

Князь Константин Константинович Острожський.

В XIV. віці, коли в Східній Русі Москва витворювала засновини однолітої держави, на заході діяли ся перевороти, що похиляли другу половину Русі до політичного й суспільного відчуження від українського світа. В першій четвертині того століття литовський князь Гедимін, син Вітенеса, чоловік незвичайних здібностей, завоював білоруські волинські городи з їх землями, вигнав з Луцка головного князя волинської землі Льва, опісля в 1319—20 р. над рікою Ірпеню в Київщині розбив князів дому сьв. Володимира, що злучили ся проти його, та й заволодів Києвом і Переяславом з їх землями. В наслідок тих заборів втратив княжий дім сьв. Володимира, зовсім своє значінє на заході. Деякі князі повтікали, інші стали ся підлеглими володарями, а місце їх яко удільні князі заняли князі литовського роду. Гедимін розділив між своїми дітьми й своїми завоювані українські краї; на Волині став князем Любарт, в Новгородку Корият, в Пинську Наримунт; в Києві був настановлений підручником Гедиміна князь Монтвид і т. д. Сі литовські князі прийняли православє й українську народність, а найблизше потомство їх до того ступня зрушило ся, що в них не лишили ся ніякі признаки давного походження. Сей переворот був дійсно тільки династичний; але ріжниця між ладом за князів дому сьв. Володимира а за князів Гедимінового дому була в тім, що князі литовського дому залежали від великого князя, котрий був у Литві і з своїми уділами були у його у ленній зависимости. Полоцька й витебська земля вже перше була під властю князів литовського племені, що мабуть добили ся

князівства вибором, а опісля ті землі підчинили ся Гедимінові, а відтак уже находили ся під властю князів його роду.

Коли Гедимін завоював українські землі, в Червоній Русі вслід за тим склав ся інший переворот. По смерті головного князя сеї землі, прямого нащадка короля Данила, Юрія II., галицькі й володимирські бояри закликали до себе князя Болеслава мазовецького, нащадка Данила галицького в женській вітці. Однакож князь сей прийняв каліцьку віру, виявляв з тої причини зневагу православній вірі, окружив ся чужоземцями і зле обходив ся з Русинами. Болеслава отруїли і в 1340 р. польський король Казимир, яко його местник, заволодів Львовом і всею галицькою землею, а також і Волиню, але відтак був пригноблений видержати довшу борбу з Русинами, що обогронули свою независимість. Головним діячем в сій борбі з українського боку явив ся князь Острожський, іменем Данило, інакше Данко; він був нащадком Романа, одного з синів Данила галицького; ненависть Данила Острожського до польської влади була так велика, що наводив Татар на Польщу. З ним одностайно діяв Гедимінів син Любарт, охрещений іменем Федора. По довгій розливі крови Казимир удержав тільки часть Волині. З того часу землі, що дістали ся під власть Польщі, остали на все при ній і стали мало-по-малу підлягати у внутрішнім своїм ладі, життю і мові польському впливові.

Гедимінів син, великий князь Ольгерд, розширив українські займища, унаслідок чого він прилучив до своєї держави подільську землю і вигнав відтам Татар. Підвласна йому Русь розділяла ся між князями, котрих однак Ольгерд, чоловік сильного характеру, держав у руках. В Києві посадив він сина свого Володимира, що дав почин новому роду київських князів; панували вони там більш століття і звали ся звичайно Олельковичами від Олелька або Олександра Володимировича, Ольгердового внука. Сам Ольгерд, два рази женатий з українськими княжнами, позваляв своїм синам хрестити ся на православну віру і, як говорять українські літописі, сам хрестив ся і вмер схимником (черцем вельми строгого закону). Таким способом князі, що замінили на Русі род сьв. Володимира, стали такимиж Русинами що до віри

й прийнятій народности, якими були й князі попереднього роду. Литовська держава звала ся Литвою, а по правді була чисто українська і не переставала і в будучині бути зовсім українською, колиб син і наслідник Ольгерда на великокняжім престолі, Ягайло, в 1386 р. не одружив ся з польською королевою Ядвігою. Наслідком того подружжя прийняв він католицизм, став ревним поборником новопринятої віри і, потакуючи Полякам, підмагав так розширюване католицької віри в українських землях, як і закорінюване польської народности на Русі. Тоді то був положений зарід появи, що опісля на многі віки становила відмінну черту взаємин Русі і Польщі. Понятє про віру зливалось ся з понятєм про народність. Хто був католиком, той був уже Поляком; хто вважав ся й звав ся Русином, той був православним і приналежність до православної віри була очевидною признакою приналежності до української народности. Ягайло був чоловік м'якого серця, слабкої волі й обмеженого розуму. Він лишив Литву з Русю управі стрийного брата Олександра-Витовта, що визначав ся честилюбними замислами, але zarazом тим, що не вмів їх доводити до кінця. Витовт ненастанно подавав ся й попадав в суперечности, думав про самостійність своєї Українсько-Литовської держави, та сам прийняв католицьку віру проти погляду українського народу, що сильно держав ся православ'я, уступав у всім Полякам і давав волю їх забагам. Ягайло дарував литовським й українським власникам дїбр ті вільні незалежні права, що знимали з них ленні повинности, — права, котрими користували ся Поляки у себе дома. Але Ягайло розширив сї привилеї в Литві й Русі тільки на тих, що приймуть римську віру. В 1413 р. наступила перша злука Литви з Польщею. Поляки й Литовці зобов'язували ся радити ся одні з другими при виборі володарів, не піднімати війн одним без других і їздити ся на їзди для спільних нарад над своїми обопільними справами. Заклучивши такий договір, Витовт опісля ненастанно силкував ся його знищити, маячив про Українсько-Литовську державу, але не добив ся її, а всеж став в історії одним з важніших людей, що приготували підчиненє Русі під Польщу. Русини не терпіли його, бо розуміли, що держава, котру він бажав

утворити, не булаб українською. Не так відносив ся до української народности Витовтів брат Свитригайло, що остав православним і був жонатий з тверською княжною Ульяною Борисівною. Сей чоловік, так як і Витовт, поведував ся властиво жадобою слави, та переходив тамтого розумом і певністю погляду. Ціль його була — стати самостійним володарем українсько-литовським, незалежним від польського короля, та він зрозумів, що для того треба йти одностайно з українським народом. Протягом половини століття Свитригайло боров ся з Польщею і стояв на чолі українського народу, котрий був йому довгий час вельми прихильний. Борба та відбувала ся ще за життя Витовта; по смерті сегож Свитригайло став великим князем литовським, також яко підручник Ягайла, як був Витовт, та не був дволичним і не подавав ся, як Витовт, а зараз почав явно виступати яко самостійний український володар і покусив ся відняти Польщі ті українські землі, що були прямо до неї прилучені. Поляки спільно з литовськими панами, що прийняли католицьку віру, скинули Свитригайла, а замість його постановлено великим князем литовським Витовтового брата Жигимонта, котрий признав ся до ленної залежності від Польщі. Але за Свитригайлом стояла Русь. Завзята кровава борба тягнула ся кільканайцять лїт не тільки проти Поляків, але й проти Литовців, сторонників Жигимонта; на останку сам Свитригайло, постарівши ся, перестав її вести, і крім того як його вчинки, так і обставини позбавили його підпори в українськїм народі. Свитригайло понукував до ворогованя проти себе Литовців і Русинів жорстокими карами над своїми противниками, що виконував не раз тільки задля підзору; так, між іншими, він підозрівав у зносилах з Жигимонтом смоленського єпископа Гарасима, свого колишнього любимця, і велів його спалити живцем. В цілій сїй борбі Русинів з Поляками невсипучо ділав одностайно з Свитригайлом один з українських князів Федор або Федко Острожський, але Свитригайло став і його підозрівати в зраді; сего товариша довголітньої борби і вештаня Свитригайло велів зачинити в тюрму. Поляки возволили Федька, і він поминив ся з королем. Свитригайлови лишив ся тільки Луцк. Новий польський король, Ягайлів син Володислав (званий

в історії варненським, з причини своєї смерті в бою з Турками під Варною в 1444 р.), задав забагам Свитригайла рішучий удар своїми відносинами до українського народу і віри. До сеї пори Поляки рік від року загарбували силу на Русі насильно. Король Володислав-Ягайло будував костели, обдаровував їх майном, роздавав католикам землі й уряди, закладав на Русі гóроди й села, на селяв їх Поляками і давав їм привілеї, яких не мали населенці старих українських городів і сіл. Тоді явило ся так зване магдебурське право, що давало різні пільги, вводило звисний лад самоуправи і разом з тим німецький поділ городських ремісників і купців на цехи, відповідно їх заняттям. Се право давали тільки новим гóродам, населеним католиками — Поляками й Німцями. Сих останніх поселяло ся в тім часі багато на Русі. Поселенців нових сіл увільняли від різних оплат і повинностей, від котрих не було виїмки для старих українських сіл. Земляни (бувші бояри-власники дібр) зрівнані були в правах з польськими шляхтичами, і були вільні від різних оплат, та тільки тоді, коли приймали католицьку віру; в такім случаю служили вони у війську з платнею, а коли були православними, її не діставали. Приймаючи католицьку віру Русини як і Литовці, теряли свою народність і майже ставали Поляками. Усе населення західної Русі розділяло ся таким робом на привілейованих і непривілейованих, а сими останніми були православні населенці українських земель. Наслідник Володислава-Ягайла, Володислав II. († 1444 р.), став ділати в іншій дусі, як його отець, хоч для одної і тої самої цілі. Він розширив привілеї і пільги, котрими користували ся українські земляни латинської віри, на всіх українських землях без виїмки. Сеж було почином примирення Русі з Польщею і головнішою причиною того, що замисли Свитригайла не могли вже найти колишнього спочування, бо українські земляни, що становили силу краю, бачили для себе вигоди в зближеню з Польщею, замість того, щоби бачити в ній неприязний засновок, як було до сего часу. В 1443 р. король Володислав II. дав грамоту, після котрої в усіх правах зрівняв Українську Церкву і українське духовенство з римсько-католицьким. Таким способом і з боку православного духовенства устало неприязне поступованє. Жигимонта,

бувшого великого князя литовського, 1443 р. убили князі Чорторийські; та Свитригайло не міг вже собі придбати великого князівства, перебував у Луцку бездібно і вмер у глибокій старості (в 1452 р.). Новим литовським князем по Жигимонті був Ягайлів син Казимир. В слідуючім 1444 р. вибрали його королем польським, і весь час його довгого володарства в Литві вже не було віддільного великого князя. Казимир поступав зовсім в дусі польської політики; хоч він не прослідував явно насильними способами православної віри, та помагав розповсюдженю католицької віри і вводив усі признаки польських порядків в українські землі. Земляни одержали найширші права: вони ставали, так сказатиб, повними володарями в своїх добрах. Замість удільних князів, підручних великому князеві, заведено на польський лад воеводів і каштелянів, настановлених досмертно. Таким робом між іншими і в Києві, в 1476 р., по смерті князя Михайла з роду Володимира Ольгердовича, почали ся воеводи. Уряд сей діставали знатні особи. Князі, нащадки Гедиміна і сьв. Володимира, стали самостійними володарями в своїх добрах, нарівні з польськими панами; вони орудували великими богатствами, і вся українська земля, особливо південна, була під владою немногих родів, а сі були: Острожські, Заславські (становили другу вітку одного дому з Острожськими), Вишневецькі і Збаражські — потомки Ольгерда, Чорторийські, Сангушки, Воронецькі, Рожинські, Четвертинські й інші. На Русі стала панувати аристокрація. Увесь інший нарід більш і більш був зависимий від неї. Пани мали право суду над своїми підданими і не допускали короля вмішувати ся в свою управу. Гóроди, що заповняли ся в значнім ступні жидами, один за другим одержували магдебурське право, та мимо сили аристокрації не могли захистити ся від самоволі сильних вельмож. Польські порядки більш і більш припадали до вподоби висшій верстві, і се потягнуло українських землян до більшого зближеня з Польщею. Після Казимира якийсь час Литва й Польща мали віддільних володарів в особі польського Короля Яна Альбрехта й брата його, великого князя литовського Олександра. Однак се було короткий час; зараз по смерті Альбрехта Польща й Литва знов злучила ся під властю

Олександра, вибраного польським королем, і з того часу віддільних великих князів у Литві вже не було. В тім часі стан низшої верстви народу, так званих кметів або хлопів, ставав трудніший. Пани не придержувалися більше давнього звичаю, щоби не переводити хлопів з одної землі на другу, і часто зовсім позбавляли їх землі; таким способом низша верства, хлібороби, опинилися властиво безземельними, а тим самим в неволі у власників земель. Земські добра могли мати тільки люди шляхотського стану. В XVI. в. Польщею й Литвою правили один за другим королі: Жигимонт I. і син його Жигимонт Август. Права шляхотства дійшли до крайних границь. Панські піддані були зовсім вийняті з під охорони короля. Стан не-шляхти був до того ступня понижений, що після литовських прав, котрі ввійшли в збірник, званий *Литовським Статутом*, шляхтича, що вбив чужого хлопа, або навіть вільного чоловіка, але не-шляхтича, карали тільки грошевою карою (головщиною). Хоч однак право установлено для всіх людей шляхотського роду, як багатих, так і бідних, однак дійсно не могла рівність вдержати ся при неоднаковім розмірі майна власників дібр: верства вільних шляхтичів ставала в дійстности підчиною знатним панам, котрі орудували величезними просторами земель і сотнями, навіть тисячами осель. В тім часі Польща, як що до географічного положення, так і що до умовин життя, стояла ближче як Русь до західної Європи, де наставала доба духових відродін, та що до освіти стояла далеко вище від Руси, за чим і українська шляхта природно підчинялася її цивілізаційному впливові. Тоді як у Поляків була краківська академія, багато шкіл, появлялися знатні на свій час учені й поети, розповсюдило ся знаомство з латинською літературою, не переривалося зв'язь із західною освітою, — в польській і литовській Руси залягла темрява, не заходилися майже зовсім коло просвіти на полі своєї народности. Південна Русь стояла в тім згляді навіть нижче Східної, де бодай зберегалися давні пам'ятники словянської літератури, і де від часу до часу появлялися більше або менше замітні твори духової праці. В польській і литовській Руси довго не бачимо нічого крім урядових грамот, писаних языком, котрий свідчить, що щораз змагався

вплив і панованє польського языка. Таким робом в XVI. в склав ся окремий письменний язык, що був мішаниною старословянсько-церковного з народними місцевими наріччями і польським языком. Польський вплив усе більш і більш панував над тим языком і на останку довів його до того, що він став майже польським языком, тільки з задержанєм української фонетики. Вплив польський відбив ся й на простонародній мові: польські слова, вислови й звороти стали входити в простонародний язык українсько-руської і білоруської вітки. Разом з тим стали проникати в українське вище товариство польські звичаї й погляди; таким способом польсько-литовська Русь набирала окремого вигляду, що відзначав її від Східної Руси вже не тільки здавна існуючими етнографічними ріжницями, але сильною близькістю до Польщі, і в будучині очевидно приготував ся цілковитий злив Південної Руси з Польщею.

Потомки Федора Острожського, що так довго боровся за незалежність Руси,¹⁾ були вірні Польщі, як і загально українська висша верства була їй вірна, позаяк бачила для себе в злуці з Польщею невичерпані вигоди. Крім безусловного права володіти своїми родовими добрами, не вплачуючи майже нічого до скарбу, українські пани після польського звичаю, одержували ще досмертно в посіданє державні добра, звані староствами, з повинністю давати з них четверту часть доходу на удержанє війська і піддержанє твердинь. Все те природно привязувало їх до краю, відкіль випливали для них такі вигоди.

Правнуком Федора Острожського, славного своєю боротьбою за Русь проти Польщі, був словутний Константин Іванович, гетьман литовський, вірний слуга польського короля, що був у полоні в Івана III. а відтак відомстив ся за свій полон пораженєм, нанесеним московському війську під Оршею. Неприязнь для православної Москви й вірна служба королеви-католикови не спиняли його славити ся православним благочестєм.²⁾ Він щедро будував і украшував

¹⁾ Русини високо цінили память сего борця за свою народність; досі тіло його спочиває в київських печерах в ряді київських печерських угодників.

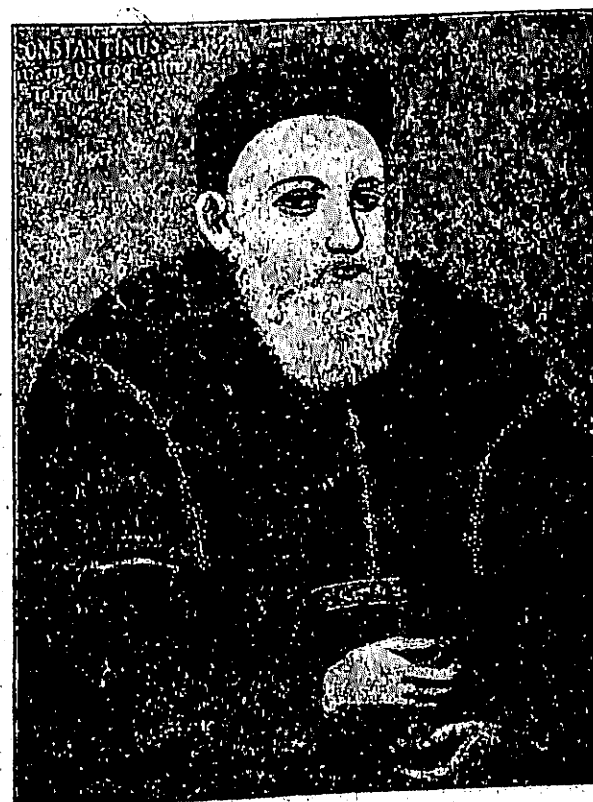
²⁾ Він умер в 70. році 1533 р. Тіло його було поховане в головній церкві Київсько-печерської Лаври, де досі зберіг ся в закапелку

Нагробник кн. Константина Івановича Острозького в Печерській Лаврі в Києві, православні церкви, разом з тим заводив при церквах школи для дітей і таким способом давав почин до української освіти.

(ниж) північної стіни його мраморний пам'ятник з статуєю дуже гарної роботи, зображаючою сплячого героя.

Син його Константин Константинович був київським воєводою і одним із знатніших і найбільш впливових панів Польщі й Литви довше як пів століття, а крім того в найславнішій і найбагатшій події доби польської історії. Він не визначався ні воєнними подвигами, ні державними ділами; навпаки, із сучасних листів польських королів дізнаємося про те, що він стягав на себе докори,

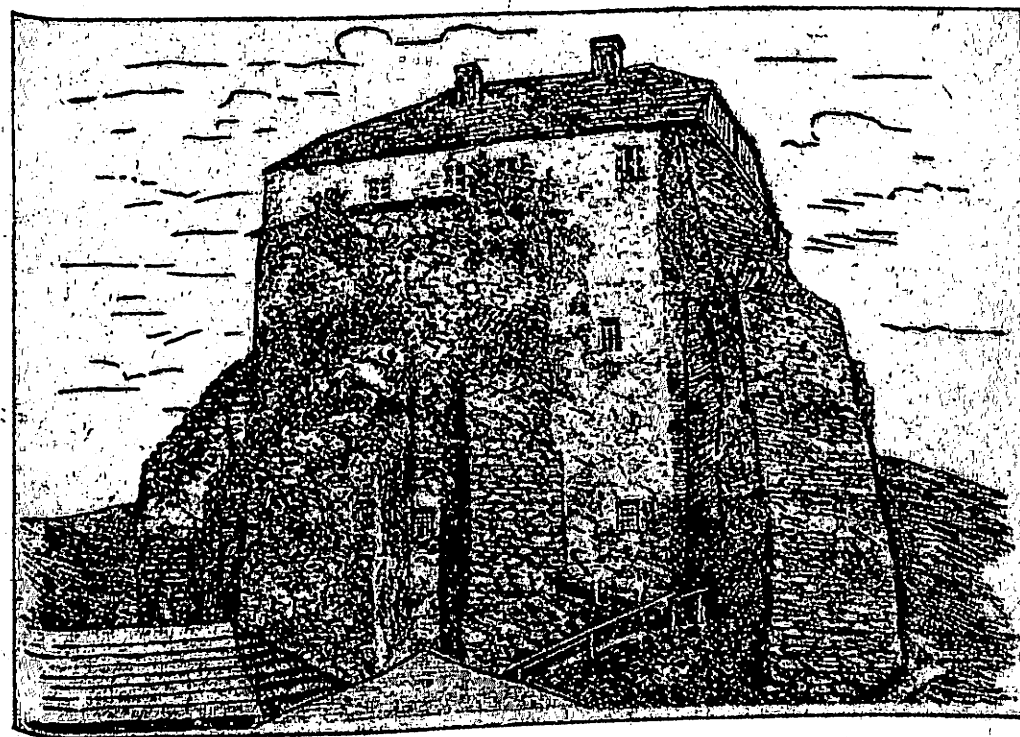

Кн. Константин Константинович Острозький.

що не дбав про охорону повіреного йому воєводства, лишив київський замок у сумнім стані, так що Київ усе був у небезпеці зруйнування Татарами; крім того він не платив податків, що припадали з його староств. В молодості своїй, як розказують, він не зовсім гарно поводитися в домашнім життю: так між іншими поміг він князеві Дмитрови Сангушкови увести насильно свою плем'яницю Острозьку. Деякі черти його життя показують в ньому

суєтливого і чванливого пана. Він орудував величчям багатством: крім родових дібр, що містили в собі до вісімдесять гóродів з кількома тисячами сіл, володів він ще чотирма величчними староствами наданими йому в Південній Русі; доходи його виносили до мільона червоних золотих річно. При таких обставинах Константин Константинович платив велику суму самому каштелянови тільки за те, що сей два рази в рік мав стояти за його кріслом підчас обіду; для оригінальності, він держав на своїм дворі прожору, котрий дивував гостей тим, що зїдав неімовірну кількість страви при сніданю й обіді. Не стільки особисті здібности Константина Константиновича, скільки його блискуче положенє давало йому важне значінє і поставило його в осередку умової діяльности, що тоді проявляла ся на Русі. Як вельможи тогочасні, так і він заявляв ся сторонником Польщі, на славнім соймі 1569 р. підписав прилуку Волині й київського воеводства до польського королства на вічні часи й своїм прикладом багато поміг до успіху сего діла. Хоч був Русин і вважав себе Русиним, однак підчинив ся впливови польської оśвіти й уживав польського язика, як сьвідчать його родинні письма. Хоч Острожський оставав у вірі своїх вітців, однак нахилив ся до єзуїтів, пустив їх у свої добра і особливо сприяв одному з них, що звав ся Мотовило: се видно ясно з писем Курбського до його. Московський вигнанець докоряв Острожському за те, що Острожський прислав йому твір Мотовила й дружив ся з єзуїтами. „Добродію мій вельми любий, — писав до його Курбський, — по що ти прислав мені книгу, написану неприятелем Христа, помічником антихриста й вірним слугою його? З ким ти дружиш ся, з ким пристаєш, кого на поміч прикликуєш!... Прийми від мене, слуги свого вірного, ласкаво раду: перестань дружити ся з тими супостатами прелукавими і злими. Ніхто не може бути другом царя, як має приязнь з його неприятелями і держить їх, як за пазухою змий; тричі молю тебе, перестань так поступати, будь подібний праотцям своїм у ревности благочестя“. Таким способом сей український пан піддавав ся єзуїтським хитрощам. Опісля замітно, що Острожський піддав ся впливови протестантства. В однім із своїх писем до внука, сина дочки

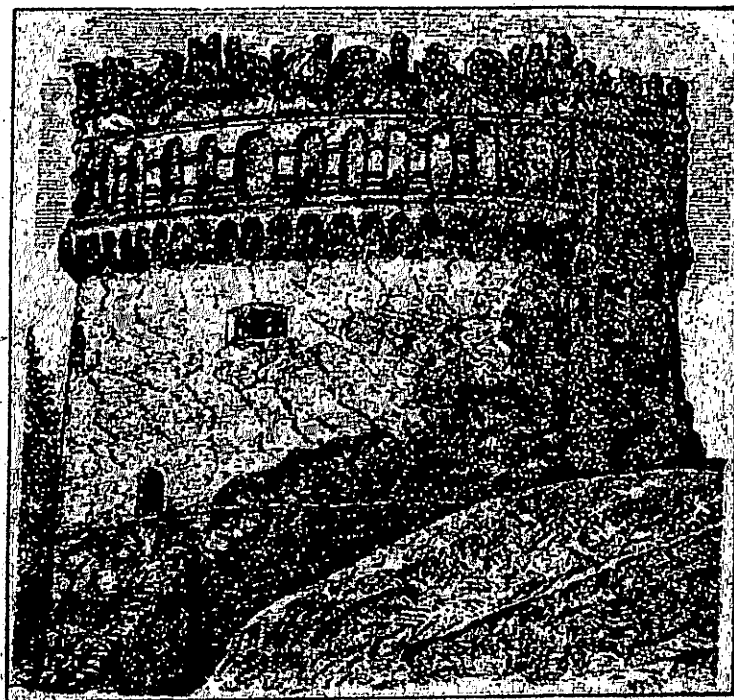
своєї, Радиви́ла, ра́яв він йому, щоби не ходив до костела, тільки на збори кальвіністів, і називав їх приклонниками правдивого закону Христового. Православний князь заманив ся однак протестантизмом тому, бо бачив християнські діла протестантів. Острожський з пошаною вказував на те, що в них були школи й печатні, що їх пастори визначали ся обичайністю, і протиставляв їм упадок церковного ладу в Українській Церкві, невіжу сьвящеників,

Замок в Острозі.

материяльну самоволю архіпастирів, рівнодушність сьвітських до діл віри. „Правила й устави нашої Церкви — говорив він — зневажають чужоземці; наші одновірці не тільки не можуть вступати ся за Божою Церквою, але навіть сьміють ся з неї; нема учителів, нема проповідників слова Божого; всюди годі почути слова Божого, часте відступство від віри; приходить ся сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй і жерело сліз очам моїм!“

Таким настроєм знатного пана покористувалися деякі українські люди й спонукали Острожського стати до певного ступня подвижником духово-релігійних відродин у польській Русі. Мабуть, вговорювання і докори Курбського багато причинилися до такого настрою. Острожський посилає йому до перегляду всякі твори і між іншими замітну книгу єзуїта Скарги: „Про єдину Церкву“, писану навмисне з цілю приготування унії. Курбський звернув Острожському сю книжку з такимиж докорами, як

Башта замку в Острозі.

і твір Мотовила; з своєї сторони Курбський післав „Бесіду Івана Золотоустого про Віру, Надію і Любов“, котру сам переложив з латинського языка, і сердився на князя Острожського, як він переклад Курбського дав якомусь Полякови, котрого Курбський називав „невченим варваром, що уважав себе мудрецем“. Московський вигнанець, бачивши, як в його новій вітчизні змагався вплив єзуїтів, старався всіма силами проти них виступати, як зарівно і проти панування польського языка. Коли Острожський,

сподобавши собі письмо Курбського, радив для більшого розповсюдження перевести його на польський язык, Курбський відкинув сю раду: „Колиб чимало вчених зійшлося, — писав він, — то не зможуть вони буквально переложити граматичні тонкості словянського языка на їх польську варварію. Не тільки з мовою словянською або грецькою не справлять ся, але навіть з їх улюбленою латинською“. Тоді між українськими панами вийшло в звичай поручати виховані дітей єзуїтам. Курбський похвалював взагалі жадобу вчити дітей всяких наук, та не добачав ніякої користи від єзуїтів. „Вже багато родичів — писав він княгині Чорторийській — родів княжих, шляхотських і чесних городян віддали дітей своїх на науку, та єзуїти нічого їх не навчили, а тільки користуючи ся їх молодістю, відвернули від правої віри“. Судячи з писем Курбського до всяких осіб можна певно припустити, що сей московський збіглець мав сильний вплив на діяльність князя Острожського в справі оборони віри й відродин книжної освіти, бо він був усе з Острожським у близьких зносинах.

Зарід духового й релігійного руху в польсько-литовській Русі появився на початку XVI. віку. Полочанин Скорина переложив білоруським языком біблію й напечатав її в Чеській Празі, бо не було печатні на Русі. В половині XVI. в. протестантство, що розповсюдило ся на Литві, пособлювало літературному пробудженню української мови. В 1562 р. в Несвижі була печатня, і знатний в своїм часі Симон Будний, чоловік вельми глибокої науки, напечатав протестантський катихізис в білоруській мові.¹⁾ Трохи пізніше гетьман литовський Григорій Олександрович Ходкевич оснував у своїй маєтності Забудові печатню; там прийшли до його печатники Іван Федорів і Петро Мстиславець, що втікли з Москви. Вони напечатали там в 1569 р. євангеліє з обясненнями, великий фоліант. Се був труд знатного Максима Грека, перепечатаний опісля в тім самім виді в Москві. Однак печатня Ходкевича була, як видно, тільки часовою панською примхою. По смерті Григорія Ходкевича наслідники не піддержували

¹⁾ Опісля сей Будний перейшов на ариянство, написав ариянський катихізис і видав переклад біблії в польській мові.

сего закладу. Печатник Іван Федорів перейшов у Львів, а відтак у Острог, і тут засновано печатню, що положила вельми сильні підвалини літературному й печатному ділу в Південній Русі. В 1580 р. напечатано в перший раз слов'янську біблію з приказу Острожського. В переднім слові до біблії говорило ся в імени князя Константина Константиновича Острожського, що він був спонуканий до сего діла сумним положенням Церкви, котру з усіх усюдів топчуть вороги й шарпають вовки безпощадні, і ніхто не в силах противустати їм про недостачу духовного оружя — слова Божого. В усіх сторонах слов'янського роду й язика Острожський не міг найти ні одного правильного списку Старого Завіту і одержав його на останку аж з Москви через Михайла Гарабурду. Заразом князь Острожський зносив ся з Римом, з островами грецького архієпископа (з кандийськими), з царгородським патріархом Єремією, грецькими, болгарськими й сербськими монастирями — щоби добути відтіля списки св. письма так грецькі, як і слов'янські, і бажав проведу й поради людей, свідомих св. письма. Перша печатна біблія, що видав Острожський, становить нову добу в українській літературі і взагалі в історії української освіти. За біблією слідував цілий ряд видань, як церковних книг так і всіляких творів релігійної основи. Між ними важне місце займає книга: „О единой истинной и православной вѣрѣ и святой апостольской Церкви“; написав сю книгу священник Василь і видав печатно 1588 року; книга ся мала відперти твір Скарги, що явив ся в польським язичі майже під тим самим заголовком, і наміряла захистити східну Церкву проти докорів, що їй робили сторонники латинської Церкви. Тут розбирав питання, що становили єство різниці Церков: про походження св. Духа, про власть папи, про прісний хліб, про безженьство духовних, про суботний піст. Книга ся мала в своїм часі важне значіння, тому що ознайомила з єством тих питань, що мали стати предметом живих розправ; православні читачі мали поучати ся з тої книги: що і як їм треба відповідати на пересвідчення західного духовенства, котре тоді розпочало свою пропаганду в українським народі. В Острожський печатні напечатано також деякі книжки релігійної основи: „Листи патріарха Єремії“,

„Діалогъ патріарха Геннадія“ (1583), „Исповѣданіе о исходже нии св. Духа“ (1588). В 1594 р. видана великим фоліантом книга Василя Великого „О постничествѣ“, а 1596 р. „Маргаритъ“ Івана Золотоустого. Рівночасно з печатнею 1580 р. Острожський оснував у себе в Острозі головну школу й крім того кілька шкіл у своїх добрах. Ректором головної острожської школи, праматери висших учебних заведень в українській землі, був учений Грек Кирило Лукарис, що опісля став патріархом царгородським. Крім Острога, князь Острожський завів печатню в дерманським монастирі.

В тім часі другим важним подвижником пробудження умового життя на Русі були засновники братств, товариств з морально-релігійними цілями, де входили без різниці люди всяких станів, але конечно приналежні до єдиної Церкви. Такі братства повставали з наслідування західних. Перше з тих братств на польській Русі, що набрало історичного значіння, було львівське, основане благословенням антиохійського патріарха Якіма, котрий відвідав Русь в 1586 р. Головною його задачею було виховане сиріт, догляд убогих, підмога потерпівшим всякі нещастя, викуп бранців, похорони й поминки вмерлих, поміч підчас загальних злиднів, — взагалі добрі вчинки. Члени мали свої визначені сходи і вкладали кождий по шість грошів у спільну скарбону. Тоді при братстві завели міщани школу, печатню і больницю. В школі вчили, крім св. письма, слов'янської і граматики разом з грецькою, і в тій цілі уложено й напечатано грецько-слов'янську граматику, в котрій порівнюючо були виложені правила обох язиків. Приватну науку обмежено: кождий міг вчити тільки своїх дітей і домашніх. Після взірця львівського братства заведено у Вильні троїцьке братство, а відтак стали основувати братства і в інших городах. Львівському братству лишено старшинство. Вже се одно, що люди всіх станів сходили ся між собою в ім'я вітцівської віри, піднесення моральності й розширення відомостей, впливало на те, що дух народний піднімав ся. Патріарх Яким, закладаючи львівське братство, поручив йому, щоби наглядало, як духовні сповняють свої повинности, а також над благочестем і моральністю як духовенства так і світських людей: се зовсім

протівило ся поглядам західного духовенства, котре все ревню дбало про се, щоби люди неприналежні до стану духовного, слухали сліпо духовних наук і ніяк не сміли розбирати діл віри інакше, як під проводом духовних і не важили ся судити їх вчинків. Але й українським висшим духовним особам не припало до вподоби основане братств. Львівський владика Гедеон зараз війшов у неприязні відносини до львівського братства.

Порядки православної Церкви на Русі, підвласній Польщі, були в сумнім стані. Висші духовні особи, що походили із значних родів, замість після православного звичаю проходити ступні чернечих чинів, одержували свої місця просто із світського стану і крім того не для заслуги, а з причини звязий, з ласки можних або перекупством, приєднавши собі королівських двораків. Архієреї й архимандрити орудували церковними добрами з усіми привілеями суду й самоволі світських панів свого часу, держали у себе оружні ватаги, після звичаю світських володарів, на случай суперечки з сусідами позваляли собі буйних нападів і в домашнім своїм побитті вели таке жите, що зовсім не лицювало їх станови. Були приклади, що значні пани випрошували для себе у короля місця єпископів і старшин, і оставши невисвяченими, користували ся церковним хлібом, як тоді виражали ся. Один ровесник замічає: „Правила св. отців не позваляють посвячувати священиками молодших трийцяти літ від роду, а в нас іноді допускають п'ятнадцятилітнього. Він після складів читати не вміє, а його посилають проповідувати слово Боже; він своїм домом не управляв, а йому поручають церковний порядок.“ У владик, архимандритів, ігуменів були брати, плем'яники, діти, котрим давали в управу церковні добра. Розкішне жите висших осіб довело до гноблення підданих у церковних добрах. „Ви — дорікав українським архієреям атонський монах — відбираєте в бідних селян воли й коні, вибираєте в них грошеві данини, мучите, томите роботою, кров із них ссете“. Низше духовенство було в крайнім пониженю. Бідні монастирі замінювано в хуторі, владика заводили в них псярні для своїх ловів й черцям веліли удержувати псів. Приходські священики терпіли і від владик і від світських людей. Владика

обходили ся з ними простаковато й гордо, обтяжали данинами в свою користь, карали тюрмою й бійкою. Світський пан села назначав в нім такого священика, який йому був до вподоби, а сей священик нічим не ріжнив ся від хлопа у відносинах до пана; пан посилав його із стійками, гонив на свою роботу, брав на послугу своїм дітям. Український священик, замічає ровесник, — що до виховання був зовсім мужиком; не вмів заховувати ся як слід; не було про що з ним поговорити. Стан духовний дійшов до такої зневаги, що чесний чоловік соромив ся вступати в його, і годі було сказати: де частійше бував священик, в церкві, чи в коршмі. Інколи відправляв священик богослуження по пьяному із згіршаючими виходками, не розумів зовсім того, що читав, та й розуміти не старав ся. При такім стані духовенства розумно, що простий нарід прожив своїм давнім поганським житєм, беріг поганські погляди й вірування, відправляв після прадідних звичаїв поганські святки і не мав найменшого поняття про ество християнства, а висша верства почала соромити ся своєї приналежности до православної релігії; католики всіми силами піддержували сей ложний сором. Єзуїт Скарга, любимець короля Жигимонта III., глузував навіть з богослужбового язика української Церкви такими словами: „Що се за язик? Ним ніде не викладають ні філософії, ні богословія, ні льогіки; в тім язичі не може бути ані граматики, ні риторики! Самі українські попи не в силі обяснити, що такого вони читають у церкві, і приневолені допитувати ся в інших обяснення по польськи. З того язика — тільки невіжа й блуканина.“

При тодішних умовах можна було підняти занепад Церкви й народне благочесте тільки утворенем осередка відродін не в духовенстві, а поза його кружком, в світським побитті. Отже братства мали стати ся головною підмогою тих відродін. Патріярх Єремія, проїзжаючи через Південну Русь в 1589 р., потвердив права львівського братства, а навіть розширив їх: визволив братство від залежности місцевого владика і від усякої іншої світської й духовної влади, не позваляв, щоби у Львові була інша православна школа, крім братської, оставив братству надзир над єпископським судом і задля жалоби братства відсудив

Розбираючи всякі способи до поправи церковного порядку, Острожський опинився на злуці східної Церкви з західною. Та Острожський бажав зовсім не такої унії, про яку думала римська пропаганда. Острожський признавав православну Церкву вселенською, а не національною; Острожський вважав правильною злуку Церков тільки в такому случаю, коли й в інших православних сторонах приступлять до того, і тому равав володимирському єписко-

Іпатій Потій, єпископ володимирський.

пови удати ся до Москви, а львівського післати до Волохів для наради над питанням про злуку Церков. Острожський уважав метою предложенної злуки — основане шкіл, образоване проповідників і взагалі розповсюджене релігійної освіти. Острожський не міг втаїти перед Потієм свого давнього нахилу до протестантизму; Острожський замічав між іншими, що треба багато змінити в церковних обрядах, тайнах, в церковній управі, виділити, як він висловлювався, людські видумки. Потій відповів на те

Острожському: „Східна Церква виповняє свої тайни й обряди правильно; нема там що посуджувати, ні гудити; в Москву ж я не поїду: з таким порученням там під кнут попадеш. Лучче ви, яко перший чоловік нашої віри, зверніть ся до свого короля“.

Не вспівши склонити Острожського, владики кілька разів зіздили ся на раду, і в 1595 р. зложили представлене до папи про унію та й вибрали в сій справі послами в Рим Потія і луцького єпископа Кирила Терлецького. Потій спо-

Кирило Терлецький, єпископ луцький.

вістив про се Острожського і пригадував, що Острожський сам перший підняв річ про унію.

Острожський розсердився, писав до Потія, що володимирський єпископ зрадник і негідний свого стану, а 24. червця написав і розіслав (мабуть печатне) послання до всіх православних обивателів Польщі й Литви, вихваляв грецьку віру, яко єдину в світі правдиву, оповіщав, що найголовніші начальники правдивої віри нашої, мнимі

пастирі: митрополит і єпископи, стали вовками, відступили від східної Церкви, „притулили ся до західних“ і задумали відорвати від віри всіх благочестивих „тутешньої області“ і занепастити. „Багато — висловював ся Острожський — з обивателів тутешнього краю держави його милости мого короля, послушних съвѣтій східній Церкві, вважають мене передовим чоловіком в православію, хоч я сам уважаю себе не більшим, як рівним між іншими що до правовірности; з тої причини бою ся, щоб я не став виноватим перед Богом і вами; тому звіщаю вас про се, про що запевне дізнав ся я, бажаючи разом з нами одностайно стати проти супостатів, щоби з Божої помочи і при вашій дбалости ті, що приготували на нас сіти, самі в ті сіти попали. Що може бути соромнійше і безправнійше, коли шість або сім злодіїв відпало від своїх пастирів, котрі їх настановили, а вважають нас безсловесним товаром, важать ся самовільно відривати нас від правди й вводити нас в загибель з собою?“

Острожський просив короля скликати собор, на котрім були би присутні не тільки духовні, але й світські. Король, дбалий про успіх унії, писав до Острожського письмо, вговорював і наклонював його пристати до унії і більш усього вказував на те, що грецька Церква єсть під властю такого патріярха, котрий одержує свій уряд по волі невірних мугаметан. Згідно з пануючим римсько-католицьким поглядом, що духовні діла мають бути приналежністю самих духовних, Жигимонт не хотів допустити зїзду світських осіб в справах віри; сего хотів не тільки Острожський, але й самі єпископи, що підшивали ся під Острожського і заявляли просьбу королеви про те саме. Король писав: „Такий зїзд тільки буде спиняти діло; дбати про наше спасенє єсть повинністю наших пастирів, а ми повинні, не допитуючи ся, поступати так, як вони кажуть, тому що Дух Господній дав нам їх провідниками в житю“. Однак таке вговорюванє тільки роздратовувало Острожського, бо все те обиджало, між іншими, його панську самолюбність, що впоювала йому змаганє бути першим між своїми одновірцями.

Добиваючи ся від короля дозволу на зїзд або собор
свѣтських людей в справах віри, Острожський одним

із своїх двораків вислав у Торунь до протестантського збору завізане до спільного виступу проти папізму. Православний князь писав такими словами: „Всі, що признають Отця й Сина й сьв. Духа, люди одної віри; як би в людей було більш терпимости між собою, як би люди з шаною гледіли, як їх брати славлять Бога кожний після свого сумління, то менше було би сект і наук на сьвіті. Ми повинні злучити ся з усіми, хто тільки віддаляє ся від латинської віри й сприяє нашій долі: всі християнські ісповідання повинні боронити ся проти „папезників“. Його королівська милість не схоче допустити нападу на нас, тому що в нас самих може явити ся дваццять а бодай п'ятнацять тисяч оружних людей, а панове папезники можуть взяти верх над нами хиба числом тих кухарок, котрих ксьондзи держать у себе замість жінок“.

Король дізнав ся про се послание і велїв написати Острожському догану за неуважні вислови про віру, котру визнає король, а особливо за те, що натякнув про кухарок.

Грізби, що можуть явити ся тисячі оружних людей, мали важне значінє. В Польщі панував дух самоволї. Права не мали сили, а замість глядіти в них захисту, люди, що почували в собі силу, самі розправляли ся з своїми суперниками. Знатні пани держали в себе оружні ватаги шляхти; панаїзди на добра й двори були звичайним ділом. Пани самовільно навіть мішали ся в справи сусідних держав. Удальці всілякого рода складали ватаги, так звані „своєвільні купи“, і діяли всякі нечемности. На Україні рік від року змагало ся козацтво, а особливо розвило ся після вдатних походів на Крим і на Молдавію. Воно засиляло ся українськими людьми з наслідних панських і коронних дібр (що надавано панам яко староства), і через такий наплив утікачів, що йшли в козаки проти волї панів, набирало неприязного настрою для панів і шляхти взагалї. Крім козаків, признаних в тім станї, котрі стояли під начальством старшого або гетьмана, творили ся ватаги з простого народу, що звали ся козаками, під начальством осібних проводирів; такі ватаги, при нагодї, легко лучили ся з справдешними козаками і готові були одностайно з ними виступати з шкодою панів. В 1593 р. козацький

їх перепона з боку братств і Острожського. У вильєнськїм братствї напечатана була „Книга Кирилла объ Антихристѣ“, котру написав Степан Зизаній. Книжка була вимїрена проти папізму; в нїй доказувано нї бїльше нї менше, як се, що папа єсть сей антихрист, про которого зберегло ся вїщуванє, а часи унїї — се часи антихристового цїарства. Духовенство і сьвітськї люди письменнї читали жадїбно сю книгу. Король, почувши про її успїх, вельми розсердив ся, заборонив книжку, велїв спїямати й замкнути у вязницї вї автора і його двох товаришїв. Львівське братство з свого боку виступало проти починїв унїї і так налякало єпископа, що Гедеон рїшив ся відступити від унїї та подав у суд прїтестацию, впевняючи, що хоч підписував разом з іншими архїєреями згоду на унїю, то не знав сам, як рїч має ся, бо підписував бїлий папір, а на сїм паперї вже по його підписї написано те, чого він і не хотїв.

Острожський звістив східних патріархів; на просьбу його назначено протосинкелів (намісників), від царгородського патріарха — Никифора, від александрийського — Кирила. Король оповістив, щоби українські єпископи зібрали ся на собор у Берестю на 6. жовтня 1596 р. для остаточного затвердження унії.

На сей час, що король визначив, приготував і Острожський свій собор, також в Берестю.¹⁾ Собор сей складав ся з двох патріярших протосинкелів, двох східних архімандритів, двох українських єпископів, Гедеона львівського й Михайла Копистинського з Перемишля, сербського митрополита Луки, кількох українських архімандритів, протопопів і двохсот осіб шляхотського стану, котрих завіззав з собою Острожський.

Протосинкел Никифор був головою сего православного собору. Відповідно давним обичаям церковного суду, він післав до київського митрополита тричі завізане на собор, щоби виправдав ся; одначе митрополит не явив ся і оповістив, що він з єпископами підчинив ся західній Церкві; тоді православний собор відняв уряд митрополита

¹⁾ Берестейський собор подрібно описаний в книжці „Ектезис“, виданий православними в польськiм язичі в 1597 р...

й єпископів: володимирського, луцького, полоцького (Германа), холмського (Дениса) і пинського (Йони):

З свого боку, ті духовні, що прийняли унію, відпла-
тили тимже самим тим духовним, котрі не прийняли унії:
вони зложили з уряду єпископів львівського і перемиського,
архімандрита печерського Никифора Тура і всіх україн-
ських духовних, що були на православнім соборі. Присуд
кожному з них післали в такій формі: „Хто тебе, від нас
проклятого, буде вважати в давнім сані, той сам проклятий
буде від Отця і Сина і Святого Духа!“

Обі сторони удали ся до короля. Православні покликували ся на єствуючі постанови, просили не вважати зложених духовних в їх давнім уряді, відняти у них церковні добра й віддати тим особам, котрі замість них будуть вибрані. Король став по стороні уніятів і велїв увязнити Никифора, на которого особливо лютили ся ті, що прийняли унію. Острожський взяв його на поруку. Справу його відложили до 1597 р.

Всім році, на бажанє короля, Острожський сам привіз Никифора і віддав його судови сенату. Никифора старали ся обвинити і о звідунство в користь Турків і о чародійство та лихі обичаї. Сам гетьман Замойський обжаловував його. Та годі було обжалувати Никифора, а ще Польки й права не мали судити його, яко чужоземця. Тоді Константин Острожський промовив різко до короля. „Ваша милість — сказав він — нарушаєте права наші, топчете ногами волю нашу, насилуєте сумління. Яко сенатор не тільки сам дізнаю зневаги, але бачу, що все те веде до погибелі королівства польського; після того нічий права, нічия воля не обмежені: незадовго настане розлад; може бути, тоді додумають ся до чого іншого! Предки наші, присягаючи на вірність своєму володареві, і від його та кож приймали присягу, що пильнуватиме справедливости, милости й охорони. Між ними була обопільна присяга. Схаменіть ся, ваша милість! я вже у високих літах і надію ся скоро покинути сей світ, а ви зневажаєте мене, відбираєте те, що для мене дорожше всего — православному віру! Схаменіть ся, ваша милість! Поручаю вам сего духовного сановника; Бог пошукувати буде на вас кров його, а мені дай Боже не видіти більш такого нарушеня

прав, навпаки нехай Бог дозволить мені на старості літ
почути про добре здоров'я його і про луччу охорону ва-
шої держави й наших прав!"

Скінчивши сю річ, Острожський вийшов із сенату. Король післав зятя Острожського, Криштофа Радивиля, щоби завернув зворушеного старця. „Король — сказав Радивил — жалкує над вашою прикростю; Никифор буде вільний“. Розсерджений Острожський не хотів вернути ся і сказав: „Нехай же собі і Никифора зість“. Князь пішов, лишивши бідного протосинкела Никифора на волю короля. Никифора заслали в Марієбург, де він і вмер у вязниці.

В 1599 р. Острожський з іншими панами і шляхтою православної віри зладив конфедерацію з протестантами для обопільного захисту проти католицького насильства. Але ця конфедерація не мала наслідків.

Далеко важніший у своїх наслідках був рух літературний, що зміг ся після унії. В Острожській печатні появилася (р. 1598) „Отпись на листъ отца Ипатія“ (Потія) і „Листы“, т. є. послання (з них вісім Мелетія, патріарха александрійського, в котрих виложено єство православ'я і заохочувано нарід православний до оборони своєї релігії). Одно з тих посланій (третє) відносило ся до питання про зміну календаря, що тоді дуже займало уми. Православним пастирям не сподобала ся та зміна іменно тому, що вона була новиною, — „новостю суєтних мужів, непостійних душ, що змінюють ся, як вогкість від подуву вітру“. Після думки чесних пастирів зміна рухомих св'ят викликає заворушенє і зворушенє в церкві, коромоли, чвари, приближенє до жидівства; та колиб і сего не було, то все таки не треба вводити „неотеризму“, а лучче держати ся старини й слухати старих. (Что же не благочестивѣйше и не благоговѣйнѣйше есть въ различныхъ вещехъ вкупѣ пребывати со старцы). Окрім того замічено, що обчислення, на котрих оснований новий календар, не тривкі і як промине триста літ, то знов треба буде „астрономствовать“ і видумувати нові переміни. Дев'ятий з напечатаних в сій книзі листів містить в собі послання, що писав Острожський до православних християн з самого початку унії (про се ми вже говорили вище), а десятий — напоминаюче посла-

ние атонських монахів. Між напечатаними тоді в Острозі книжками особливо важна „Апокризисъ“ (вид. під кінець 1597 р.)¹⁾ під прибраним іменем Филалета; написав її, як запевняють, Христофор Бронський, чоловік, що, подібно Острожському, нахилився до протестантизму. Замість строгої підлеглості духовним властям у справах віри, вона проповідувала рівну свободну участь світських людей в церковних справах, науку про безусловний послух Церкви називала жидівством і доказувала, що світські люди можуть після своєї думки не слухати духовних і віддалити їх. В 1598 р. священник Василь видав Псалтир з епільогом (возсвідованієм), другий Псалтир вийшов з часословом, 1605 і 1606 явилися твори патріарха Мелетія з причини унії, в перекладі Йова Борецького, а 1607 священник Демян, брат Наливайка, видав „Лекарство на оспалый умисель челоувчій“, де помістив послання Золотоустого до Теодора Падшого і деякі слова та вірші, почасти приложені до свого часу. У Вильні появилися помітні твори не тільки полемічні, але й научні, з котрих пробивалася потреба виховання молоді; в 1596 р. Лаврентій Зизаній видав Граматику слов'янського язика, Азбуку з коротким словарем, Толковане на молитву *Отче наш* і Катихізис, в котрім виложено основи православної віри. Відтак українські богослужбні й релігійно-політичні твори печатано і в інших місцях.

Так положено почин до тої української літератури, що опісля в половині XVII в. так значно розвила ся.

Сам Острожський не зважав на захист, даючи йому
вославу, в справі починів унії, яко аристократ, для котрого
польський лад багато мав дорогого, не був скорий до
якого небудь рішучого виступлення проти насилья власти;
він здержував і інших, навчаючи їх терпеливості. Таким
способом він писав до львівського братства: „Посилаю
вам декрет, уложений на минувшій соймі, вельми против-
ний народному праву, а більш усього съвятій правді, і даю
вам не іншу раду, як тільки сю, щоби ви були терпе-
ливі і дожидали Божого милосердя, поки Бог, по своїй

1) Проти „Апокризисъ-а“ видав у 1600 р. грек-уніят Аркудій „Антикризисъ“.

доброті, не склонить серця його королівської милости до того, щоби нікого не обиджував і кожного лишив при своїх правах“.

В сій раді пробивала ся вже будуча неміч української аристокрації в справі захисту батьківської віри.

На жалобу воеводств київського і браславського назначив король на соймі суд між уніятами й православними.

Тоді вмер Рогоза: його заступав в уряді митрополита київського Іпатий Потій. Коли він явив ся з Терлецьким на суд, назначений королем, то й представляв, що духовні справи не підлягають присудови світського суду, що, після божого права, законів королівських і прав християнських, вони підлягають тільки духовному суду. Уніяти покликували ся на всякі привілеї, що досі єстували, дані грецькій Церкві, яко на документи виключно приналежні після права тільки тим, що признали головою своєї Церкви римського первосвященника. Король за радою своїх радних панів, признав їх докази зовсім справедливими і оголосив грамоту, в котрій новому митрополитові і єпископам, що були під первенством митрополита, давав право користувати ся своїм саном після давних привілеїв, даних сановникам грецької віри, орудувати церковними маєтками й творити духовний суд. Король не признавав іншої східної Церкви в польській Речі-посполитій, крім уже злученої з римською Церквою. Всі, що не признавали унії, були в його очах вже не ісповідниками віри грецької, тільки відступниками єї. Той погляд поділяла з королем уся католицька Польща й Литва.

Острожський закінчив жите в лютні 1608 р. в глибокій старости. Син його Януш ще за житя вітця перейшов на католицизм; другий син Олександр лишив ся православним, та дочки його всі прийняли католицизм, а одна з них, що володіла Острогом, Анна-Алойзія, визначала ся завзятою нетерпимістю для віри прабатьків своїх.

Висша верства в Польщі була всемогуча, і певно, як би українська шляхта стояла була твердо в вірі й кріпко рішила ся боронити батьківської віри, то ніякі хитрощі короля й єзуїтів не змоглиб були її звернути.

Та в сїм то було нещастє, що ся українська шляхта, ся висша верства, котрій дуже вигідно було находити ся від владою Польщі, — не могла встояти проти нороственного гноблення, що тяжило над православною вірою й українською народністю. Українські люди поріднили ся з польською шляхтою, присвоїли собі польський язик і польські обичаї, стали Поляками в поведеню, житю, отже не в силах були вдержати батьківську віру. На стороні католицизма був блеск західної осьвіти, що впадав у очи. В Польщі на українську віру й народність гледіли зневажливо: все, що було й заявляло ся українським, в очах тодішнього польського товариства здавало ся мужичим, простим, диким, несвідущим, чимсь таким, що його треба соромити ся осьвіченому й високопоставленому чоловікові. У католиків було без порівняня більше способів до образования як у православних, і тому діти православних панів учили ся у католиків. Настроєні своїми вчителями, що впоювали в них переконанє про висшість католицизма, виходили українські молодці в світ, де при розповсюдженім дусі пропаганди всюди тільки чули про сю висшість, отже й присвоювали собі той погляд на віру й народність прабатьківську, який звичайно мають на своє рідне ті, що переймають щонебудь чужого з повним переконанєм, що се чуже єсть признакою осьвіти і дає почот і пошану в тім кружку житя, де їм суджено обертати ся. Нашадки православних знатних родів, що перейшли на католицизм, оглядали ся назад на духове добро своїх правітців і опинили ся в такім самім настрою, як їх предки багато віків назад, коли покинули поганьство, а прийняли християнство. Одні за другими приймали нову віру й соромили ся давної. Правда, як усе буває в переходних добах, так і в добу окатоличеня української шляхти протягом пів столітя, а навіть трохи довше, лишали ся між висшою українською верствою прихильники старини і заявляли свій голос, та ряди їх усе більш та більш рідшали, і на останку їх не стало; в польській Русі годі було по-думати собі особу приналежну що до походження й до статку до висшої верстви інакше, як з римсько-католицькою релігією, з польським язиком і з польськими поглядами й почутєм. Від часу унії проявив ся напрям підняти українську Церкву й народність — витворити українську осьвіту,

хоч би, на перший раз, релігійну, та сей напрям опізнав ся для висшої верстви українських земель, злучених з Польщею. Ся висша верства не потребувала більш до нічого рущини й гляділа на неї нерадо, неприязно. Показало ся, що унія, задумана спершу для принади української висшої верстви, також для неї не знадобила ся; пани без неї стали чистими католиками; унія лишила ся тільки способом, щоби знищити в громаді останків народу признаки православної віри й української народности. Унія стала орудом більш національних, як релігійних змагань. Приняти унію — значило з Русина стати Поляком або хоч полу-Поляком. Сей напрям проявляв ся з першого разу і непохибно слідували тим напрямом і в дальших часах до самого кінця естнованя унії. Не зважаючи на те, що спершу папа, після постанов флорентийської унії в XV. в., potwierдив ненарушність обрядів східної Церкви, вже з початком XVII. віку уніятські духовні стали змінити богослуження, вводили різні обичаї, властиві західній Церкві, що або в східній Церкві не естнували або в ній зовсім були відкинені (як н. пр. тиху службу, відправу кількох служб одного й того самого дня на однім престолі, скорочення богослужень і т. п.) Зближаючи ся усе більше й більше з католицизмом, унія перестала бути східною Церквою, а стала чимсь посереднім і в тім самім часі приналежністю простого народу. В краю, де простий нарід зійшов до крайного пригноблення, віра, що естнувала для того народу, не могла мати такого поважання, як віра панів; тому унія в Польщі стала вірою низшою, протонародною, негідною висшої верстви. Православ'я після думки громади стало вірою занеханою, вельми низькою, крайно зневажаною: се була віра не тільки хлопів взагалі, як унія, але віра негідних хлопів, непохожих або неспосібних задля своєї дикости й закоснілости стати на трохи висший ступінь релігійного й громадського зрозуміння; те було не більш, як марне ісповідане понеханих недовірок, для котрих і за гробом немає спасення.

IX.

Київський Митрополит Петро Могила.

Впроваджене церковної унії було почином великого перевороту в умовім і суспільнім життю України-Руси. Переворот сей мав дуже важне значіння в нашій історії що до сили того впливу, який він в наслідках проявив на умовий розвиток всего українського сьвіта.

Уніятська новість користувала ся особливо любов'ю і опікою короля Жигимонта; також заходили ся його горячо піддержувати єзуїти, що в Польщі взяли в свої руки вихованя і тим заволоділи всемогучою польською аристокрацією; — тому було зовсім природно, що уніятська сторона зараз взяла верх над православною. Планы римсько-католицької пропаганди лежав іменню в тім, щоби відвернути від давньої віри і навести до католицизму українську висшу верству, бо в Польщі тільки висша верства представляла силу. Орудом до того мали служити школи або колегії, що єзуїти заводили одні за другими на Руси. У Вильні єзуїти завели академію за Стефана Баторія. Відтак явила ся єзуїтська колегія в Полоцку. При кінці XVI. в. заведено колегії в Ярославі галицькій і у Львові. В першій четвертині XVII. в. появили ся опісля колегії єзуїтські в Луцку, Барі, Перемишлі і в многих містах Білої-Руси, в 1620 р. — в Києві, в 1624 р. — в Острозі. Пізнійше показали ся вони і лівобіч Дніпра. Єзуїти вміли дуже справно підчиняти молодіж своєму впливові. Родителі залюбки віддавали своїх дітей у їх школи, бо ніхто не міг зрівнати ся з ними в научуванню латинського язика, що тоді вважало признакою учености. Богаті пани давали їм фонди на удержаня монастирів і шкіл; але за те єзуїти давали вихованя вбогим безплатно і тим піддержували в громаді високу думку про їх безкористність і християнську

любов для ближніх. Вони вміли прив'язувати до себе дітей, впоювати згідні з своїми цілями переконання й почування і так глибоко вкорінити се в своїх вихованцях, що неначе на все зростало ся з природою їх те, що набули в єзуїтській школі. Головною, можна сказати — виключною метою єзуїтського виховання в українських краях в тім часі було, як можна найбільше навернути українських дітей до католицизму і zarazом заціпити в них ненависть і зневагу до православ'я. До того вживали вони не стільки научних доказів і вговорювання, скільки всяких легких способів, що впливали на молодецький вік, як н. пр.: величне богослуження, видумані чудеса, явища, знамена, обявлення, улажене празників, ігрищ і сценічних вистав, що наміряли неперечно прив'язати серце й уяву дітей до римського католицизму. Єзуїти повертали в свою користь властивий молодежи нахил до пустовання і не тільки не гамували в дітях лихих понук, але розвивали їх, щоби повернути в користь своїх споконвічних змагань. Так єзуїтські наставники підмовляли своїх учеників, щоби діяли всякі обиди православним людям, а особливо насміювали ся з православного богослуження: єзуїтські ученики впадали до церков, кричали, допускали ся нечемностей, нападали на церковні походи і позваляли собі всяких негожих річий, а наставники підохочували їх до сего. Та щоби не обурити проти себе православних родителів і не загородити православним дітям дороги до своїх шкіл, єзуїти часто впевняли, що вони зовсім не думають повертати Русинів у латинство, говорили, що східна й західна Церква однаково свята і рівні між собою, що вони дбають тільки про освіту. Коли єзуїти вбачали яку користь, то про людське око спиняли навіть своїх православних вихованців від прийняття католицизму, на сій основі, що обі віри рівні; однак сї вихованці так справно були приготвлені вихованем цїнити більше все католицьке, а гордувати всім православним, що самі, наче на перекир радам своїх наставників, приймали католицизм; і тоді то таке навернене приписували натхненню з висше. Русини, що виховали ся в єзуїтській школі і прийняли католицизм, були ціле житє під впливом своїх духовних вітців єзуїтів або католицьких монахів інших законів, що з тамтими одностайно ділали.

Духовні вітці піддержували в таких загорілість на ціле житє. Наслідком того в першій половині XVII в. пішло розширення католицизму й унії надзвичайно швидко. Людий шляхотських родів звичайно повертали просто в латинство, а унію лишали самим міщанам і простому людови. Новонавернені католики й унії визначали ся загорілістю і нетерпимістю. В гóродах, під опікою з боку короля, воеводів і старостів, усі користи були виключно по стороні католиків і уніятів: православних не допускали до вибору на уряди; православних міщан всякими можливими способами гнобили в їх промислах, торгових і ремісничих підприємствах, а загоріліці насміювали ся й зневажали православне богослуження. Таке положення спонукувало слабших у вірі мимовільно навертати ся до унії. До 1620 р. не було у православних митрополита, не стало також єпископів, нікому було висвячувати священників, у многих приходах, де не стало православних, заступали їх місце унії, а в інших місцях по смерті священників церкви випорожнювали й заміняли на досаду вірним в шинки. В панських добрах, а також у староствах, де пани орудували самовільно долею підданих, веліли вони виганяти православних священників і заміняти уніятськими; підданих повертали в унію, а хто опирав ся, був приневолений терпіти всякі насильства й муки. В многих місцях державці не рядили самі своїми добрами, але часто віддавали їх в аренду жидам. Піддані попадали ся під управу арендаторів, а разом з ними орудували арендатори також православними церквами. Жида добували для себе з того нові жерела доходів, брали данини за право богослуження, так звані „дудки“,¹⁾ за хрещення дітей, за вінчаня, похорони і т. д. Король і католицькі пани признавали законною грецькою вірою тільки унію, а тих, що не хотіли приймати унії, вважали й прозивали „схизматиками“, т. є. відступниками, і не признавали їх вірі ніяких прав. Не було єрархії, тому й число православних священників щораз меншало, і православні, що не хотіли приймати унії, виростали нехрещені і не сповняли ніяких християнських обрядів.

¹⁾ Первісна протонародня назва монети потрійного гроша, по німецьки — Düttchen.

Та поки ще єзуїти не встигли повернути в католицизм усієї української висшої верстви, в православ'я лишилися оборонці між шляхотством. За православ'ем стояли й козаки. В 1620 р. лучилася важна подія, що трохи здержала бистрі успіхи католицизму. Через Київ переїзжав у Москву єрусалимський патріарх Теофан. Тут козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний і українські шляхотські люди упросили його, щоби висвятив їм православного митрополита. Теофан висвятив митрополитом Йова Борецького, ігумена київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря, і крім сего висвятив ще єпископів: в Полоцьк, Володимир, Луцьк, Перемишль, Холм і Пиньск. Король Жигмонт і всі ревнителі католицизму були сильно роздратовані сим поступком. Спершу король на жалоби уніятських архієреїв хотів оголосити переступниками й самозванцями новонастановлених православних духовних сановників; однак був приневолений уступити представленням українських панів і проти свого бажання терпіти віднову єрархічного ладу православної Церкви, бо в Польщі, після права, все таки признавали свободу сумління, бодай для людей з висшої верстви. Се не спиняло, щоби так як і перше зневажливо гнобили там, де була сила по стороні католиків і уніятів. Тоді найбільше вславився нетерпимістю до православ'я уніятський полоцький архієпископ Йосафат Кунцевич; він велів віддавати православні церкви на поругу і мучити священників, що не хотіли приступати до унії. Завзятість народу проти його дійшла до сего, що в 1623 р. ватага людей роздерла його у Витебську. Папа, дізнавшися про сю пригоду, вговорював короля Жигмонта, щоби покарав єпископів, котрі не признають унії, і рішучими способами викорінював „гнусную, чудовищную, схизматическую ересь“ (православ'я).

Та всі змагання римсько-католицької пропаганди, не зважаючи на блискучі успіхи, не могли однако скоро допняти конечної мети. За православ'ем з одного боку виступали козаки, а з другого піддержала його українська просвіта, що стала в гору підіймати ся.

Братства були найголовнішою підмогою таких віродин. Братства повставали одно за другим, а де появилося братство, там появлялася й школа. Братства

висилали здібніших молодих людей в західні університети для висшого образования. З розмноженем шкіл і печатень більшало число тих, котрі писали, читали і думали про питання, що тикалися умового життя і були спосібні ділати в їх крузі. Виленське троїцьке братство перш усіх перестало єствувати для Руси: воно приступило до унії. Та православні у Вильні зараз після сего утворили інше брат-

Свв. Йосафат Кунцевич, архієпископ полоцький.

ство при церкві свв. Духа, завели школу і печатанє книжок для захисту православ'я. В Києві припадає почин братства, як думають, ще в кінці XVI в., але його діяльність проявила ся в другій десятці XVII в.; тодіж основано братство в Луцьку. Замітно, що всі українські православні братства з своїми порядками були явищами більш або менш на час короткий, що не досягали своєї головної мети. Братства сі могли держати ся тільки так довго, поки

католицька пропаганда не встигла повернути в латинство всю українську шляхотську верству і заразом відорвати від української народности. Се склалося протягом XVII в.: вся висша верства українська златиньщила ся, спольщила ся, а братства щезли самі з себе. Одно київське братство мало іншу долю в українській історії.

Києву, що колись був уже осередком українського політичного й умового життя, знов припала значна участь стати осередком умового руху, котрий відкрив для всієї Руси нову дорогу до наукового й літературного життя. В 1615 р. якась Гальшка, з роду Гулевич, жінка мозирського маршалка Степана Лозки, подарувала своє обійстя з будівлями й майданом у Києві, на Подолі, щоби там основано братський монастир з школою, що мали би бути під присудом одного тільки царгородського патріарха. Умовинами сего дару було, щоби се місце з своїми порядками в ніякім случаю не виходило з православної управи. Гальшка дала своїм нащадкам право відняти братству подароване місце, колиб воно якими небудь дорогами перейшло в руки неправославних, і обов'язувала їх в такому случаю відділити на своїй власній землі інше місце для тоїж цілі. Тоді багато осіб духовних і світських вписалося в члени братства і обов'язалися одностайно й односередно боронити православну віру й піддержувати школу. Братство се звалося Богоявленським, від церкви поставленої на обійстю, що подарувала йому Гальшка. В 1620 р. патріарх єрусалимський Теофан потвердив устав братства і благословив його, щоби се братство з своєю церквою було патріаршою ставропігією, т. є. не підлягало ніякій іншій зверхности духовній, крім царгородського патріарха. В тім же часі на просьбу волинських дворян і міщан, патріарх благословив правом ставропігії крестовоздвиженську церкву в Луцку, при котрій основане було луцьке братство з школою, а царгородський патріарх Кирило Лукарис дав з свого боку грамоту, котрою потвердив устави братських шкіл в Луцку і Києві. При братській церкві мали жити черці, члени братства, під зверхністю ігумена, що був пастирем і надзорцем цілого братства, наглядав з ченцями за порядком, навчав і заступав братство в різних справах перед судом. Ігумен доглядав також

школи; однак ні ігумен, ні ректор, ні взагалі братські черці не могли нічим орудувати без згоди світських братів. Зпоміж світських братів вибирали двох для догляду школи. Школа луцького братства звалася *Блино-словенською*, тому що в ній учили двох язиків. Ученики ділилися на три відділи: в першому училися читати, в другому читали і виучували напам'ять різні предмети, в третьому відділі об'ясняли і обмірковували виучене. Підчас науки зважали на те, щоби ученик як найбільше присвоїв собі і розумів те, чого вивчився. В тій цілі, по укінченню школи, мали ученики проказувати лекцію один другому, списувати і повторяти перед своїми й господарями, котрим будуть повірені, а на другий день, перед починком нової лекції, видати перед учителем вчерашню. Предметами науки були, крім початкового читання і писання, грецька і словянська граматики з вправами, виучуване і об'яснене місце св. письма, отців Церкви, молитов, богослуження, церковна пасхалія, наука числення, а також місце з філософії, поетів, істориків, риторик, диалектики і філософії. Окрім сего остро заборонювали читати і держати в себе книги єретиків і іновірців. Для вправи в язиках постановлено, щоби ученики говорили не „простим“ язиком, а грецьким або словянським. Ученики могли вчитися не всіх наук разом, а тільки деяких, після здібностей, або після ради ректора і бажання родителів. В школу приймали дітей всякого стану й маєтку, починаючи від заможних шляхтичів і міщан до бідняків, що просили милостині на улицах; учителям остро наказували не робити між ними інших різниць, як тільки після ступня успіхів: всі вони по черзі мали відбувати повинності слуг, топити печі, замінювати школу, сидіти коло дверей і т. п. Що до моральности, були ученики обов'язані строго сповняти правила релігійні, кожної неділі і свята збиратися на службу божу і перед тим вислухати звичайної поуки, а по обіді слухати об'ясненя прочитаних в церкві місць св. письма. Чотири рази до року в пости були вони обов'язані говіти, а побожніші крім того сповідалися й причащалися в господні свята. Шкільна зверхність наглядала за їх поступками в школі і поза школою і карала різкими. Кожної суботи по обіді учитель читав їм довгі науки моральні,

як вони мали справувати ся і для памяти давав їм випити „школьну чашу“. Непоправних виключали. Над самими вчителями мало догляд братство й їх виганяло за лихі поступки. З того устава видно, що релігійне виховане ставили на першій місці і се зовсім природно, позаяк сама потреба шкільного виховання була викликана konieczністю боронити православну віру против єзуїтів і уніятів. Київська школа в тім часі мала віддай такий же устав, з тою різницею, що, крім грецького й словянського языка, вчили там ще латинського й польського, як видно з самої назви київської школи, згаданої в грамоті Теофана: „школа наукъ еллино-славянскаго и латино-польскаго письма“. Крім головних шкіл, що находили ся при братствах, по цілій Україні було розсіяно багато приватних шкіл при монастирях і церквах; так маємо вість про Йова Борецького, що він яко священник воскресеньської церкви на Подолі (в Києві) завів школу і визначав ся ревностю у вихованю молодежи. В старости і він і його жінка постригли ся. Йов, яко ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, займав ся й опісля вихованем дітей, а ставши митрополитом, дбав о процвіт шкіл.

Розповсюджене шкільної науки дало Україні вчених людей, здібних виступити до літературної боротьби з ворогами православної віри, і ми бачимо, що в першій половині XVII в. більшає полемічна література в обороні догм і богослуження православної Церкви. Одним з ранніх письменників сеї доби був Мелетий Смотрицький. Ще за життя Острожського працював він у літературі і написав відправу проти нового римського календаря, що займав тодішні голови, і „Вірши на отступниковъ“, напечатані в Острозі 1598 р. Сей чоловік набув просторого вченого образования, доповнив його подорожами по Європі яко учитель одного литовського пана і слухав лекцій в різних німецьких університетах. Вернувши на родину, напечатав він під іменем Теофіла Ортольога у Вильні по польськи: „Плач Східної Церкви“, де живими, сильними і поетичними образами представив сумний стан рідної віри, жалкуючи ся найбільш на те, що знатні роди шляхотські один за другим відступають від неї. Твір сей викликав з боку уніятів

їдку відповідь під назвою „Паригорія или Утоленіє плача“. В 1615 р. Смотрицький став учителем в школі на Литві в Євю, де була одна із знатних українських печатень XVII в. Тут в 1619 р. Мелетий напечатав граматику словянського языка, що на свій час була помітна і показувала значну фільольогічну науку єї автора; на перекір загальному зви-

Мелетий Смотрицький, архієпископ полоцький.

чаєви тогочасному писати сялябичні вірші, догадував ся він можности метричного складання віршів для українського языка. Граматику сю прийняли для науки в школах, і вона служила для розповсюдження науки старословянського языка між Русинами.¹⁾

¹⁾ Після неї вчив ся Ломоносов.

Коли Теофан на ново установив українську єрархію, висвятив він Смотрицького на архієпископа полоцького. Тоді то написав Смотрицький по польськи: „Оправданє невинности“, де доказував право українського народу на ново установити свою церковну єрархію і відпирав поговір, що на його звертали, неначе він хотів зрадити Польщу і віддати ся Туркам. Против сего твору зараз появило ся в польським язиці писанє: „Подвійна вина“; а вслід за тим розпочала ся в польським язиці сильна полеміка між обома сторонами. Коли 1622 р. убито уніята Йосафата Кунцевича, вороги православя розпустили чутку, що головним ворохобником сего убийства був Смотрицький. Житє його було в небезпечі; він виїхав на схід, вештав ся три роки, приїхав у Рим і там прийняв унію. Вернувши на родину, написав він по українськи „Апологию“ своєї подорожі, де оправдував своє відступленє і намагав ся доказати, що в православній Церкві є похибки. Митрополит Йов Борецький скликав собор в 1628 р. і завізав на його Мелетія Смотрицького. Мелетий приїхав у Київ, впевняв, що він хотів тільки піддати критиці деякі неправославні гадки, що закрали ся у твори православних оборонців віри, а також непорядки, піддержувані темнотою духовенства, що ігумен Дубенського Преображеньського монастиря, Касиян Сакович, котрому він повірив печатанє своєї книжки, додав там зайві речи без його відома, і що він остає як перше під присудом православної єрархії. Недовго однак після сего собору Мелетий знов заявив ся уніятим і став розповсюджувати свою „Апологию“. Се викликало з боку православних горячу полеміку. Йов Борецький написав проти Смотрицького відповідь, під назвою „Аполлія“ (погибель). Протоєрей слущкий Андрій Мужилівський написав против „Апології“ Смотрицького путящий твір в польським язиці, наз. „Антидоть“. Були й інші твори проти Смотрицького.

Розповсюджений на Руси польський вплив був так великий, що Русини в боротьбі за свою віру, писали по польськи, і се шкодило успіхам української літературної діяльности того часу; — інакше українське письменство було би далеко багатше. Самий український язик в учених творах, писаних по українськи, більш або менш

змішаний з польським. З тогочасних українських письменників, що більш визначили ся, вкажемо на Захара Копистенського, Кирила Транквіліона, Ісаю Копинського, Памву Беринду і ін. Захар Копистенський, єромонах, потім архімандрит киевопечерського монастиря, написав обширний твір, під заголовком „Палінодія“, де широко розбив рах головні точки, в котрих ріжнить ся східна Церква від західної, і боронив догми і постанови першої. Сего твору, важного задля історичних вістей про тогочасні церковні події, не напечатано. Копистенський видав крім того по українськи твір „О вѣрѣ единой“; „Бесѣды Златоуста на посланія апостола Павла“; тогож Златоустого „Бесѣды на Дѣянїя“ і „Толкованіє на Апокалипсисъ Андрея Кесарійскаго“. В передніх словах до сих книг видавець виражає бажанє, щоби Русини як духовні, так і свѣтські більш читали й виучували св. писмо. „Толкованіє на Апокалипсисъ“, вид. 1625 р., присвячене пану Григориєви Далмату, що відступив уже від православя. Се був внук ревного православного Константина Далмата, котрому автор присвячував давнїйші свої переклади. Захар вговорює Григорія, щоби вернув свої переклади. Захар вговорює Григорія, щоби вернув до віри батьків своїх, і каже, що дід його зрадѣв би з такою його повороту; крім того авторови не трудно наводити приклади з грецької мітології: „Коли — каже він — між Геркулом і Тезеем була така любов і дружба, що один унаслідовав чесноти другого і намагав ся визволити останнього з полону в тартарі, то ще більша повинна бути любов між вашим дідом і вами, щоби і смерть єї не розірвала.“ Се може послужити образцем, як погансько-клясична мудрість закорінювала ся в релігійнім вихованю тодішних книжників. При „Апокалипсисі“ приложено кілька перекладених промов і з причини „Слова Іоана Златоуста на Пятидесятницю“ зроблено таке розумне поясненє звісного вислову, котрий католики все наводили для потвердження про папське першєнство: — „*Ты єси Петръ, и на семъ каменѣ созижду церковь Мою*.“ Видите, Христос не сказав „на Петрі“, а сказав „на камені“; не на чоловіці, а на вірі. Христос поставить церкву свою, бо Петро сказав з вірою: *Ты єси Христосъ, сынъ Бога живаго*. Не Петра, а церкву назвав він каменем.“ В 1625 р. Захар Копистенський, вже яко архімандрит, напечатав річ, виголошену в день

поминок сврго попередника Плетенецького, доказував у ній
конечність поминати вмерлих і відпирав тих вільнодумців,
що, йдучи за протестантськими поясненнями, не призна-
вали хісна молитов за вмерлих і поминок; — з того видно,
що 'протестантські погляди не переставали ворущати уми
православних. Але тут же проповідник уважав конечною
річю виступити проти католицького чистилища і доказу-
вав, що наука сьв. отців про митарства зовсім не те, що
наука про чистилища. „Митарства — говорив він — се
тільки різні перепони і неспокої, що причиняють розлу-
ченій від тіла душі злі воздушні духи, подібно як митові
урядники непокоять проїзжого свобідного чоловіка на ко-
морах і заставах“.

В українській православній Церкві проявляла ся конечна потреба правил, котрі мали би бути приводом для священиків при виконюваню своїх церковних служб і обрядів а іменно сповіди. При довшій темноті вкрало ся багато неладу. Священики сповняли свої служби як попало, мало дбали про удержане своїх прихожан в правилах віри, і се давало волю всяким поганським забобонам. Захар Копистенський в 1620 р. напечатав книжку для приводу священикам, де зібрав коротко різні правила апостольські, вселенських і місцевих соборів і св. отців. Книга ся зве ся „Номоканом или Законоправильникъ“. Тут, між іншими, стрічаємо цікаві вісти про всякі забобони тогочасні, розповсюджені в народі.¹⁾

1) Жінки задягали своїх дітей і домашні звірята в чарівничі „шолки“ або „конури“, щоби охоронити від лиха й слабости; заживали чародійські заправи, щоби не мати дітей; надівали на дітей своїх „усерязи“ (сережки, ковтки) у Великий Четвер. Чарівниці вживали при своїх замовлюваннях слова з псалмів, імена мучеників і написавши їх, давали носити на шиї; носили змию за пазухою, а потім здирали шкіру і прикладали до очей і зубів задля здоров'я. Інші, щоби заподіяти якенебудь лихо або вчинити розлад в семі (кому зло житиємъ жити или нежительно ему житіє сотворити), або проволочи слабість, прикликали чортів над гробами (бѣсовъ злотворныхъ призываніе окрестъ гробъ... сице чарованія проименовашася отъ еже надъ гробы плача и вопія), підпоювали шкідливим зїлем або давали до страви таке, щоби звести чоловіка з ума, посварити чоловіка з жінкою або навести любовну тугу. Інші пророкували будучину, віщували долю або недолу, толкували щасливі або нещасливі дні породу. Забобонні закликали до себе циганок і ворожок;

Кирило Транквіліон - Ставровецький, спершу вчитель у львівським братстві, а опісля чернігівський архімандрит, не менше від Копистенського визначався плодити літературною діяльністю, хоч його твори грішать розтяглістю риторством і самохвалістю. Около 1619 р. видав він „Евангеліє учительное“ або „Слова на воскресные и праздничные дни“. Книжку сю узнали в московській державі неправославною. Важніше для нас інше діло Кирила: „Зерцало богословія“, напечатане в Почаєві в 1618 р. Прикметно, що оба діла присвячені знатним панам; перше Чорторійському, а друге молодому Ермолинському, щоби послужило йому учебною книгою. Сі присвяти показують, як письменники потребували знатних посібників. „Мала тобі здаєся та книжка — говорить автор у своїм переднім слові, — але прочитай-но її: побачиш високі гори небесної премудрости“.

„Зерцало богословія“ розділене на три часті; перша обясняє іменню про єство Боже;¹⁾ друга містить в собі космографію; третя — о злосливім сьвіті або взагалі о злі. Найцікавіша для нас друга часть, бо виявляє нам погляд тодішних людей вчених на сьвіт. Сьвіт ділить ся на видимий і невидимий. Невидимий єсть сьвіт ангелів.²⁾ Кирило

ворожили з воску, з олова, з бобу. Були й такі, що чванили ся тим, що розганяють облаки, зачаровували бурі, вгадували, де на-
ходить ся вкрадена річ і т. п. Номоканон ганить також танці на ве-
сїлях, сьвятки русалок, що відбувають ся з танцями на улицях,
розкладане огнів, що діяло ся тоді не тільки на Купала, але й в пе-
редодні інших празників (да оть онаго счасїє свое розсмотреть).
Окрема ворожба про долю (да оть онаго счасїє свое розсмотреть).
Автор виступає проти тих, котрі уявляють собі, що вмерлець встає
з гробу і ходить по землі, викопують тіло з могили і палять його.
Він говорить, що вмерлець не може вставати з гробу і ходити, тільки
що чорт приймає образ вмерця і лякає людей марою. Чорти, після
його объясненя, лякають всякими фантастичними проявами тих, що
необережно призивають їх ім'я.

1) Отсе означене Бога в Кирила: Богъ есть существо пресущест-
венное, альбо бытность надъ всѣ бытности, сама истотная быт-
ность презъ ся стоящая, простая, несложная, безъ початку, безъ конца,
безъ ограниченія, величествомъ своимъ объемлетъ вся видимая и не-
видимая“:

2) Отсе означен ангела: „ангелъ есть безтѣлесное, неосязаемое, огневидное, пламененосное, самовластное... Крѣпостію могъ бы единъ

Дальше цілий твір складав ся з розправ про се, як чернець повинен вести строге постне житє, обминати вишвалювання, гордості, лакомства на гроші й інших провин.

Петро Могила, київський митрополит.

Умовому рухови, що підняв ся на Україні, явила ся нова понука і сила з виступом Петра Могили.

Родина Могили належить до давних знатних родів молдавських. При кінці XVI в. з підмогою польського гетьмана Яна Замојського оден з Могили, Єремія, став

господарем молдавським а 1602 р. брат його Семен господарем волоським. В 1609 р. став Семен також господарем Молдавії, та не на довго. Спершу відступив він господарство племянникови своєму Константинови а відтак потім Турки позбавили сю родину господарства. Дармо польські пани: Степан Потоцький, князі Корецький і Вишневецький, свояки Могили по жінках, добивали ся повернути їм господарство. Могили були приневолені гледіти пристановища в Польщі. Семенів син, Петро, вчив ся, як говорять, в Парижі, відтак служив у военній службі в Польщі, а в 1625 р. постриг ся в Печерській Лаврі, не досягнувши ще 30-го року житя. Вступлення в чернечий стан такої знатної особи та ще й спорідненої з могучими польськими домами, піддержувало православну справу. В рік опісля вмер печерський архімандрит Захар Копистенський. Тоді повстало питанє, про се, щоби молодого Молдаванина настановити архімандритом. Його звязи і богатство рсзкривали в будучині великі надії для Лаври; та не всі печерські братчики готові були вибрати його. Многі не полюбili його, інші не добре дивили ся на його молодість; та поза монастирем мав Могила багато сильних сторонників, що бажали йому придбати знатне й вигідне місце архімандрита печерського. Два роки про се пересправляли; противникам Могили, як видно, не давали вибрати іншого; наостанку вибрано Могилу, тим більше, що митрополит Йов Борецький був за ним. В 1628 р. потвердив його Жигимонт III. Новий архімандрит зараз заявив свою діяльність в користь монастиря, завів надзір над сьвященниками лаврських дібр, несьвідомих сьвященників велїв учити, а впертих і самовольців потягав до одвічальности; відновив церкву, не жалувал накладу на украшенє печер, підчинив Лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, оснував Голосіївський скит, поклав своїм накладом при Лаврі дім для вбогих і задумав завести при Печерським монастирі висшу школу. А щоби для неї підготовити добрих учителів, він насамперед почав виправляти на науки молодих людей за границю власним накладом. Між ними були: Сильвестер Косів, Ісая Трофимович, Ігнатий Оксиневич-Старушич, Тарас Земка і Інокентий Гізель. Для нової школи він вибрав місце з городом і садом, коло шпитальної

Троїцької церкви, поставленої над печерськими воротами, і дав від себе фондацийний запис, котрим обов'язував ся удержувати школу власним накладом.

В 1631 р. вмер митрополит Йов Борецький. Місце його заняв Ісая Копинський, що був тоді архієпископом смоленським і чернігівським. Вислані за границю молоді люди стали повертати на родину, але тут записані в братство православні духовні, дворяни і козацькі старшини з гетьманом Петрижицьким в імені всего війська запорожського звернули ся до Петра Могили з просьбою, щоби не заводив окремої школи в братстві, а обернув свої жертви на братську школу, що вже була на Подолі. Просьба ся була зовсім розумна; не годило ся розривати сил, користнійше було їх злучити. Могила згодив ся. В грудні 1631 р. члени братства зложили акт, в котрім Петра Могилу звали старшим братом надзорцем і досмертним опікуном київського братства. В марці 1632 р. гетьман Петрижицький, в імені полковників і всего війська запорожського, обіцяв в потребі боронити оружно церкву, монастир, школи і братський дім для вбогих; а київські дворяни в імені вибраних зпоміж себе старостів обіцяли дбати про удержане школи.

В цвітню 1632 р. умер король Жигимонт III. Після звичаїв польських, по смерті короля, збирав ся спершу сойм, званий „конвокаційним“, на котрім роблено перегляд попереднього пановання і подавано всякі гадки про заведенне лучшего ладу: опісля збирав ся сойм „елекційний“, для вибору нового короля. Останки православного дворянства скупились тоді около Петра Могили, щоби правною дорогою вимогти від Речи-Посполитої зворот прав і безпечности для православної Церкви. Головними діячами з православної сторони були тоді: Адам Кисіль, Лаврентий Древинський і Вєронич. За їх підмогою митрополит Ісая і все духовенство уповноважили Петра Могилу, щоби їхав на сойм. Православні домагали ся знищення всяких актів і привілеїв, що забороняли православним ставити церкви і позваляли вести проти них процеси в релігійних справах з наложенем секвестрації на їх добра, допоминали ся, щоби православним звернули всі запечатані церкви, всі єпархії, добивали ся безсудного права заводити

колегії, печатні, звороту дібр церковних, що забрали їм уніяти, і острих кар для тих, що будуть обиджати й гнобити православних людей. Разом з просьбою дворян і духовних, подали на сойм просьбу козаки ще різкішими словами, як дворяни і духовні. „За володарства покійного короля — писали вони — ми терпіли нечувані кривди... Уніяти відсунули від городських урядів чесних міщан нашої віри і занепокоїли сільський нарід; діти остають ся нехре-

Адам Киїль, київський воевода.

щені, дорослі живуть без вінчання, умираючі відходять на той сьвіт без причастя. Нехай унія буде знесена; тоді ми з усім українським народом пожертвуємо житє за цілість любої вітчизни. Колиж, борони Боже, і дальше не буде інакше, ми будемо приневолені гледіти інших способів заіспокоевня“. Такий різкий тон сильно роздратував панів, що зовсім не хотіли давати козакам права мішати ся

в державні справи. „Вони звуть себе членами тіла Речі-Посполитої — говорили пани; — та вони такі члени, як нігті й волосє, що обтинають ся“. Але голосу шляхотства не можна було лишити без уваги. За посередництвом королевича Володислава, уложено пропамятне письмо, в котрім обіцяли віддати православним київську митрополію, крім Софійського собору і Видубицького монастиря і всіх митрополичих дібр, відступити їм опріч сего львівське єпископство, печерський і жидичівський монастир з їх добрами, дати кілька церков у деяких городах, дозволити братствам орудувати школами, міщанам займати городські уряди і ін. Дальше рішенє справ про свободу православної віри відложено до „елекційного“ сойму. Та й на елекційнім соймі козацькі послї знов появили ся з різкими домаганнями. Задля сих домагань почали ся сильні і горячі спори про віру між панами. Ревні католики не хотіли потвердити навіть того пропамятного письма, на котре згодив ся „конвокаційний“ сойм. Кисіль і Древинський просторо й сильно боронили прав грецької релігії. Православні не вдовольняли ся самим пропамятним письмом і бажали ще ширшого. Петро Могила був душею їх нарад, і на останку разом з православними дворянами він особисто звернув ся до нововибраного короля Володислава. Позаяк Польща тоді була в неприязних відносинах з Москвою, то Володислав розумів, що прихильність козаків і українського народу була вельми важна для короля і цілої Польщі; та й взагалі Володислав був сторонником свободи совісти. Він дав православним „дипльом“, котрим признавав їм більше прав і користий, як написано було у пропамятнім письмі, уложенім на конвокаційнім соймі. Лишено повну волю переходити як з православя на унію, так і з унії на православє. Митрополита київського міг по давньому посв'ящати царьгородський патріарх. Православним віддавали негайно луцьку єпархію; перемиську постановлено віддати по смерті тодішнього уніятського єпископа; основувано нову єпархію в Мстиславі; зношено всякі заборони, обмеження, заборонювано обиджати православних людей. Православні дворяни, що були на соймі, рішили тоді віддалити з митрополії Ісаю Копинського, яко чоловіка вже постарілого й слабовитого, і вибрали разом

з духовними, що там були, митрополитом Петра Могили. Король потвердив сей вибір і дав Петрови Могилі привілей, перетворити київську братську школу в колегію. Посланий в Царгород ректор київських шкіл, Ісає Трофимович, випросив для Петра Могили патріярше благословенє, і тоді волоський єпископ у Львові висвятив Петра Могилу митрополитом.¹⁾

1) Після звістки одного сучасного, православного, але спольщеного шляхтича — Єрліча, Петро Могила, прибувши в Київ 1633 р., обходив ся строго й жорстоко з своїм попередником Ісаєю Копинським: старезного і хорого старця спіймали на коня, наче мішок, лівським монастирі в одній волосяниці, положили на коня, наче мішок, і вислали в печерський монастир, де він скоро вмер в нужді. Після звістки тогож Єрліча, Петро Могила був чоловік користолюбний і жорстокий, батував ченців Михайлівського монастиря, допитуючи ся, де в них сховані гроші; одного печерського ченця, Никодима, винив о прихильність для унії і відослав до козаків, котрі прикували його до гармати і перетримали таким робом 16 неділя. Сі звістки годі признати зовсім певними. В 1635 р. точив ся в городським овруцьким суді процес між ченцями Михайлівського-золотоверхого монастиря — опираючись на тім, неначеб усі ченці Михайлівського монастиря вибрали його ігуменом, — вигнав, з підмогою гетьмана козацького Филотея Кизаревича; в монастирі перебував він до 10. серпня 1635 р., а в тім дні виїхав з монастиря і взяв з собою документи на монастирські добра і захопив також різні речі із скарбниці. Ся виява противить ся звістці Єрліча, котрий подію сю відносить до 1633 р., бо із заяви ченців видно, що Ісаєя перебував у Михайлівським монастирі довше як до 1633 р. Єствує протестация самого Ісаї Копинського, котрий виявляє, неначеб він тому виїхав з монастиря, що Могила гнобив монастир, спустошив монастирські місцевости, а по віддаленю Ісаї неправдо віддав монастир під власть Филотея Кизаревича, назвавши тогож ігуменом. Однак протестация Ісаї містить в собі невірність. По віддаленю Ісаї з Михайлівського монастиря, не настановив Могила ігуменом тогож монастиря Филотея Кизаревича. Кизаревич був вибраний ігуменом михайлівським ще перше, нім Ісаєя заволодів монастирем, в 1631 р. Се видно неперечно з актів тогочасних, на котрих Кизаревич підписував ся ігуменом Михайлівського монастиря. Показує ся, що в самім монастирі були два сторонництва, з котрих одно хотіло дати ігуменство Кизаревичу, а Могила, адає ся, сприяв першому. По протестации, що подав Ісаєя, завізав Могила в лютні 1637 р. Ісаєю в Луцьк і там в прийві великої многости духовенства помирился з ним. Ісаєя дав Петрови Могилі „квіт“, себ то відступив від свого позову. Опісляж Ісаєя через свого повновласника відновив свій позов і заявив, що Петро Могила насильно приневолив його дати квіт. Жалоба

Настановлене Петра Могили митрополитом у Києві викликало незвичайну радість. Ученики братської школи складали йому гимни і панегірики. „Колиб ти задумав — говорено до його в привіті — виправити ся з Києва до Вильни і до країв українських і литовських, з якими радощами стрітиби тебе ті, котрими наповнені суди, темниці і підземні вязниці за непорочну віру східну!“ Печатники присвятили йому віршовану брошуру, що напечатали під заголовком „Евфонія веселобремая“, а київські міщани разом з козаками і православними духовними в пориві радощів кинули ся відбирати в уніятів давню святиню українську — Софійський собор. Уніятський митрополит Йосиф Вилямин Рутський жив не в Києві, тільки у Вильні. Софійський собор стояв пустий; богослуження в нім не відправляли; ключі були в шляхтича Корсака. Місце, де знаходиться Софійський собор, було тоді за містом, а від заселеної часті старого міста відділював його вал. Близько його розкинулася була невеличка Софійська слобідка. Там жив Корсак, сторож лишеного храму. Кияни, під проводом Баляски, Веремієнка і слюсаря Биковця, кинули ся ватагою в 500 людей на дім Корсака. Пана не було; дома лишилася його мати, у котрої були тоді гості. Кияни заявили, що самі знайдуть ключі, кинули ся на собор, відбили колодки, котрими був зачинений собор, виломали

дійшла до короля. Ісає вніс у городські володимирські книги королівське письмо до волинського воеводи о назначенні комісії для розбору суперечки між Петром Могилою а Ісаєю. З того письма видно, що до короля внесено жалобу, неначе то Петро Могила не тільки загарбав церковне й приватне майно Копинського, але й самого Ісаю бив до крови і держав у тяжкій вязниці. Однак хід справи тої комісії не дійшов до нас, тому історія не може видати суду в сім ділі. Але в Єрліча стрічаємо ще одну звістку про Могила також несправедливу. Єрліч говорить, неначе то Могила, бажаючи завести школу в печерській монастирі, вигнав ченців троїцького ліцебного монастиря, щоб віддати під школу місце, котре вони займають. З актів же тогочасних видно, що Могила ще яко архімандрит назначив під згадану школу місце з садом і містом по одній стороні головних воріт, на котрих находила ся ліцебна церква, між тим як ліцебниця з ченцями була по другій стороні воріт. Таким способом не потребував Могила виганяти ченців, щоб заложити школу. Опріч сегож, Могила сам дбав про ліцебницю і удержував її своїм накладом.

двері, відбили тих, що хотіли їх спинити, забрали скарбницю і наряди та й відвезли в Лавру до митрополита. Опісля ватага знов вернула ся до дому Корсака і стала виганяти з дому паню Корсакову і її рідню, що сиділи з домініканами, котрих вона навмисне прикликала, щоб вони перед судом могли бути свідками. Ватага лаяла паню Корсакову, вибілювала рушницями в кватирочку вікна і кричала: „Виволочім її на двір і розстріляймо!“ На другий день Кияни вивели паню Корсакову і її рідню з дому і обовязали слобожан повинувати ся православному митрополитови. Разом з церквою св. Софії, Кияни тодіж заняли деревляну церкву св. Миколая, на місці Десятинної, і старі стіни церкви св. Василя, що поставив св. Володимир на Перуновім холмі.

Першим ділом митрополита було надати церкві св. Софії величавий вид і посвятити її для богослуження; він називав її „одинокую окрасою православного народу, головою і матерю всіх церков“. Петро Могила старав ся відновити давню святиню Києва і разом з тим оживити в народі споминку старовини. Таким способом, він відновив церкву св. Василя; з руїн Десятинної церкви поставив нову камінну церкву, а підчас тих робіт найшов у землі домовину св. Володимира і зложив голову його в печерській монастирі, щоб поклоняли ся, відновив також стару церкву Спаса на Берестові. Особливу любов заявляв він для Софійського собору,¹⁾ хоч жив усе у Печерській Лаврі, остаючи ся її архімадритом.

¹⁾ Йому приписують споруджене прибудовань до Ярославової стіни, укріплене їх підпорами, закладини бань на хорах, споруджене над ними других бань на крівлі, а навіть живописане стін, котрим закрито старі Ярославові фрески. Та з тим не можна згодити ся. Архітектура прибудовань, а особливо двоголові орли вказують на далеко пізніший час. Крім того вступують рисунки, уложені після Могили, на котрих Софійський собор не так виглядає, як тепер. В Триоді, виданій у Львові 1642 р., в присвяченню Петру Могилі говориться про віднову св. Софії в такім виді: „Церковь св. Софії богоспасаемомъ градѣ Киевѣ, негдашъ отъ святыхъ памяти князѣхъ и самодержца всея Россіи Ярослава сбудованую и на прикладъ всему свѣту выставленную, преосвященство ваше въ руинахъ уже будучую знову реставровалъ и до першей оздобы коштомъ своимъ стараньемъ своимъ привелъ, а до того и внутрь rozmaityми иконами святыхъ божіихъ и апаратами церковными дивно приоздобилъ“.

відправи служб, але мав значне научної книги для духовенства. Мимо того, в досаду Могили, не всі вдовольняли ся тою одностайною провідною книжкою, і приватні люди видавали крім сего інші требники. Поки образувало ся нове покоління пастирів в колегії, котру перетворив Могила, звертав він увагу на те, щоби кандидати духовного стану не були бодай цілковитими неуками; та кож постановив, щоби кандидати духовних місць, перед своїм висвяченням, були якийсь час в Києві і вчили ся у свідомих людей. Приготовлене се відбувало ся іноді й рік. Сам Могила питав їх і удержував підчас науки своїм накладом. Могила незабаром побачив, що конечно требаб зложити повну систему науки православної віри, і під своїм проводом велів уложити вченому Ісаї Трофимовичови православний катихізис. По уложеню його Могила скликав свідомих людей духовних з цілої України, дав їм переглянути нову книгу, а відтак зніс ся з патріярхами. Щоби наконеци переглянути і потвердити катихізис, скликано в Ясах учений собор в 1643 р., куди Могила вислав Трофимовича разом з братським ігуменом Йосифом Кононовичем і проповідником Ігнатием Старушичем. Із сторони царгородського патріярха вислано двох учених Греків. Греки довго перечили ся з Русинами, домагали ся зміни деяких місць і на останку потвердили катихізис, опісля книгу відслано до потвердження всіх патріярхів; хоч її й потвердили, але дуже довго переглядали, так що Могила не встиг її напечатати.¹⁾ Замість неї велів Могила напечатати в 1645 р. короткий катихізис. Ціль його виражена в передньому слові, де сказано: „Книга ся печатає ся не тільки для того, щоби святиї в своїх приходах кожного дня, іменно же в недільні і святиочні дні, читали й обясняли його своїм прихожанам; але також, щоби святиї люди грамотні вчили однаким способом християнської науки, іменно щоби родителі вчили після неї своїх дітей, а володарі підвласних собі людей, а також щоб

¹⁾ Йі було суджено вже по смерті Могили появити ся печатно в Європі, спершу в грецькій, а потім в латинській мові, заслужити на увагу вчених богословів, а в словянській мові, явитись вже в 1696 р. в Москві, і то в перекладі з голландського видання в грецькій мові з 1662 року.

у школах усі вчителі веліли вчити ся своїм ученикам на память після сеї книжки“. Катихізис сей способом свого викладу послужив взірцем усіх катихізисів пізнійших часів. Він виложений в питаннях і відповідях і складає ся з трьох частин: в першій розбирає ся символ віри після членів, в другій — молитва Господня, в третій — заповіді.

Могила, яко чоловік учений, взяв живу участь в тодішній горячій полеміці, що точила ся між православними і католиками. Касиян Сакович, перше православний учитель і католіком, автор українських віршів на смерть Сакиївської школи, автор українських віршів на смерть Сагайдачного, відступив від православ'я спершу до унії, а потім в католицизм і став ненависником батьківської віри. Коли Могила 1642 р. збирав собор, Сакович написав проти сего собора по польськи їдку сатиру, а відтак розявив ся в просторі творі в польській мові, під назвою: „Перспектива похибок, ересей і пересудів української Церкви“. Сакович держить ся в сім творі способу, заведеного езуїтами, котрий довго беріг ся в Польщі в усіх суперечках і нападах католиків на українську Церкву. Спосіб сей був такий, що запримічувано і збирано случаи всяких можливих надуживань, котрі залежали як від темноти, так і від поганих прикмет тих або інших осіб, що займали святиї місця, і такі случаи вважали наче правильними признаками, визначаючими православну Церкву. Ціле діло Саковича наповнене подібного рода докорами. Крім того Сакович, наповнене подібного рода докорами, намагає ся гуляко ревний прихильник римської Церкви, намагає ся гуляти все, що в православ'ю несхідне з нею. Могила написав на те широку відповідь, що появилася в р. 1644 під заголовком: *Ліθος* (Літос) альбо камінь“. Твір Могили, під прибраним іменем Евсевія Пимена (т. є. благочестивого пастиря), був написаний по польськи, бо головною метою автора було в очах Поляків представити несправедливість нападів їх духовних проти православ'я; але в тім самім часі була написана й українська редакція тогож твору, що досі єсть в рукописі.¹⁾ „Літос“, крім присвяти

¹⁾ Повний заголовок єї такий: „*Ліθος* или камінь съ прашы истинны Церкви святыя, православныя российскія, на сокрушение ложнопомраченной перспективы или безмѣстнаго оболганія, отъ Кассіана Саковича, бывшаго прежде нѣкогда архимандрита Дубенскаго, уніта, аки о блужденіяхъ, ересѣхъ и самоумышленіяхъ Церкви Русскія,

Максиміліянови Бржозовському і переднього слова до читців, складає ся з трех відділів: в першій обговорюють ся тайни й обряди; в другій — церковний устав; у третій — дві головні догматичні різниці східної Церкви від західної: походжене сьв. Духа і верховне начальство папи. Автор у деяких місцях виступає на свого противника і грімає на його різними словами, називаючи його просто брехуном; або н. пр., з поводу домагання Саковича, щоби завести в українську Церкву латинські обряди, так виражає ся: „Недивно, що тобі, новонаверненому опікунові римського костела, хоче ся весь римський лад перенести в східну Церкву! Як ти сам з одним ухом, так хочеш, щоб усі люди були одноухі і пообтинали собі уши!“ Однак автор Лиеоса признає зовсім безпристрастно справедливість многих надуживань, котрі вказав його противник; тільки він поясняє їх сумним положенням Церкви, що не мала довгий час пастирів і навмисне пригноблена була унією, а також темнотою і невольницьким станом приходських сьвящеників під властю панів. Сакович, наприклад, винувє православних сьвящеників у тім, що вони настільки і неправно вінчають. На те автор Лиеоса говорить: „Се буває; та щож діяти, як пан йому говорить: або вінчай, попе, або голову підставляй!? мимоволі піп буде всечинити, коли пан гóрода або села, або панський завіда-тель стане лякати бідного попа киями, а іноді каже його кинути до вязниці“. Багато нападів Саковича називає Могила брехнею і поговором і просто доказує, що наведених у Саковича признак нема й не було в православній Церкві. Взагалі з оглядом на значінє обрядів Могила від-ріжняє єстєвнє головні признаки від додаткових. Єстєвними він називає ті, що при всяких змінах форм мають лишити ся непохибні; вони після викладу Могили містять ся: а) в матерії; б) в формі або слові і в) інтенції (намірі) того, що відправляє службу божу (богослужєнє). Таким способом в тайні хрещєня вода становить матерію;

въ Уніи не сущія, тако въ составленіяхъ вѣры, якоже въ служеніи таинъ и о иныхъ чинѣхъ и законопреданіяхъ обрѣтающихся, лѣта Божія 1642 въ Краковѣ типомъ изданнаго, верженный черезъ смиреннаго отца Евсевія Пимена въ монастырь св. чудотворныя Лавры Печарокіевскія, лѣта Господня 1644“.

виголошенє слів: крещаєть ся во имя Отца, Сина и св. Духа“ — форму; на останку, внутрішній намір або бажанє того, що сповняє тайну, щоби звести ласку сьв. Духа — інтенцію. Зовсім так само в літургії єстєвнєнну часть єї становлять, крім внутрішнього наміру сьвящєника: матерія, т. є. хлїб і вино, і форма, т. є. ссьвячаючи єї слова Спасителя: „примите, ядите и пійте отъ нея вси“. Весь лад богослужєня, в котрий прибрані або влучєні єстєвнєні признаки, може змїняти ся в різних Церквах. Відповідно до місцевостий, давних обичаїв і переказів, можуть єствувати всякі обряди, — та се не шкодить все-ленському єдиньству Христової Церкви, як тільки в тім нема віддалєня від догматики, признаної Церквою. Таким способом належить до римського обрядового ладу обявляти такуж пошану, як і для східного, не зважаючи на його різниці, на скільки сей лад не віддалєє ся від науки вселєнської Церкви. Обряди можуть в одній і тій самій Церкві після потреб часу змїняти ся, доповняти ся і скорочувати ся, та не інакше, як на основі соборів. Кождий сьвящєник зокрема повинен точно сповняти все, що постановляють богослужєбні книги прийняті в данім часі. Такий був погляд знатного митрополита на весь лад зверхнього богослужєня; він завзято виступає проти римської Церкви, але зовсім не з причини різниці богослужєбного ладу, а за єї догматичні похиби, між котрими займає перше місце признанє абсолютного голови в особі римського папи. Замітно, що противник Могили, Сакович, між іншими дорікає православній Церкві українській і тим, що вона втерляла „великородныхъ господ“. Могила говорить: „Православні роксолани (т. є. Русини) увірівши в Христа Господа не сумнівають ся в тім, що Христос, яко мисленний голова, орудує східною Церквою після свого заповіту: „се азъ съ вами до скончанія вѣка“. Русь має дуже сильне заступництво свого благочєстя в особі Христа Господа, що править серцями великихъ володарів. Так і в псалмі 145 псалмопівецъ написав: „Не надійте ся на князів, синів людських“. А що в Русинів нема панів великого роду, то що в тім лихого? Таж і первісну Церкву спорудили не пани великого роду, а вбогі рибалки, однако Бог через них нахилив до віри в Христа і монархів і високородних

володарів. Душі незнатних правовірних християн також викуплені многоцінною кров'ю Христовою, як і душі володарів високого роду, тому-то одні й другі повинні бути зарівно цінні". На останку автор Лиєоса зовсім не є ворогом злуки з римською Церквою: „Східна Церква — говорить він до Саковича — все просить Бога про злуку Церков, та не про таку злуку, як нинішня унія, що гонить людей до злуки киями, вязницями, несправедливими процесами і всякими насиллями. Така унія доводить не до злуки, тільки до розділу..." Поява Лиєоса викликала у польській літературі ряд полемічних творів, у котрих автори майже не тикали питання про обряди, а найбільш доказували правильність узнання папи головою Церкви. Зпоміж них єзуїт Рутка, прикладаючи самовільний змісл до різних висловів Лиєоса, виводив, що автор його належить скорше до якоїсь протестантської, як до східної Церкви.

Більш усього скупив Могила свою діяльність коло київської колегії. Як тільки вступив на престол митрополитий, Могила замінив київську братську школу в колегію, оснував другу школу у Винниці і завів при київським братстві монастир і печатню та підчинив їх київському митрополиті. Сим нарушено давнійший розпорядок патріарха Теофана, після котрого київське братство з Богоявленською церквою підлягало тільки патріарсі; однакж се порушене оправдувано поробленими змінами: основанем монастиря і переменою школи в колегію, на останку і тим, що колегію і монастир піддержував головню своїм накладом Петро Могила. Сам монастир був споруджений на окремих основах, як інші монастирі; він мав тісну звязь з колегією; в ній містили ся тільки сї монахи, що були наставниками: всіх їх взято з Печерської Лаври. На удержане братської колегії і монастиря Могила записав дві лаврські волости, дарував колегії власне своє село Позняківку і крім сего раз у раз давав грошеві підмоги на будівлі і на запомоги вчителям і ученикам. За його прикладом і вговорюванем, записана в братство шляхта помагала колегії всякими дарами і щорічно вибирала старостів зпоміж себе для надзору і помочи в піддержці; колегію споряджено на лад висших тодішних шкіл в Європі,

а іменно в Кракові. Ціль київської колегії була переважно релігійна: треба було образувати покоління вчених

Київсько-Могилянська Академія і її ученики.

і свідомих духовних осіб, а також і світських людей, котріб могли з самовіжею пильнувати правоти східної

Церкви і своїм образованием стати на рівні з тими, проти котрих припало їм боронити прав своєї Церкви дорогою закона і толковання. Та в Польщі, як ми замітили, питання віри тісно звязували з питаннями народности; понятє про католика зливало ся з понятєм про Поляка, як з другого боку понятє про православного з понятєм про Русина; і тому неминучою задачею колегії стала піддержка й відродини української народности. Ідеалом Могили був такий український чоловік, котрий би, сильно зберігаючи і свою віру і свій язык, в тім часі ступнем свого образования і своїми духовними спосібностями, стояв на рівні з Поляками, з котрими доля звязала його в державних відносинах. До того ідеалу прямували і способи виховання і навчання, прийняті Моголою. Київська колегія була під управою ректора, котрий був zarazом ігуменом братського монастиря, орудував монастирськими і шкільними доходами, розсуджував справи і також був професором теології. Його помічником був префект, оден з єромонахів, що займав уряд подібний, як нинішній інспектор. Окрім сих двох начальних осіб, вибирано на звітний речинець суперінтендента, що мав близший надзир над поступками учеників. Під доглядом суперінтендента між самими учениками уряджено внутрішню поліцію: деякі чемнійші ученики були обовязані пильнувати своїх товаришів і доносити суперінтендентови. Часть учеників жила на удержанню колегії в її домі, званім бурсою; цілу сю бурсу тоді удержував своїм накладом Петро Могила: се були незаможні ученики; інші жили поза будинком і приходили в колегію на науку, але й вони, проживаючи в своїх хатах, були під доглядом колегіяльного начальства. Тілесні кари вважали речію конечною. Слідство відбувало ся найбільш в суботу.

В научнім згляді київська колегія ділила ся на дві конгрегації: висшу і низшу. Низша конгрегация своєю чергою розділяла ся на шість клас: фара або анальоґія, де вчили одночасно читати й писати в трех языках: словянським і грецьким; інфіма — клас початкових відомостей; за нею клас ґраматики і клас синтаксими: в обох сих класах вчили ґраматичних правил трех языків — словянського, латинського і грецького, обясняли

і перекладали всякі твори, робили практичні вправи в языках, учили катихізису, аритметики, музики і нотного співу. Дальше — слідувала клас поезії, де найбільш викладали поетику і писали всякі можливі вправи у віршованню, як в українським, так і в латинським. За поетикою слідувала клас риторики, де ученики вправляли ся у складанню речей (промов) і розправ на різні предмети, особливо на лад Квінтіліяна і Цицерона. Висша конгрегация мала дві класи: філософії, котру викладали після Аристотеля, приладженого до викладів у західних латинських провідних книжках, а розділяла ся на три части: логіку, фізику (теоретичне толкованє про явища природи) і метафізику; в сій класі вчили також геометрії й астрономії. Друга найвисша клас, — се було богословіє; богословія вчили найбільш після системи Томи Аквіната; в сій же класі викладали гомілетику й ученики вправляли ся в писанню проповідий.

Виклад усіх наук, винявши словянську ґраматику і катихізис, відбував ся в латинським язичі. Учеників приневолювали не тільки писати, але й раз-у-раз говорити сим язиком, навіть поза колегією: на улиці і дома. В тій цілі для учеників низшої конгрегації видумано довгі листи, вложені в покривець. Хто сказав щонебудь не по латинськи, тому давали сей лист і вписували в його ім'я ученика, що провинив ся; ученик носив сей лист доти, доки не міг накинути його кому небудь іншому, що промовив не по латинськи; а в кого сей лист був через ніч, того карали. Першеньство, яке заявляли латинському языкови зараз по основанню колегії, навело на неї небезпечну бурю. Розійшла ся між православними чутка, що колегія неправославна, що наставники її, виховані за границею, заражені єресю, що в ній викладають науки після провідних книжок іновірців, учать найбільше в латинським язичі, язичі жок іновірців, а чинять се тому, щоби відвести молодіж з до роги вітцівської віри! Громада легко присвоювала собі подібні погляди. Русини привикли до тої гадки, щов латинським язичі відправляють богослуженє і говорять во роги їх віри, ксьондзи, і тому вважали саму науку тогож языка неправославним ділом. Могила мав чимало противників, а були се невчені і негідні свого стану попи, котрих

він усунув з місць в значній кількості. Крім того не сприяли йому всі сторонники Ісаї Копинського, котрий, як видно, сам говорив про неправослав'я свого суперника, що усунув його з митрополії.¹⁾ Лиха слава про Могили і його научне заведення розширила ся між козаками, що все готові були жорстоко розправити ся з тими, кого вважали ворогами віри. І справді — діло дійшло до того, що одного разу ватага народу, під проводом козаків, загадувала кинути ся на колегії, спалити її і повбивати наставників. „Ми — писав опісля один з наставників, Сильвестер Коссів, тодішній префект київської колегії — висповідали ся й ожидали, що нами стануть кормити дніпрових осетрів, та на щастє Бог, видячи нашу невинність і піклуючи ся просвітотою українського народу, розігнав тучу пересудів і просвітив серця наших земляків; вони побачили в нас справдешних синів православної Церкви, і з того часу населенці Києва й інших міст не тільки перестали нас ненавидіти, але стали що-раз більше давати до нас своїх дітей і величати нас Геліконом і Парнасом“. Подія, що грозила колегії, приключила ся 1635 р.; в тім самім році, коли минула небезпека, видав Сильвестер Коссів „Екзегезисъ или Апольогію Кіевскихъ школъ“, твір, в котрім оборонював спосіб навчання, прийнятого в колегії. Першєнство, котре заявляли латинському языкови, оправдували, в очах Петра Могили і наставників, котрих він вибрав, тогочасними обставинами. Русини, що вчили ся в колегії, жили під польським володарством і готовили ся до життя посеред суспільности, проникнутої польським ладом і польськими поглядами. В сій суспільности панувала і глибоко вкорінилася думка, що латинський язык єсть найголовнішою ознакою образованости і чим хто лучче володіє латинським

¹⁾ Так чернець Густинського монастиря Пафнутий, що приїздив у Москву, при розпитуванню звістив, що „єпископъ Ісаія писалъ въ Лубенскій и Густинскій монастыри, что митрополитъ Петро Могила королю, всѣмъ панамъ раднымъ и архиепископамъ лядскимъ присягалъ, чтобы ему христіанскую вѣру ученіємъ своимъ поправить и устави́тъ всеє службу церковную по повелѣнію папы римскаго, римскую вѣру и церкви хрестіянскіе во всѣхъ польскихъ и литовскихъ городѣхъ превратитъ на костелы лядскіе и книги русскія всѣ вывести“. То само заявляв густинський ігумен Василь, що перейшов у Москву.

языком, тим гідніший звати ся образованим чоловіком. Під впливом єзуїтів, Русинів вже про саму свою народність зневажали Поляки, і ся обставина природно причинила ся до того, що українське шляхотство так скоро квапило ся позбути ся своєї народности, а ті, що перейшли на католицизм, з гордостю уважали себе Поляками. Щоб усунути такий пересуд, конечно потреба було Русинам, що зберегли ще свою віру й народність, присвоїти собі ті звичаї і признаки, що після тодішніх пересудів давали право на шанобу, яка личила образованому чоловікови. Латинський язык в тодішніх суспільних кружках був конечний не тільки для релігійних спорів з католиками, бо тоді про високі предмети не говорено інакше, як по латинськи, — латинської мови вживали на судах, соймах, соймках і на всяких громадських сходах. В колегії ученики вправляли ся в латинським язичі і приготувляли ся до захисту православної віри словом в диспутах, клясових і публичних, що відбували ся по латинськи. Тому одна сторона наводила всякі противні православію докази, що тоді були в звичаю в католиків, друга — відпирала їх і оборонювала православ'я. Такі диспути не обмежали ся тільки на предмети віри, але простирали ся й на всілякі філософічні предмети. З устрою їх слідно практичний розум Могили, що прямував у всім до головної мети: виставити проти католицизму учених і зручних борців за Українську Церкву, що вмілиб поразати ворогів їх власним оружєм. Відповідно тим практичним поглядам Петро Могила надав також і сей схолястичний характер усеї науковому образованию, котрого набирала ся молодіж в колегії. Головна прикмета схолястичного способу науки, що розвив ся в західній Європі в середніх віках і ще панувала у XVII. в., була така, що під наукою розуміли не стільки скількість і обєм предметів підлягаючих пізнанню, скільки форму або суму способів, котрі служили до правильного розкладу, відносин і значіння предмету. Мало знати, та гарно вміти користувати ся малим засобом знання — се була ціль образования. Відтіль нескінчений ряд формул, зворотів і класифікацій. Сей спосіб, як показали вікові наслідки досвідку, мало підмагав розповсюдженню круга научних предметів і давав змогу так званому вченому

пишати ся своєю мудростю, коли він між тим дійсно був зовсім неуком або теряв час, труд і здібности на вивчене того, що саме випадало опісля забувати, яко мало пригідне для житя. Та сей спосіб, при всіх своїх великих недостачах, мав однак і добру сторону в своїм часі; він приучував голову до розумованя, служив, так сказатиб. умовою гімнастикою, що приготвляла чоловіка займатися предметами знання з науковою правильною. Не можна сказати, щоби в західній Європі в часах Могили не було вже іншого способу науки, інших понять про знанє; але сі засновки нової осьвіти, що так бистро і блискучо повели розум людський до великих винайдень в обширі природничих наук і до яснійшого погляду на потреби умового і материяльного житя, були далекі і майже не тикали ся тодішньої Польщі, дарма що ще сто літ назад вона була родинним краєм Коперніка. Зовсім природно було Петрови Могилі опинити ся на тім самім способі навчання, що панував у стороні, де він жив і для котрої приготвляв своїх українських питомців, тим більше, що спосіб сей після його погляду відповідав його найблизшій задачі: виховати покоління оборонців української віри і української народности в польській громаді. Після нашого погляду на просьвіту повинно образоване, котре давала колегія Могили, показати ся вельми одностороннім: ученики, що скінчили курс в колегії, не знали законів природи на стілько, на скілько вони були відкриті і висліджені тодішніми передовими вченими на заході; мало свідомі були вони в географії, історії, науці права; та доволі було сего, що вони не стояли низше, як осьвічені Поляки тогочасні. Та щоби крім того ще оцінити важність зміни, заведеної Могилою в умовім житю українського народу, стоїть поглянути на той стан, у яким те жите умове було на Україні перед ним, а тоді-то його заслуга покаже ся вельми значною, і успіх його заходу безмірно важним у своїх наслідках. В краю, де протягом віків панували умові лінощі, де широкі верстви народу перебували з огляду на свої понятя майже в первіснім поганьстві, де духовні, одинокі провідники якого небудь умового світла, махінально і недбало сповняли обрядові форми, а не розуміли їх значіння, не мали понятя про єство релігії, де

тільки слабі початки осьвіти, кинені добою Острожського, сяк-так приймали ся, придушувані нерівною борбою з чуженародним і неприязним ладом образования; в стороні, де український язык, українську віру, а навіть українське походженє нап'ятовували печатю темноти, нечемности і негідности з боку пануючого племені — в тім краю нараз являють ся сотні українських молодців з добутком тодішньої образованости, і вони не соромлять ся назвати ся Русинами; з добутими способами науки вони виступають для оборони своєї віри і народности! Правда в Польщі, для оборони своєї віри і народности! Правда в Польщі, де тільки висша верства мала право горожанства, а верде тільки висша верства мала право пригноблена вельми нелюдства простого народу була пригноблена вельми нелюдством закріпощенєм, висша українська верства так непогамовано змінила свою віру і народність, що її не могла вже спинити ніяка колегія. Польська осьвіта, котрою правила єзуїти, зруйнувалаб рано або пізно всі наміри Петра Могили, колиб опісля не підняв ся український нарід проти Польщі під стягами Хмельницького. Київську колегію з її братством запевне постиглаб така доля, котра стерла з лиця землі львівські, луцькі, виленьські й інші школи; однак посів кинений Могилою в Києві, розкішно виріс не для самого Києва, не для самої України, а для цілого українського світа: се стало ся через перенесенє засновків київської осьвіти в Москву. І в сім-то найважніща і велика заслуга київської колегії і її безсмертного основника.

Хоч київська колегія давала перевагу латинському языкови із шкодою грецького, а всеж таки працювала вона й над розвитком українського языка і письменства. Учені над розвитком українського языка і письменства. Учені вирабляли проповіді по українськи; ті, що виходили з колегії на св'ящеників, могли говорити науки для народу, а в братських монастирі не минула ні одна св'яточна служба, колиб вельми численному народови зібраному в храмі не говорено проповіді або не об'яснювано катихізису православної віри. Проповідуванє з того часу стало звичайним явищем в українських церквах, у Московщині проповідь була явищем майже нечуваним. Ученики київської колегії займали ся також віршованою літературою і мали до неї особливе залюбованє, але писали після польських взірців силлябічним розміром, зовсім не

відповідним, як показало ся, природі українського языка що до питоменности його наголосу; головнаж недостача тодішних віршописців була ся, що вони розуміли під поезією тільки форму, а не зміст. Віршописці пишали ся всілякими вигаданими формами дрібних віршовань (як н. пр. акростиhi, раковидні або раки, котрі можна було читати з лівої руки до правої і на відворот, епіграми в формі яйця, шестистіну, чарки, сокири, піраміди і т. ін.). Були також в звичаю віршованя, звані поемами і одами; се були панегіричні стихотворства знатним особам з причини різних случаїв, поздоровлення з імянинами, з вінчанем, похоронні, прославлене гербу, присвяти і т. ін. Вони після прийнятих правил визначали ся крайнім підлещуванем до прославленої особи і покірливістю автора. Часто віршованя мали релігійний предмет, і образцем таких можуть служити многі віршованя, поміщені в книзі виданій 1646 р.: „Перло многоцѣнное“, написаній Кирилом Транквіліоном. В тодішних часах любували ся у віршованях морально-поучних, в котрих уособляли всякі чесноти, похиби і загальні умови понятя. Мимо сильної пристрасти до віршованя, київська колегія не появила нічого замітного в обсягу поезії, а се тим сумнійше, що в тім самім віці в українській народній поезії, що не знала ніяких шкільних правил і поетики, появляли ся справдешні поетичні твори, повні натхнення і життя; такі н. пр. козацькі думи, неперечно приналежні XVII. вікови. Ученики складали святаочні вірші найбільш на Різдво Христове і співали, ходячи по домах; вірші такі переймав і зберегав навіть нарід, та вони різко визначають ся від народних святаочних пісень незручністю, дивоглядністю і недостачею поезії. В обсягу драматичної поезії проби учеників київської колегії мали більш усього значінє що до наслідків, бо вони, хоч в дальшій будучині стали зародом українського театру. Почини драматичної поезії в Києві положено „вертепами“. Так звали ся маленькі переносні театри, котрі ученики носили з собою, переходячи з дому в дім на празник Різдва Христового. На тих театрах дійствували кукли (ляльки), а ученики за них говорили. Предметами вистав були всякі події з історії різдва і молодости Христа. Такі вертепи були до пізних часів і мабуть у давних часах вони мало чим ріжнили ся

від пізнійших. Крім вистав релігійних, у вертепах (як можна догадувати ся з прикладів пізнійших часів), для забави видців, представляли різні яви з народнього щоденного життя.

За сею первісною формою слідували „дійства“ або вистави, взяті з св'ященої історії, де явились уособлені різні умови понятя. Такі вистави найбільш водили ся у єзуїтів і наслідуванем перейшли в київську колегію.

Язык, котрим писали тоді ученики київської колегії свої проби, віддалений від живої мови народної і єсть мішаниною слов'янського языка з українським і польським, з многими високопарними висловами. Треба замітити, що після Могили український книжний язык став мало-помалу очищувати ся від польонізмів, і виробляла ся нова книжна мова, що послужила основою нинішньому московському языкови. В комічних творах України язык книжний зближав ся до народного українського.

Вороги православ'я при кождім случаю старали ся робити колегії всяке лихо. В 1640 р. Могила в своїм універсалі жалував ся, що „намісник київського замку, потакуючи злобі ворогів колегії, навмисне наслав свого повновласника, котрий порозумів ся в коршмі з деякими іншими людьми і напав на ученика Гоголевського, винив його о якесь погане діло, а намісник без дальшого слідства о казнив його“. Се зроблено з тим наміром, щоби ученики, налякавши ся дальшого прослідуваня, розбігли ся. Подія налякавши ся дальшого прослідуваня, розбігли ся. Подія ся була так важна, що Могила був приневолений їхати на сойм і просити від польського уряду правного захисту для своєї школи.

Вже тоді Могила, як він сам писав, втер'яв більшу часть свого майна на уладженє школи й церкви. Добра, як його власні так і печерського монастиря, з трудом могли приспорювати доходів на удержанє колегії, тому що вони були спустошені то набігами татарськими, то межиусобицями з козаками, отже митрополит був приневолений просити підмоги від різних братств. Помимо того всего він напинав усі свої сили, щоби піддержати своє любе діло. В своїм духовнім завіщаню, написанім, як видно, тоді, як він чув себе близьким смерті, говорить він: „...Вбачаючи, що упадок сьв віри в українськім народі походить не з чого

іншого, як з цілковитої недостаті освіти й науки, дав я обіцянку Богови мову — все своє майно, що я дістав від родителів, і все, що ні оставалось би тут з доходів, прибируваних з поручених мені святих місць, з маєтностей на се призначених, обертати по часті на відбудову збудованих храмів Божих, з котрих остали сумні руїни, по часті на засновини шкіл в Києві“... Колегію свою він називає в завіщанню своїм *единственнымъ валогами*, і, бажаючи „оставити її укоріненою в потомствених времена“, яко посмертний дар записує їй 81.000 польських золотих, цілу свою бібліотеку, четверту часть свого срібла, деякі цінні речі і, на вічний спомин о собі, свій срібний митрополичий хрест і саккос.

Петро Могила вмер 1-го січня 1647 року, в п'ятдесятих роцях свого життя, трохи більш як на рік перед народним повстанням, котре іншою дорогою зберегло українську віру й народність.

X.

Український гетьман Зиновій - Богдан
Хмельницький.

Давня київська земля, що находила ся під управою князів Володимирового дому, була обмежена з полудня рікою Росю. Простір на полудне Роси, починаючи від Дніпра на захід до Дністра, щезав з наших історичних жерел. Наш давний літописець, перелічуючи вітки словянсько-руського народу, вказує на Угличів і Тиверців, котрих оселі простирали ся до самого моря. Угличі являють ся народом дуже численним, що мав вельми багато городів. Незлічена многість городищ, валів і могил, що вкривають полуднево-західну Росію, свідчать про давню населеність того краю. Майже тяжко зрозуміти, яким ро-бом київські, волинські і галицькі князі, володіючи многими городами, що повставали оден за другим в їх князівствах, розложених в північній половині Київщини, Волинні і Галичинні, покинули плодovitші сусідні землі. З нашої літописи дізнаємось, що поганські князі вели завзяту війну з Угличами. По сильнім опорі, князі перемагали їх, брали з них данину, а опісля, з часів Володимира, Угличі з своїм краєм наче десь щезають. Аж в XIII. віці в часах Данила, а краю між Богом і Дністром, появляются якісь загадочні бологовські князі, що володіли городами і по-годили ся з своїми завойовниками Татарами. В так званій литовській літописі стрічаємо ми сумну вість, що в XIV. в. Ольгерд, завоювавши Поділе, найшов там місцеве населенє, що жило під начальством отаманів. З польських і литовсько-руських жерел довідуємо ся, що в XV. століттю нинішній край полуднево-західної Росії був уже значно заселений скрізь до самого моря, в полудневих його обшарах були просторі маєтності знатних родів: Бучацьких,

Ріжницю сю легко зрозуміти. На півночі, де все було спокійно, гулящі, нетяглі люди могли займати ся мирними промислами, вештаючи ся з місця на місце; на полудні, де

Дніпрові пороги.

ненастанно можна було сподівати ся татарських нападів, подібні гулящі люди мали ходити з оружжем і привчити ся до воєнного способу життя. По зруйнованню Золотої Орди

і по роздробленню її на много кочевих орд, вільні степи донські приманювали руських людей; удатні голови, що не тільки не бояли ся небезпек, але находили в них незвичайну приману життя, почали там уходити, поселяли ся

Острів Чортюк. де була Запорозька Січ.

і утворили воєнне братство, подібне до того, що явило ся над Дніпром під іменем Запорозької Січі. Можна навіть думати, що остання мала дуже великий вплив на утворення подібногож братства над Доном, як доказує однаковість

устрою запорожських і донських козаків у многих чертах. Так бачимо і тут і там однакі назви виборних начальників: отаманів, осаулів, однаку управу, суд, скарб, строге товариство. В одних і других слідне — змагане, щоби удержати свою корпоративність проти державної влади, але рівночасно й готовість служити державі з удержанем своєї вільности. Московська управа скоро сама завела козаків у своїх полудневих гóродах яко окремих військовий стан. Таким робом витворили ся два роди козаків військових: одні в більшій заваисимости від влади, стали заселяти пслудневі гóроди і вже перестали бути бездомними, гулящими людьми, а діставали землі, не оплачуючи за них данин, але за те обовязували ся відбувати військову службу і вступали в тім згляді в ряди службового стану. З козацькою службою, для ріжниць від служби інших розрядів службових людей, лучило ся понятє легкости і вільности; іменно мали козаки відбувати сторожі, провозжати послів і гонців, розвідувати ся про неприятеля, нападати на него знеобачка, переносити вісти з одного гóрода в другий і сповняти ріжні поручення, що вимагали скорости. Та крім сих козаків, на далеких полудні дальше множили ся козаки яко самостійне братство вільних військових людей, що орудували самі собою, вважали ся незалежними, а наколи заявляли готовість служити цареві, то наче добровільно. Такі козаки розширились не тільки над Доном, але й над Волгою; оказуючи іноді услуги управі, вони вже тоді показували ся для него неприязними: на перекір царській забороні вели війни з сусідами, нападали на царських післанців, грабили царські товари і купців і давали у себе захист прогнаним і збігцям.

Раний почин козацтва для нас губить ся в історії. Здаєть ся однак, що ся назва повстала на полудні при зустрічі з Татарами. Слово „казак“ чисто татарське і означало спершу вільного бездомного бурлаку, а відтак низший рід вояків, набраних з таких бурлак. На полудні Руси як литовської,¹⁾ так і московської перед появою

1) Полуднева Русь т. є. Волинь, Поділе й Україна тільки до 1569 р. належали до великого князівства литовського, а в тім році, коли наступила вічна федеративна злука Литви з Польщею, українські землі прилучено прямо до Польського королівства, до котрого

Українських козаків були козаки татарські в тім самім значінню вільних бурлак-паливодів. Коли в очах управи козацтво набирало значіння військового стану, то в очах народу слово „казак“ довго мало ширше розумінє. Воно лучило ся взагалі із змаганем, щоби уйти від тягла, від підчинення владі, від державного й суспільного гноблення, взагалі від того ладу житя, котрий панував в тодішнім побитті. Здавна у вдачі українського народу виробив ся настрої, що як чоловік був невдоволений громадою, понастрій, то не збирав своїх сил для відпору, серед котрої жив, то не збирав своїх сил для відпору, а втікав, гледів собі нової вітчизни. Сей настрої був причиною громадного переселення українського племені. В давнину, коли були віддільні землі і князювання, Українці переносили з одного в друге, або заходили на нові незаселені місця; так заселяла ся віддалена північ і північний схід: Вятка, Перм, Вологда і ін. Монастирі, як ми вже говорили, були одним з важких подвижників там переселення. Українець гледів волі і пільги, як скакого переселення. Українець гледів, де глибоше, а чоловік, де зано в примовці: „Риба гледить, де глибоше, а чоловік, де лучче“. При розділі земель, перехід з одної в другу природно вдовольняв многих: була потреба людей і новим людям давали пільги. Але як землі і князювання лучили ся під владою московських государів і наслідком того побит народу набирав в порівнянню більше однообразности, такі переходи вже не могли подавати давних вигод; крім того, уладжене двора, змагане державних потреб, внутрішня і зверхня безпека і часті війни потягли за собою незрівнано більше податків і повинностей, а для того неминуче було більше обтяжене народу. Тимчасом бажане, щоби збути ся всяких тягарів, гледіти вільних місць, не тільки не упало, але ще змогло ся з побільшенем державних тягарів. Гулящі люди, що не вступили в тягло, гледіли завчасу змоги, побити ся його на будуче, за ними — і записані в тягло покидали свої виті або жереби і також розбігали ся. В писцєвих книгах отже стрічають ся пусті двори в посадах і селах. Від тих побігів ставало позісталим на місці ще тяжше, бо сі були приневолені відбувати повинности і за втікачів. Побіги були дуже звичайною, вкоріненою появою житя старинної Руси. В жалобах до управи на обтяжене населенні все погрожували розбігти ся „в ростіч“. Одні перебігали у вну-

трі держави з місця на місце: з тяглих чорних волостей в монастирські або боярські дідизни і маєтності, ішли в заклад приватним особам, вступали „в холопи“; їх часто ловили і осаджували на давні місця житла. Службові люди таким самим способом утікали з служби; все як тільки збирали в похід дітий боярських і стрільців, зараз і слідував наказ ловити „нѣтчиковъ“ т. є тих, що не являли ся на службу. Сьмілійші і вдатнійші силкували ся вирвати ся зовсім з давного суспільного товариства і втічи туди, де їм доводило ся або користувати ся більшими вільностями, як н. пр. в козаки „українних“ (полудневих) московських гóродів, або туди, де вже для них не було ніяких державних повинностей: таким місцем були степи. Там виробило ся вільне козацтво. Але козаком, після народного погляду, був не тільки той, хто йшов над Дін або в Січ і вступав у воєнне братство, для всіх приступне: всякий юнак, що гледів воді, не хотів підчиняти ся власти і тягарам, всякий збіглець, що вештав ся, був у народнім розуміню козаком. Тому збирали ся розбишацькі шайки і прозивали себе козаками, а проводирів своїх отаманами, тай сама управа звала їх козаками тільки „зłodійськими“. В очах народу не було строгої границі між одними і другими. Козацтво стало ся знаменним явищем народного українського життя тогочасного. Се був народний опір проти того державного ладу, що не вдовольяв зовсім усіх народних почувань ідеалів і потреб. Нарід український, вибиваючи ся з державних рамок, глядів у козацтві нового, іншого суспільного ладу. Одна часть стояла за державу а разом з тим і за земство, хоч і придавлюване державою. Друга — виступала неприязно проти держави і намагала ся положити питомі основи іншого земства. Ідеалом козацтва була повна особиста свобода, необмежена власність землі, виборна управа і самосуд, зуповна рівність членів громади, гордуване всякими привілеями походження і взаємний захист проти зверхних ворогів. Сей ідеал ясно проявляє ся в історії українського козацтва в ту добу, коли воно уже успіло розілляти ся на цілий нарід. В Московщині черти такого ідеалу виявили ся слабше, але тут і там, поки сей ідеал міг бути діпнятий, козацтво не інакше могло проявити ся, як у формі воєнній, наїздничій а навіть розби-

шацькій. З одного боку сусідство Татар викликувало конечність ненастанно вести війни; обороняючи ся проти ворогів, козаки неминуcho стали й нападати на них. Удатні напади давали їм добичу, а приспорење добичі заманювало їх до того, щоби, замість мирних пахарських і промислових заходів, жити і багатіти війною; з тим лучили ся релігійні погляди: позаяк вороги їх були не-християни, то напади на них і грабежі уважано не тільки морально дозволеним, але і богоугодним ділом. З другого боку, позаяк козацтво складало ся з людей невдоволених державним ладом, то відтіля випливало ворогованє і до державної управи і до всеї суспільности, що признавала сю управу. В козаки йшли люди бездомні, бідні, „менші“, як тоді говорено, і вносили з собою неприязнь до людей богатих, знатних і більших. Відтіль то походило, що козаки або шайки, що звали себе козаками, з супокійною совістю нападали на каравани і грабили царських посдів і богатих московських гостей. Але козаки, не зважаючи на все то, були українські люди, звязані вірою і народністю з тою суспільністю, з котрої виривали ся; держава все мала змогу з ними зійти ся і коли не зразу підчинити їх, то до відомого ступня вийти з ними в умову, дати уступки і по змозі обернути їх силу в свою користь. Невдоволені державним ладом, козаки були все таки не більше як збігці, а не якенебудь сторонництво, що змагало ся робити зміни або переворот у суспільности. Утікши з давних місць житла на нові, козаки могли бути вдоволені, наколиб в тім новім житлі не тикали їх і лишали їм набуті вільности; до останньої Руси їм мало було діла, по крайній мірі до того часу, поки якінебудь нові потрясення не звертали їх діяльности до давної їх вітчизни. Від того, як тільки царська власть обходила ся з ними приязно, вони готові були служити їй, але тільки берегли ся, щоби у них не відняли вільностей.

Положенє України було таке, що тут козак, чим би він ні був, спершу приневолений був стати ся вояком. Черкаські і канівські старости, а за ними й інші старости на Україні, на приклад хмельницькі і браславські, для безпеки своїх земель, конечно були приневолені завести з місцевих населенців воєнний стан, все готовий для відсічі

татарських набігів. Конечно було разом з тим дати тому станови права і привілеї вільних людей, позаяк після поглядів того віку вояк повинен був користувати ся становими привілеями перед пахарями. Організаторами козацького стану в почині XVI. в. являють ся дві особи: черкаський і канівський староста Остап Дашкович і хмельницький староста Предислав Лянскоронський.

Але в тім часі, коли іменно в Україні творив ся місцевий воєнний стан під назвою козаків і естнував під начальством старостів, почало ся і в інших місцях України змагане народу в козаки. Таким способом з Києва плавали долі Дніпром за рибою промисловці і також звали себе козаками. Вони яко промисловці були також разом і воєнними людьми, тому що побит їх в низу Дніпра для свого промислу був небезпечний і вимагав з їх сторони умілости орудувати зброєю для свого захисту від наглого нападу Татар.

До розвитку козацтва найбільш причинив ся завзятий і талановитий наслідник Дашковича, черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецький. Він побільшив число козаків, приймав всяких охотників, вславив ся з своїми козаками лицарськими виправами проти Кримців і стояв майже незалежним від польського короля. Його широкі наміри, знищити кримську орду і підчинити чорноморські краї московській державі, розбили ся о ограничену впертість царя Івана Грізного. В 1563 р. Вишневецький з своїми козаками заволодів був Волощиною, та опісля зрадою спіймали його Турки і замучили.¹⁾ Похід Вишневецького на Волощину усталив дорогу іншим козацьким походам в той край під начальством Сверховського і Підкови. Польські пани Потоцькі і Корецькі також намагали ся зайняти Волощину з допомогою козаків. Походами сими сильнішало

¹⁾ Про него зберегла ся така легенда, що султан велів його повісити ребром на гаку і Вишневецький, висячи на гаку, славив Ісуса Христа а проклинав Мугамеда. В одній українській думі він являє ся під іменем козака Байди. Він висить на гаку, а султан рає йому прийняти мугамеданську віру і женити ся з його дочкою. Байда просить для себе вязку стріл, щоби застрілити голуба на вечерю своїй судженій і вцілює стрілою царську дочку в голову, проклинаючи невірних.

й розвивало ся козацтво. Ще більше підіймали його козацькі морські походи, що розпочали ся з другої половини XVI. в. з Запорожської Січи на турецькі землі.

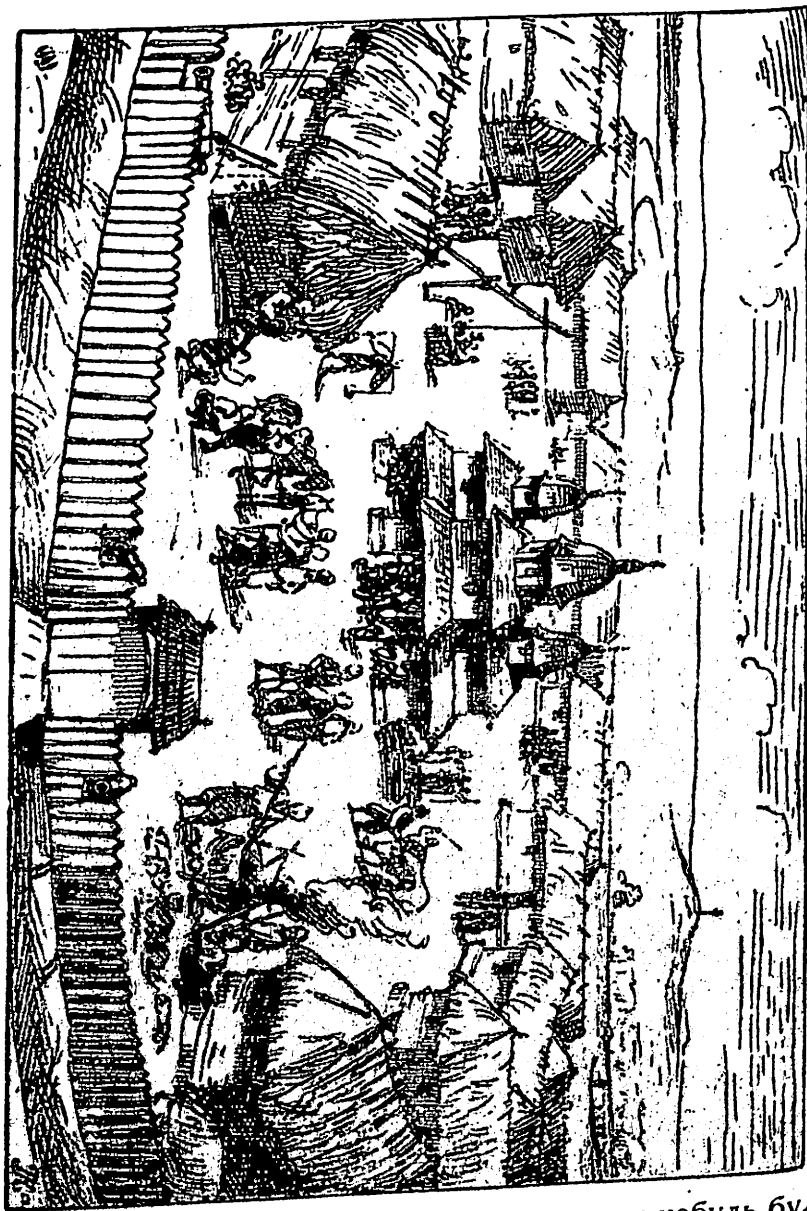
Ще в 1533 р. Остап Дашкович на польських соймів в Пйотркові представляв, що управа потребує конечно держати сторожу козацьку на дніпрових островах. Та на соймів не прийшло в сій справі до ніякого рішення. В п'ятидесятих роках XVI. в. Дмитро Вишневецький заложив твердиню на острові Хортиці і помістив там козаків. Поява козацької оселі близько татарських займищ не сподобала ся Татарам і сам хан Девлет-Гирей приходив виганяти відтам козаків. Вишневецький відпер хана, але що цар Іван лишив його з його намірами, підклонив ся він волі Жигимонта Августа і за сим вивів козаків з дніпрового низу. Козакиж не лишили дороги, назначеної Дашковичем і Вишневецьким, і кільканайцять літ опісля явила ся Запорожська Січ.¹⁾

Ріка Дніпро, хоча й самовільна в своїм бігу, подає однако змогу плавати аж до порогів; та вслід за тим плавба на просторі 70 верст стає ся дуже небезпечною, іноді й зовсім неможливою. Дніпрове корито в різних місцях перегороджене верствою скель і каміня, через котрі прориває ся вода з різною силою спаду.²⁾ Перепливши пороги, Дніпро проходить через гористу щелину, звану „Вовчим Горлом“ (Кичкас), а потім розливає ся ширше і хоч вже ходять ним судна до самого Густа, але в своїм бігу розбиває ся на багато крутих рамен, що творять незлічені острови і плавні (острови і луги заливані під велику воду і покриті лісом, чагарями і комишами). Перший з островів, у слід за Вовчим Горлом, є горбковатий і довгий острів Хортиця. За ним розкинули ся інші острови різної величини і висоти. Острови сі давали вигідне житє

¹⁾ Т. є. засіка. В 1568 р. вона вже естнувала.

²⁾ Всіх порогів на Дніпрі рахують до десяти: Койдацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Тяганський, Ненаситський (найзначніший і найнебезпечніший), Вовнитський, Будило, Лишній і Гадючий або Вильний і крім того кілька „забор“: так звуть ся камені, котрих верства не доходила від одного берега до другого, що не йшли поперек цілої ріки. З них найзначніша Воронсва забора 6 верст від Ненаситського порога.

для юнаків тогочасних незвичайним достатком риби, дичини і пасовиск. І справді, з половини XVI. в., сей край, званий тоді загалом „Низом“, ставав ся щораз більше

Запорожська Січ.

й більше пристанищем усіх, кому тільки чому-небудь було немилим жите на родині і всіх тих, кому по широкій вдачі були до вподоби небезпеки й удатні напади. Запорожська Січ повстала спершу на острові Томаківці, близько устя

в Дніпро ріки Конки. Проти сего острова, на лівім березі ріс великий ліс, званий „Великий Луг“. По якімсь часі Січ переносилась нижше на Микитин Ріг, (близько нинішнього Никополя), а відтак ще троха нижше і на довго оснувала ся біля нинішнього села Капулівки. Головний осередок її був на однім з островів, доси званім Січию. Козаки, що поселили ся в Січі, носили назву „Запорожців“; а весь табор їх звав ся „кошем“. Вони вибирали вільними голосами на „радї“ (сходинах) головного начальника, званого „кошовим отаманом“. Кош ділив ся на „курені“, а кождий курінь був під начальством вибраного „курінного отамана“. Оселі місцевих козаків не обмежали ся на саму Січ. В різних місцях на дніпрових островах і на берегах повставали козацькі селитьби і хуторі. Таким способом за порогами творила ся нова людська суспільність з військовою ціхою, що заселяла ся виходцями і збігцями з України зовсім незалежними від властей, що управляли Україною; пороги спиняли сі власти, щоби дібрати ся до поселенців. Спершу поселенці Запорожа були самі тільки чоловіки, позаяк війна була головною задачею переселення за пороги; крім тогож значна часть людей, що сюди прибували, не мала наміру лишати ся там на все; побувши на Запорожжю, повоювавши в степу з Татарами або відбувши який небудь морський похід, вони вертали на родину. Іншіж по долі виправляли ся на Запорожжя не воювати, але полювати на звіря і ловити рибу, отже також на час. Тільки малу-по-малу стали переселяти ся туди з семьями і заводити хуторі. В саму Січ ніколи не позволяли допускати жінок.

Таким способом козаки розділяли ся на два роди: городових або українських і запорожських або січових. Перші задля місця житла були приневолені над собою признавати польські власти; другі були зовсім незалежні. Між одними і другими була тісна звязь: вельми багато городових козаків проводило кільканайцять лїт в Січі і вважали се за незвичайну для себе честь і славу. Польські пани своїми поступками причиняли ся до розширення козацтва, не добачаючи згубного впливу, який воно при тодішніх услївах носило в собі для складу польської суспільности. Один із знатїйших польських панів, Самійло Зборовський був козацьким проводирем. Пани закликали

козаків у своїх походах; так Мнишки і Вишневецькі з їх підмогою водили в московську державу самозванців. Поль-

Турецька галера і козацькі чайки.

ські королі не раз користувалися їх послугами. Ще Жигимонт Август вийняв українських козаків з під влади старостів і поставив над ними окремого „старшого“. За

Степана Баторія заведено реєстри або списи, де записувано козаків; і тільки вписані в ці реєстри могли зватися козаками. Старшого над козаками настановляв король і він звався гетьманом. Мабуть в тім же часі наступив поділ козаків на полки (що властиво звісно нам з трохи пізнішого часу). Полків було шість: черкаський, канівський, білоцерківський, корсунський, чигиринський, переяславський (останній лівобіч Дніпра); кожен полк був під начальством полковника і його помічника осаула; полк ділився на десять сотень. Кожда сотня була під начальством сотника і його помічника сотенного осаула. Гетьманові або старшому дано для побиту город Трехтемирів. При гетьмані були уряди: осаул, судя, писар, що становили генеральну старшину. Всіх реєстрових козаків було тільки шість тисяч. Вони мали вільне право володіти своїми землями, не платили ніяких податків і не відбували повинностей, а діставали платні по червінцях за кожного простого козака і по кожусі. Крім цих реєстрових козаків польська управа довго не хотіла знати ніяких інших козаків. Після права тільки реєстрові були козаками. Та такий погляд зовсім був противний народному змаганню. На Україні, навпаки, всі хотіли бути козаками, т. є. вільними людьми; всі гледіли доріг і способів, щоб повернути собі в козаків. Одною з таких доріг була Запорожська Січ. Люди, що після права були панськими хлопами в добрах наслідних або коронних, втікали на Запорожжя, а вертаючи відтам не хотіли вже служити своїм панам, називали себе козаками і, як вільні люди, вважали своєю власністю ту землю, на котрій жили і котру обрабляли, коли тимчасом владілець узнавав ту землю своєю. Владілець і його управники ловили таких збігців і карали смертю, та не все можна то було вдіяти. Багато землевладільців заводило тоді слободи і закликали до себе всякого та давали вільності. В такі слободи втікали ті, котрих прослідували на їх давнім житті. Між самими владільцями повставали задля того суперечки, часто діяли напад одних на других. Іноді й самі пани закликали до себе чужих хлопів-самовольців, називали їх козаками і з їх підмогою кривдили свою братію. Такі козаки, при першій невдоволеності, готові були поступати з своїми новими панами так, як з давніми.

правили до московського царя посольство з просьбою прийняти козаків під свій захист. Сего не хотіли їм простити Поляки і коронний гетьман Станислав Конєцьпольський дістав приказ згнобити козаків оружєм. Козаків було до двайцять тисяч; та між ними повстала незгода, так що часть їх розійшла ся. Конєцьпольський припер їх до Дніпра, недалеко Крилова; реєстрові козаки рішили ся миритись; скинули Жмайла, вибрали гетьманом Михайла Дорошенка і заключили з польським гетьманом на урочищу „Медвежі Лози“ умову, після котрої козаки мали оставати в числі шести тисяч і бути під властю коронного гетьмана; дальше всі, що звали себе козаками мали підчинятися своїм старостам і панам; усі землі, котрі вони собі присвоїли і вважали козацькими, мали бути звернені владільцям. Умова та не могла розв'язати суперечних питань після бажання Поляків. Число виключених з козацького стану значно перевищало число реєстрових; і ще побільшувало ся ново зложеними ватагами. Непокірні хлопці втікали юрбами на Січ. По смерті Дорошенка, що поляг у битві з Татарами, Поляки настановили над реєстровими козаками проводирем Грицька Чорного, чоловіка прихильного Полякам; та самовільні козаки зібрали ся в Січі, вибрали гетьманом Тараса і посунули ся на Україну. Реєстровці видали Грицька Чорного Тарасові; Запорожці жорстоко покарали його, що він прийняв унію. Тарас, признаний реєстровцями, розіслав по Україні універсал і вговорював увесь нарід підняти ся і йти на Поляків в ім'я віри. Многі духовні підохочували Українців до оборони віри й життя, тому що роздратовані тоді Поляки кричали, що треба знищити схизму і викоринити весь бунтівничий нарід, а Україну заселити Поляками. Польські історики впевняють, начеб і Петро Могила, ще яко печерський архімандрит, заохочував нарід до повстання.

Поляки допускали ся тоді страшних варварств. Самійло Лащ, коронний стражник (надзорець пограничних країн) обтинав людям носи й уши, віддавав дівчата і жінки на наруги своїм воякам і в перший день Великодних свят 1639 р. в містечку Лисянці вирізав що-до одного всіх населенців, без розбору роду і віку: багато з них убито в церкві. Щоби нагнати народи страху, роблено і в інших

містечках то само. Тарас скупив свої сили лівобіч Дніпра, коло Переяслава. Конєцьпольський вступив з ним у бій, котрий був так невдачний для Поляків, що після їх власного свідощтва в Конєцьпольського за один день пропало більше війська, як за три роки війни з Шведами. Жаль, що вислід сеї війни для нас остав невідомий. Тарас якимсь способом попав у руки Поляків і був казнений.

За два роки вмер Жигимонт III. Реєстрові козаки за його сина Володислава брали участь в поході проти Московщини, але за то інші козаки спустили ся самовільно в Чорне море, нападали на турецькі краї і збирали ся на дніпромузострові, щоб знов іти війною на Поляків. Щоби перетяти побіг народу за пороги, Конєцьпольський заложив над Дніпром перед самими порогами твердиню. Кодак і лишив там залогу під начальством Француза Маріона. Та в серпні 1635 р. начальник самовільних козаків Сулима збурих сю твердиню, вибив залогу і почав закликати нарід до повстання.

Замір йому не вдав ся. Конєцьпольський вислав реєстрових козаків і вони спіймали Сулиму, що ще не встиг зібрати значнішого війська. Йому відтяли голову в Варшаві.

Після того оголошено знов строгий приказ самовільним козакам слухати своїх панів, а щоби се виконати, розставлено по Україні польські війська, котрі зараз стали розподівати народи всякі насиля. То спонукало реєстрових козаків 1636 р. звернути ся з жалобою до короля; вони вибрали своїми послами двох сотників: черкаського Івана Барабаша і чигиринського Зиновія Богдана Хмельницького.

Зиновій Богдан був сином козацького сотника Михайла Хмельницького. В молодості вчив ся він у Ярославі (галицькім) у єзуїтів і одержав на свій час гарне вихованє. Вітця його вбито в Цецорськім бою, нещаснім для Поляків, де поляг їх гетьман Жолківський. Зиновія, що брав участь в бою разом з вітцем, взяли Турки в полон; він був два роки в Царгороді, навчив ся там турецького язика і східних обичаїв, що йому опісля стало в пригоді. Коли Польща помирила ся з Туреччиною, Зиновій вернув до рідного краю, служив у козацькій службі і досягнув чин

сотника. Є вість, що він був під Смоленськом в 1632 р. і дістав від Володислава шаблю за хоробрість.¹⁾

Зиновій Богдан Хмельницький.

Для перегляду козацьких жалоб назначено сенатора і воєводу brasлавського Адама Кисіля, православного пана,

¹⁾ Так говорить одна українська літопись і додає, що в двадцять два роки, коли він став підданим Олексія Михайловича, то сказав: „Шабля ся осоромлює Богдана“.

що вважав себе знатним бесідником і справним дипломатом. Він почав хитрувати з козаками і тягати їх, та старався упокоїти реєстровців обіцянками грошей, а найважніше добивався виключення з реєстру лишніх козаків і повернення їх під владу своїх панів. Старшим над реєстровими козаками був тоді Василь Томиленко, чоловік старий, нерішучий, але тим не менше щиро прихильний козацькій справі. В тім часі, як він радив з Кисілем, новий проводир самовільних козаків Павлюк, напав з Січи на Україну з 200 людьми, забрав у Черкасах цілу козацьку артилерію і вернув назад у Січ, а відтам писав і вговорював реєстрових козаків, щоби злучилися з „виписчиками“ і одностайно боронилися проти Поляків. Томиленко вагався, а Кисіль, котрий після власного свого признання робив розлад між козаками, — зібрав кружок реєстрових козаків і зложив з них раду над рікою Русавою. Ся рада скинула Томиленка і вибрала гетьманом переяславського полковника Саву Кононовича (Кононенка), родом Москаля, прихильного панським поглядам. Разом з Томиленком скинули й інших старшин, тільки лукавий писар Онушкевич лишився при своїм уряді. Павлюк дізнався про такий переверт і післав свого товариша, чигиринського полковника Карпа Скидана з відділом у Переяслав, спіймав Кононовича, писаря Онушкевича, новонастановлених старшин і привіз їх у Криків. Козаки осудили їх і розстріляли. Гетьманом вибрали Павлюка. Томиленко добровільно відступив йому першєнство і став його товаришем і другом.

Павлюк розіслав універсал по всіх містах, містечках і селах і завзивав весь український нарід до повстання:

„Приказуємо вам і вговорюємо вас, щоби ви всі одностайно, від малого до великого, покинули свої діла і без проволоки збиралися до мене“.

На поклик Павлюка найперше відозвалися лівобіч Дніпра так звані нові слободи, а відтак і правобіч розлягся, як каже ровесник, крик: „На свободу, на свободу!“ Одні втікали до Павлюка; другі творили ватаги, кидалися на панські двори і забирали там засоби, коний, оружє... Сам Павлюк розіслав універсал, поїхав у Січ збирати Запорожців, а начальство в Україні поручив Скиданови. Всі реєстрові полки, оден за другим, перейшли на сторону

повстання. Скидан заложив свій табор в Мошнах (черкаського повіту). Конецьпольський вислав проти козаків свого товариша Потоцького.

Грудня 6-го 1637 р. наступив бій коло села Кумейки. Українці билися запекло; та сильний холодний вітер віяв їм у лице; їх розбито і вони втекли до Дніпра та стали в містечку Боровицях. Прибув Павлюк; але козаки зворушилися проти йому, за те, що він не в пору пішов на Січ і пропустив слушний час. Кисіль, що був з Потоцьким, вговорив козаків, щоби видали Павлюка і ручив, що король простить їм. Реєстрові козаки скинули Павлюка з гетьманства, викликали гетьманом одного із старшин Дмитра Томашевича Гуню, але Гуня не годився на старшинство ціною видачі своїх товаришів. Тоді реєстрові козаки спіймали Павлюка, Томиленка і якогось-ще Івана Злого і привели Потоцькому.

Заклучили вони з польським начальником умову: козаки обіцяли слухати польської управи. Умову сю підписав Зиновій Богдан Хмельницький, що був уже тоді генеральним писарем. Потоцький настановив над козаками старшим Іляша Караїмовича. Гуня, Скидан і інші втекли.

Павлюка, Томиленка і Злого привезли в Варшаву. Надармо Кисіль просив перед соймом, щоби дарували їм жите і відкликував ся на свою поруку. Його протесту не вислухали. Козацьким проводирам відтяли голови.

Потоцький тимчасом скінчив на Вкраїні і почав немилосердно карати бунтівників. Ціла дорога від Дніпра до Ніжина була уставлена посадженими на кіл хлопами. Але тоді, коли Потоцький карав сотнями бунтівників і кричав: „Я з вас воскових зроблю!“, Українці сміло говорили йому: „Коли ти, пане-гетьмане, хочеш карати винуватих, то посади на кіл разом цілу праву і ліву сторону Дніпра“.

Ледво що зачала ся весна 1638 р., а вже по всій Україні рознесла ся вість, що з Запорожа йде нове військо. Там вибрали гетьманом Полтавця Остранина. З ним пішов Скидан. Нарід юрбою горнув ся до них з усіх сторін. Потоцький виступив проти них і поніс поразені під Голтовою. Та між козацькими проводирами не було ладу. Поляки уладнали ся після поразення і наперли на Остранина

під Жовнином, коло Дніпра. Остранин утік з війська в московську державу. Козаки вибрали старшим Дмитра Томашевича-Гуню. Реєстровці не пристали тоді до повстання, тому що були з польським військом і під проводом начальників, котрих настановили Поляки. Гуня від половини червця до половини серпня завзято тримав ся проти Потоцького, годив ся миритись, та не інакше, як на основі хоч троха користних умов. На останку козаки зложили оружжя. Гуня втік у Московщину. Скидан, що ще перше виправив ся за Дніпро для зібрання нових сил, попав у полон.

З того часу Поляки, хоч лишили реєстрових козаків в давнім числі, але давали їм начальників із шляхотського стану. Замість гетьмана настановили в них комісара, якогось Петра Комаровського; генеральний писар Зиновій Богдан Хмельницький втратив свій уряд і став як перше чигиринським сотником. Щоби спинити побіг народу за пороги, відновлено Кодак. Оповідають, що Конецьпольський, приїхавши оглядати відбудовану твердиню, закликав до себе козацьких старшин і глумливо спитав їх: „Як вам здає ся Кодак? — „Manu facta, manu destruo“ (що людськими руками зроблено, то й людськими руками збудить ся) відповів Хмельницький.

Поляки прийшли до переконання, що для спинення бунтівливости загніздженої між українським народом треба брати ся до строгих способів; за найменшу пробу повстання карали дуже варварським способом: „І муки фа-раонові — говорить українська літопись — нічого не значать проти лядського тиранства. Ляхи дітий в кітлах вачили, жінкам видирали груди деревом і заподівали інші невисказані муки“.¹⁾

Козакам вже трудно було починати повстання. Самих реєстрових козаків майже повернули в хлопів і вони робили панщину на своїх начальників шляхотського стану. Інший зворот надано українській справі на дворі короля Володислава.

¹⁾ Певність сих вістей потверджують також сучасні московські звістки: „Польськіє и литовськіє люди ихъ христіанскую вѣру нарушили и церкви ихъ, людей сбирая въ хоромы, пожигали, и пищальное зелье, насыпавъ имъ въ пазуху, зажигаютъ и сосцы у женъ ихъ рѣзали...“

Сей король, з природи розумний і діяльний, був не-вдоволений своїм становищем, що засуджувало його на бездіяльність; важкий був для його розлад, що панував в його королівстві. Його самолюбство дізнавало ненастанно пониження від гордих панів. Король бажав зачати війну з Туреччиною. Після загальної думки сучасників скри-валося за тим бажанем друге: скріпити війною свою ко-ролівську власть. Хоч нема ніяких письмових зізнань з його боку що до сего наміру, та вся шляхта від малого до великого була про се переконана і вважала канцлера Оссолінського спільно винуватим з королем. А хоч канцлер і потакував намірам королівським, то всеж не був певним чоловіком, щоби їх сповнити. Се був розкішний, плеканий, суєтний, тривожливий аристократ, умів складно говорити, та не мав снаги боротися проти бездоля, а найбільш дбав про себе самого і в небезпеці готов був перейти на про-тивний бік.

В 1645 р. прибув до Польщі венецький посол Теполо, щоби наклонити Польщу вступити з Венецією в союз проти Турків; обіцяв він з венецького боку значні суми грошей а найбільш домагався, щоби польська управа дозволила козакам розпочати морські походи на турецькі береги. Папський нунцій також заохочував короля до війни. Сподівалися участі господарів молдавського і во-лоського, мали надію на семигородського князя і на мос-ковського царя. З початком 1646 р. польський король заклю-чив з Венецією умову; Теполо видав королеві 20.000 та-лярів на збудоване козацьких чайок; король завізав до Варшави чотирох козацьких старшин: Іляша Караїмовича, Барабаша, Богдана Хмельницького і Нестеренка. Хмель-ницький недовго опісля був у Франції, де радився з гра-фом Дебрежі, настановленим послом в Польщу, що до приставки козаків у французьке військо. Відтак 2400 охо-чих козаків виправилося до Франції і в 1646 р. брали участь в оволаді Дінкерка в Іспанії.

Король бачився з козацькими старшинами нічу, при-няв їх ласкаво, обіцяв побільшити число козаків до 20.000 крім реєстрових, наказав збудувати чайки, дав їм 6000 та-лярів і обіцяв заплатити протягом двох літ 60.000.

Усе те діялося нишком, та не могло довго задер-жати ся в тайні. Король видав так звані зазивні листи, щоби затягати військо за границею. Затяг ішов спершу скоро. До Польщі стали прибувати німецькі жовняри, що брали участь в тридцятилітній війні і не привикли здер-жувати ся самоволі. Шляхта, що пильно дивилася за не-порушністю своїх привілеїв, стала кричати проти короля. Сенатори також підняли нарікання. Королеві нічого не оста-вало, як піддати свої наміри під осуд сойму.

У вересню 1646 р. зібрали ся наперед соймики по воеводствах. Шляхта всюди показала ся неохочою до війни і толкувала як найгірше королівські замисли. „Король — кричали на соймках — задумує про війну, щоби зібрати військо, взяти його під своє начальство і з його допомогою зменшити шляхотські вільності. Він хоче хлопів обернути в шляхту, а шляхту в хлопів“. Повстали найдивоглядніші вигадки; була поговорка, що король хоче зладити різню в роді Вартоломеевої ночі; Оссолінського називали зрад-ником вітчизни.

В листопаді зібрався сойм у Варшаві. Всі одного-лосно закричали проти війни. Королеві треба було під-дати ся волі сойму і приказати розпустити затягнене вій-сько, а козакам заборонити робити чайки. Короля зобо-в'язали, щоби не збирав наперед війська і не входив в союзи з посторонними державами без волі Речі По-сполитої.¹⁾

Козацькі старшини, Караїмович і Барабаш, вбачаючи, що королівський намір не вдає ся, сховали королівський привілей на помножене козаків і будоване чайок. Хмель-ницький хитрощами дістав сей привілей у свої руки. Опі-сля, що він запросив у свій хутір Суботово козаць-кого старшого (незвісно чи Караїмовича, чи Барабаша), і підпоїв його, взяв у його шапку і хустину і вислав чуру

¹⁾ Після замітки Тепола, королеві треба було тільки підкупити кількох послів, щоби скликати сойм, позаяк у Польщі голос одного посла зносив рішення цілого сойму. Та король не рішився на те, тому, що боявся межусобиць. Крім того він старався піддержу-вати для себе прихильність нації в надії, що Поляки виберуть його сина.

свого до жінки старшого за привілеєм. Пізнавши річи свого чоловіка, жінка видала важне письмо.

Вслід за тим з Хмельницьким приключила ся подія, що мала, здає ся, звязь із захопленням привілею. Його хутір Суботів (8 верстов від Чигирини) дістав був у дарі його отець від давнішого чигиринського старости Даниловича. В Чигирині був уже інший староста Олександр Конецьпольський, а в його підстаростою шляхтич Чаплинський. Сей випросив собі в Конецьпольського Суботів, по-

Суботів (візд у село).

заяк Хмельницький не мав документів на посіданє. Коли староста Конецьпольський на се призволив, Чаплинський, польським звичаєм, напав на Суботів під той час, як Хмельницького не було дома; а коли десятилітний хлопець, син Хмельницького, йому сказав щось нечемного, велів він його вибити. Слуги так немилосердно сповнили сей приказ, що хлопя вмерло другого дня. Після деяких вістий, крім того, Чаплинський звінчав ся після уставу римсько-католицької Церкви з другою жінкою Хмельницького, котру Хмельницький взяв по смерті першої

своєї жінки, Ганни Сомко.¹⁾ Та ся вість про жінку є сумніва.

Хмельницький запізвав перед суд Чаплинського, та не міг нічого вдїяти, тому що не мав письменних документів. В польським суді тогочаснім трудно було козакови правувати ся з шляхтичом, котрого попирав знатний пан.²⁾

Тоді Хмельницький зібрав до тридцять козаків і став в ними радити ся, як би покористувати ся королівським привілеєм, відновити силу козацтва, вернути свободу православній вірі і захистити український нарід від самоволі польських панів. Один сотник, що був на сих сходинах, подоніс про се на Хмельницького. Коронний гетьман Подонський велів увязнити Хмельницького. Та переяславський полковник Кречовський, котрому віддали Хмельницького під надзир, випустив увязненого. Хмельницький утік верхом через степ на Запорожську Січ, що була тоді на „Микитинім Розі“.

Тут застав Хмельницький не більш як триста юнаків, але вони дали поклик і стали з різних дніпрових островів і берегів збирати ся збігці, що там проживали. Сам Хмельницький удав ся на Крим. Він показав ханови привілей короля Володислава. Хан Іслам-Гирей побачив ясні докази, що польський король загадував війну проти Криму і Туреччини; крім того хан був уже лихий на короля за те, що вже кільканайцять літ не дістав з Польщі належних грошей, котрі Поляки називали подарунками а Татари вважали даниною. Нагодив ся Татарам гарний і вигідний привід, щоби дістати добичі. Однак хан сам не виступив на Польщу, хоч обіцяв се переогодом учинити, тільки позволив Хмельницькому закликати з собою кого-небудь з мурз. Хмельницький запросив Тугай-бея, перекопського мурзу, славного своїми наїздами: в Тугай-бея було до чотири тисяч Ногайців.

¹⁾ Матери синів Хмельницького Тимоша і Юрія і дочок: Стехи і Катерини.

²⁾ Зберіг ся переказ, записаний у сучасних літописях, та за правдивість його годі ручити. Оповідають, неначеб Хмельницький удавав ся до короля і Володислав сказав йому: „Ви войовники і носите шаблі; хто вам заборонює за себе стати?“

Се діяло ся зимою з 1647 на 1648 рік. Коронний гетьман Миколай Потоцький і польний (його помічник) Мартин Калиновський збирали військо, взивали панів, щоби йшли їм на поміч з своїми відділами, котрі, після тодішнього звичаю пани держали в себе під назвою надворних коменд. Між тим заходив ся Потоцький, щоби якими-будь хитрощами виманити Хмельницького з Січи і вислав до його письма в Січ. Та всі його заходи в сім згляді не повели ся.

Тимчасом український нарід готовив ся до повстання. Козаки перебрані то вбогими, то богомольцями, ходили по селах і намавляли населенців — то відчиняти козакам Хмельницького городські ворота, то насипати піску в польські пушки, то втікати в степ у ряди войовників запорожських. Поляки уживали строгих способів: забороняли ходити юрбами по улицах, збирати ся в домах, забирали в населенців оружє, або відкручували в їх оружю замки, жорстоко мучили і карали тих, кого підозрівали о порозумінні з Хмельницьким. Потоцький заявив своїм універсалом, що кождий, що втік на Запороже, відповідає життю своєї жінки і дітей. Такі поступки вийшли на шкоду Полякам і роздратовали український нарід, що й без того їх ненавидів. З лівого боку Дніпра було наручнійше втікати і відси спішили ватаги до Хмельницького. Весною у його зібрало ся до осьми тисяч. В цвітню дійшла вість до начальників польського війська, що їх ворог виступає з Січи; замість того, щоби йти на його з усім своїм військом, вони вислали против його реєстрових козаків з їх начальниками Дніпром на байдаках (великих суднах) а берегом невеликий відділ кінниці під начальством молодого сина коронного гетьмана Степана з козацьким комісарем Шембергом. „Сором — говорив тоді коронний гетьман — посилати значнійше військо против якої-небудь нікчемної шайки підлих хлопів“.

Козаки, плывучи на байдаках Дніпром, дістали ся 2-го мая до урочища, званого „Камінним Затеком“ і задержали ся, та вижидали польського відділу, що йшов берегом. Частина козаків вийшла на берег. Нічю з 3-го на 4-го мая явив ся у них післанець Хмельницького, козак Ганжа, і смілою промовою розохотив їх, і так вже

настроєних до повстання. Полковник Кречовський, що був у висланім реєстровім війську, і з свого боку підмовляв козаків до Хмельницького. Реєстровці втопили своїх шляхотських начальників, що годили панській власті; між ними згинули Караїмович і Барабаш. Вранці всі злучили ся з Хмельницьким.

Скріпивши реєстровими козаками своє військо, Хмельницький розбив 5-го мая польський відділ над потоком, званим „Жовті Води“. Син коронного гетьмана Степан умер з ран; інших панів узяли в полон; між полоненими було тоді двох знатних опісля людей: перший був Степан Чарнецький, котрому суджено було стати знаменитим польським войовником і жорстоким мучителем українського народу; другий був Іван Виговський, український шляхтич; попавши в полон, сей чоловік так умів підлестити ся Хмельницькому, що небагом став генеральним писарем і найважнішим дорадником гетьмана.

Головне польське військо стояло недалеко Черкас, коли оден ранений Поляк приніс сюди вість про поражене висланого в степ відділу. Потоцький і Калиновський були в незгоді між собою і видавали розпорядки на перекір оден другому, згодили ся однако на те, що треба їм відступити ближше до польських границь. Вони відступили зпід Черкас і добили ся до города Корсуня, над рікою Росю; тут вони зачули, що Хмельницький під Корсунем; спіюмані козаки наговорили Полякам багато прибільшених вістей про скількість і сили війська Хмельницького. Калиновський готов був вдати ся у бій; Потоцький не позволив і велів уступати такою дорогою, щоби вигідно було видобути ся від неприятеля. Поляки взяли собі за провідника одного українського хлопа, котрого, як видно, навмисне підслав Хмельницький. Тимчасом обчислюючи наперед, куди Поляки підуть, козацький начальник заздалегід вислав своїх козаків і велів їм біля збочи з гори в долину, звану „Крута Балка“, обрізати гору і зробити кручу, котраб загородила дорогу возам і коням. Намір удав ся як не можна лучче. Поляки з цілим своїм табором попали прямо в се нещасне місце, тоді зовсім поросле лісом, і в тім часі на них ударили з усіх боків козаки і Татари; їх цілком поразили. Оба начальники попали

в полон; ціла артилерія, всі засоби і худоба дістали ся витязям. Шляхтичі, що складали військо, не змогли втечи. Хлопи ловили їх, убивали або приводили до козаків. Хмельницький віддав польських начальників Татарам в полон, щоб їх заохотити до дальшої помочи козакам.

Корсунська перемога була незвичайно важною, ще небувалою в своїм роді подією; українському народови як би нараз відкрили ся очі: він побачив і пізнав, що його гнобителі не так могутні і непобідимі; панська пиха впала під односторонніми ударами рабів, що рішили ся на останку скинути з себе ярмо неволі.

Після цієї першої перемоги Хмельницький спинив ся і виправив у Варшаву козацьких послів з жалобами і поясненнями, та в сю саму пору захопила смерть короля Володислава в Меречи, що дала повід до поговірок про отруту.

В Польщі наступило безкоролівство, припадав новий вибір короля.

На гарячу просьбу браславського воєводи Адама Кисіля, що бажав якнебудь протягнути час, Хмельницький згодив ся вступити в переговори і до вересня не йшов з військом дальше на Польщу. Однак мало довіряв він можливості примирення з Поляками і тому написав грамоту до царя Олексія Михайловича, в котрій заявляв бажання вступити під владу єдиного руського володаря, щоб сповнило ся, як він висловив ся, „ізъ давнихъ лѣтъ глаголемое пророчество“. Він вговорював царя, щоб користував ся часом і вирушив на Польщу і Литву тоді, як козаки будуть нападати на Ляхів з іншого боку. Московський цар не покористував ся тоді пригідним случаем, а сам Хмельницький дармо втерав кілька місяців на безхосенних переговорах з Кисілем і його товаришами, що повнили службу комісарів.

Український нарід зовсім не так споглядав на обставини, що захопили його. Як тільки розійшла ся вість про перемогу над польським військом, у всіх сторонах української землі, що підлягала Польщі, навіть і в Білорусі, що більше привикла до гноблення, як Україна, вибухло повстання. Хлопи збирали ся в шайки, звані тоді загонами, нападали на панські оселі, бурили їх, убивали владальців

і їх дозорців, вигубляли католицьких духовних; діставало ся й уніят і всякому, кого тільки підозрівали о прихильність Полякам. „Тоді — після замітки сучасного літописця — гинули православні ремісники і купці за те, що, після польського звичаю, підголювали собі голову“. Убивства відбували ся з варварськими муками: здирали з живих шкіри, розпилювали на половину, били на смерть палками, пекли на вуглях, обливали кипятком, обмотували голову і потім спускали лук, так що у жертви вискакували очі; не було пощади і немовлятам. Найстрашніше завзяте показував нарід на жидах; вони були засуджені на кінчене винищення і всяке милосердя для них уважалося зрадою. Звої закону витягали із синагог: козаки гуляли на них і пили горівку, відтак клали на них жидів і різали без милосердя; тисячі жидівських немовлят кидали в криниці і засипали землею.¹⁾ Після переказу сучасників згинуло їх в Україні тоді до сто тисяч, не лічачи тих, що померли з безхліб'я і безвідя в лісах, болотах, в підземних сховках, і потонули у воді підчас невдачного побігу. „Всюди по полях, по горах лежали тіла наших братів, — говорить сучасний жидівський рабін: — не було їм спасення, тому що гонителі їх були бистрі, як вітри небесні“. Тільки ті спасли себе, що з переляку о житі переняли християнство: таким Українцям прощали всьо давнє і лишали їх живих з їх майном; та вихрести скоро оголошували ся жидами, як тільки минала небезпека і вони могли вибрати ся з України.

Всьо польське, всьо шляхотське на Україні якийсь час було перейняте якимсь безглуздим переляком, не боронило ся, лише втікало. Пани, що мали у себе оружні коменди, не в силах були і не рішали ся виступати проти народного повстання. Тільки оден з панів не втерав тоді відваги: се був Єрема Вишневецький, син Михайла і володської княжни з дому Могил. Він родив ся в православної вірі, та єзуїти повернули його на католицизм

¹⁾ В Ладжині, після вісти ровесника, козаки положили кілька тисяч зв'язаних жидів на лузі, спершу раили їм прийняти християнство і обіцяли пощади, але жиди відказали ся; тоді козаки сказали: „Так ви самі винуваті; ми повбиваємо вас за те, що ви насміяли ся

і він став жорстоким ненависником і гонителем усього українського. В починах повстання Вишневецький жив у Лубнах, лівобіч Дніпра, де в його, як і правобіч, були просторі добра; він був приневолений з своєю комендою, зложеною із шляхти удержуваної його накладом, перейти на правий берег і почав у своїх добрах карати бунтівників з такою самою нелюдською, яку проявляли розлючені хлопці над Поляками і Жидами, видумував найбільш вигадливі кари, веселив ся муками, що відбували ся перед його очима і промовляв: „Мучте їх так, щоби вони чули, що умирають!“ Своїм прикладом потягнув він за собою кілька панів і разом з ними почав ставити опір народові, боров ся кілька разів з численним відділом українських хлопців і козаків під проводом Кривоноса, та мимо свого завзятя не міг зломати його і виїхав у Польщу. Хмельницький вважав його своїм найпершим ворогом і жорстокости Вишневецького заподіяні українському народові подавав поводом до зірвання розпочатих переговорів.

Пани, що правили справами підчас безкоролівства, зібрали військо із шляхти; начальства над тим військом добивав ся собі Вишневецький, та замість його назначено трох начальників: князя Домініка Заславського, Александра Конецьпольського (сина недавно вмершого гетьмана Станислава) і Остророга. Хмельницький перечкав літо і виправив ся проти них у вересню.

Всього війська, виставленого проти Хмельницького було трийцять шість тисяч. Польська шляхта тоді не значала ся духом войовничим, вела в своїх добрах спокійне і веселе житє, хіснюючи ся достатками, котрі при- спорювала їм праця гнобленого народу: у війську виставленім проти Хмельницького, більша часть була таких, що

з нашої віри“. І відтак всіх поубивали, не пощадивши ні роду ні зросту. Страшні убийства жидів случили ся в Полоннім, де так багато їх вирізали, що кров лила ся потоками через вікна домів. В ін- шім місці козаки різали жидівських немовлят і перед очима їх роди- телів приглядали ся внутренностям зарізаних, насмівваючи ся над звичайним у жидів розділюванем мяса на кошер (що можна їсти) і трєф (чого не можна їсти) і про одних говорили: се кошер — їдьте! а про других се трєф — киньте псам!

тільки в перший раз виходили на війну. Навичка вважати хлопів неначе худобу спонукувала Поляків легкодушно дивити ся на війну. „Проти таких гольтіпак — говорили пани — не стоїть тратити куль; ми їх нагаями розженемо по полю!“ Інші так довіряли собі, що голосили таку мо- литву: „Господи, не помагай ні нам, ні їм, а тільки гляди, як ми розправимо ся з тим негідним хлопством!“ Поль- ський военний табір став збірним місцем, де Поляки їхали не воювати з неприятелем а повеселити ся і почванити ся. Оден перед другим старав ся виказати цінність своїх ко- ний, богатство упряжи, красу власних строїв, позолочені луки на сідлах, шаблі з срібними різьбами, чапраки вишиті золотом, бархатні кунтуші, підбиті дорогими футрами, на шапках китиці, засіяні дорогоцінними каміннями, чоботи з срібними і золотими острогами, — та найбільш пани сил- кували ся визначити ся оден перед другим розкошю стола і кухні. За ними везли в табір величєнні склади посуду; їхали юрби слуг; в багатоукрашених панських шатрах блищали литі кубки, чарки, тарілки, навіт умивальні і таци були срібні; в сїм таборі було, після замітки ровесників, більше срібла, як олова. Привезли пани з собою бочки з угорським вином, старим медом, пивом, засоби їди, цу- крів, всяких ласощів, везли за ними богаті постелі і ванни; одним словом, се був зїзд для розвеселєня панів. З рана до вечера виправляли бенкети з музикою і танцями. Тим- часом незлічена прислуга, що прибула з панами догаджу- вати їх вигадкам, і наємні жовніри, котрі забрали платню наперед і її розстратили, — робили ріжні напасти сусіднім населєнцям, грабили їх, а населєнці говорили, що оборонці, за котрих видавали себе сї военні люди, гірше їх нищать, як козаки, котрих Поляки старали ся представити непри- ятелями народу і бурителями.

Вересня 20-го приближив ся Хмельницький до того розкішного польського стану; маленька річка Пилявка від- діляла козаків від Поляків. По незначній стичці, україн- ські полоненники налякали Поляків, що в Хмельницького йшло величєнне військо і що він от-от дожидає хана з ор- дою. Се викликало такий загальний і наглий переляк, що в ночі всі повтікали з табору, покинувши своє майно на волю неприятеля. Вранці Хмельницький ударив на втіка-

чів: тоді змоглося замішане, Поляки кидали оружжя, кож-
дий кричав: стійте! а сам утікав; полишали ранених і по-
лонених: інші подусилися в натовпі. Витязам майже без-
вистрілу дісталося сто двадцять тисяч возів з кінями;
стяги, щити, шеломи, срібна посуда, соболеві футра, пер-
ські тканини, умивальні, постелі, їда, сласти, — все лежало
в неладі; вин і горівки було тільки, що при звичайнім
ужитку стало би для цілого війська на місяць... Хлопи ки-
нулися на дорожчизни, ласощі, вина — і се дало змогу
Полякам втечи. Хмельницький посунувся під Львів, не
добував однак сего гóрода приступом, а тільки зажадав
від населенців окупу двісті тисяч золотих для заплати
Татарам, що помагали козакам.¹⁾ Зпід Львова вирушив
Хмельницький 24. жовтня на Замость в глибину вже
справдешньої Польщі. Під Замостем стояв він до половини
листопада.

У Варшаві тимчасом відбувався вибір нового ко-
роля. Сим разом близькість козаків не позваляла панам
проволікати вибору цілі місяці, як перше лучалося: по-
треба голови для держави була дуже очевидна. Хмель-
ницький із свого боку вислав на сойм депутатів від
козаків.

Було тоді трьох кандидатів на польський престіл: семи-
городський князь Ракочий і двох синів покійного короля
Жигимонта III., Кароль і Ян-Казимир. Семигородського
князя усунули перше всіх; з двох братів узяло верх сто-
ронництво Яна-Казимира, козацькі депутати також його
попирали; Оссолинський склонив многих на сторону Яна-
Казимира, впевняючи, що інакше Хмельницький буде вою-
вати за того королевича. Справу між двома братами зала-
годжено так, що Кароль добровільно відступив від своїх
заходів в користь брата. Вибрали Яна-Казимира не зважа-
ючи на те, що був перше єзуїтом і дістав від папи кар-
динальський капелюх. Що нахияло Хмельницького бути

¹⁾ Гóрод-недавно що перед тим гарно обдертий панами, що
втікали зпід Константинова, не міг дати чистою монетою більше як
шіснайцять тисяч золотих а решту доплатив товарами і річами зібра-
ними після розділу зпоміж населенців, так що неодному бідняці
довелося розлучитися з останньою дорогою річю, котру він беріг
про чорний день.

по стороні сего короля — невідомо, як рівнож тяжко те-
пер означити, в якім ступні Хмельницький бажав сего
вибору. Тим не менше Хмельницький показував велике
вдоволенє, коли почув про вибір Яна-Казимира. Йому
привезли 19-го листопада від короля письмо з приказом
застановити війну і вижидати королівських комісарів. Хмель-
ницький зараз повернув від Замостя з усім військом на-
зад на Україну.

Хмельницький останніми часами поступав против за-
гальної народної волі. Повставший нарід домагався, щоби
він провадив його на Польщу. Хмельницький вже зпід
Львова думав був вертати ся, та тільки зважаючи на крик
народу ходив під Замость. Хмельницький міг іти прямо
на Варшаву, навести страх на цілу Річ Посполиту і прине-
волити панів, щоби згодилися на найкрайніші уступки;
він міг би вчинити корінний переверт у Польщі, збурити
в ній аристократичний порядок і дати почин новому по-
рядкови, як державному, так і суспільному. Та Хмель-
ницький на то не відважився. Він не тільки не радив ся,
але й не приготував ся до так великого діла. Почавши
повстане в крайности, зберігаючи власне жите і відомща-
ючись за своє майно, він як сам потім признавався, опи-
нявся на такій висоті, про котру й не маячив і тому
опісля не міг вести діла так, як йому доля вказувала.
Доба Хмельницького в тих відносинах подає оден з тих
случаїв в історії, коли народна верства причує, що
треба в данім часі робити, та її проводирі не мають снаги
ввести в діло того, що нарід чує, чого він домагає ся.
Хмельницький був сином свого віку. присвоїв собі поль-
ські погляди, польські суспільні привички і вони то в ній
проявили ся в рішучій хвилі. Хмельницький почав діло
гарно, та не повів його в пору дальше, як було треба.
В перших часах зробив він історичну похибку, за котрою
слідовав ряд інших і таким робом повстане України пішло
іншою дорогою, а не тою, куди його спершу вели обста-
вини. Побачимо, як Хмельницький став навпаки народови
і в відносинах суспільного ідеалу, утвореного народною
верствою в його часі.

Хмельницький вернувши зпід Замостя прибув най-
перше в Київ. При гомоні дзвонів і гromі пушок він віхав

у піврозвалені Ярославів Золоті Ворота і під стінами сьв. Софії повитали його митрополит Сильвестер Коссів, духовенство і київські городяни. Бурсаки співали йому українські і латинські пісні, величали його спасителем народу, українським Мойсеєм. Тут дожидав його дорогий гість, Паїсий, єрусалимський патріарх, що їхав у Москву. Він іменем православного сьвіта на Сході приносив Хмельницькому привіт з перемогами, дав йому відпущення гріхів, понукував до нової війни проти латинства. Гетьман був в тім часі чогось сумний. В його характері стало проявляти ся щось дивного: він то постив і молив ся, то віддавав ся пиятиці і співав думи свого утвору; то був ласкавий і однакий в поведженні з усіма, то знов ставав строгий і гордий; то молив ся Богу, то радив ся з чарівницями.

З Києва він виїхав у Переяслав і там оженив ся. Жінкою його, як кажуть, стала Чаплинська. Про давнішого її чоловіка всіляко говорять жерела: після одних він ще жив, після інших був убитий. Додають до того, що Чаплинська була кумою Хмельницького, і що патріарх Паїсий розрішив йому таке недозволене звінчанє. Але є та-кож вість одного із сучасників, що невідомо довідно: чи справді ся Чаплинська була жінкою того, котрий відобрав у Хмельницького Суботів, чи інша, схожа з нею родом?

В Переяславі зіхали ся до Хмельницького послы сусідних держав, що гляділи своїх користей в звязи із зростаючою потугою козаків. З Туреччини прибув посол від великого паша, що управляв державою за малолітнього султана і предкладав Хмельницькому союз проти Польщі. Тоді закладено договір, після котрого козаки могли вільно плавати по Чорному морю і Архіпелажу з правом безоплатної торгівлі на сто літ. Козаки обов'язували ся не нападати на турецькі міста і боронити їх. Семигородський князь Юрій Ракоцький предкладав Хмельницькому вступити в союз і вирушити разом на Польщу, щоби добути корону для Юрія; за те Юрій обіцяв свободу православної віри у всіх краях польських, а самому Хмельницькому удільну державу в Україні з Києвом. Приїхали до Хмельницького послы господаря молдавського

і волоцький також з предлогою дружби. Хмельницький дізнавшись, що в молдавського господаря є дочка, просить її руки для свого сина. Прибув посол царя Олексія Михайловича, Унковський, привіз після звичаю в дарі футра і ласкаве слово від царя; та цар ухилив ся від розриву з Польщею і бажав успіху козакам тільки в тім случаю, коли повстання у них справді була тільки віра. На останку, в лютий прибули в Переяслав обіцяні від нового короля комісари: сенатор Адам Кисіль, його племянник, новгородсько-сіверський хорунжий Кисіль, Захар князь Четвертинський і Ондрій Мясковський з їх свитою. Останній лишив дуже цікавий опис зустрічі з Хмельницьким.

Комісари привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманство, булаву обсипану сафірами і червоне знамя з образом білого орла. Хмельницький назначив їм послушанє на площі і зібрав козацьку раду; тут виявив ся народний погляд, що не хотів ніяких угод і змагав до рішучої розв'язки питання між Україною і Польщею.

„На що ви, Ляхи, принесли нам сі дитячі цацьки, — закричала юрба, — ви хочете нас підійти, щоби ми, скинувши панське ярмо, знов його наклали! Най щезають ваші обіцяні дари! Не словами а шаблями розправимо ся. Пануйте собі у своїй Польщі, а Україна най нам козакам лишає ся.“

Хмельницький гнівно спиняв народний гомін; та потім за обідом, в розмові з Кисілем і його товаришами, підпавши собі, висловив також щирі почування:

„Що толкувати? — говорив він — нічого не буде з вашої комісії. Війна мусить розпочати ся за дві або чотири неділі. Переверну я вас, Ляхів, до гори ногами, а потім віддам вас у неволю турецькому цареві. Най би король був королем: щоби король карав шляхту і дуків і князів ваших. Вчинить переступ князь, відрубай йому голову; а вчинить переступ козак — і йому то само зроби. От буде правда! Я хоч собі невеличкий чоловічок, та от Бог мені так дав, що я тепер самовладний володар український! Коли король не хоче бути вільним королем, ну як йому вгодно“.

Адам Кисіль висилав перед козацьким проводирем всю свою красомовність, обіцяв побільшене козацького війська до п'ятнадцяти а навіть до двадцяти тисяч, наділене його новими землями, давав дозвіл іти козакам на невірних; але Хмельницький на то все йому сказав:

„Марні речи! Було перше зо мною про се говорити: тепер я вже вчинив то, про що й не думав. Зроблю то, що я загадав. Вибю з лядької неволі весь український нарід! Перше я воював за свою власну кривду, тепер буду воювати за православну віру. Весь чорний нарід поможе мені по Люблин і по Краків, а я від його не відступлю. У мене буде двісті, триста тисяч війська. Орда вже стоїть на поготові. Не піду війною за границю; не підойму шаблі на Турків і Татар; буде з мене України, Поділя й Волині; доволі нашого українського князівства по Холм, Львів, Галич. Стану над Вислою і скажу тамошнім Ляхам: „Сидіть, Ляхи! мовчіть, Ляхи! Всіх тузів ваших, князів там зажену, а як стануть за Вислою кричати, — я їх і там найду! Не лишить ся ані оден князь, ні одна шляхтянка на Вкраїні; а хто з вас з нами хоче хліб їсти, той найвійську запорожському буде послушний і не виступає на короля“.

Слухаючи сю річ, пани, як самі опісля говорили, здеревіли зо страху.

Полковники, що були при Хмельницьким, говорили крім того: „Вже минули ті часи, коли Ляхи були нам страшні; ми під Пилявцями спізнали, що се вже не ті Ляхи, що перше бували. Се вже не Жолківські, не Ходкевичі, се якісь-там Тхоржевські та Зайончковські (від — tchórz, заяс), діти, що нарядили ся в залізо! Померли від страху, як тільки нас побачили“.

Однак по горячій просьбі польських комісарів, Хмельницький подав Адамови Кисілеви умовини мира в такім розуміню: в цілій Україні знищити пам'ять і слід унії; уніятських церков зовсім не має бути, а римські костели тільки до часу; київському митрополитови дати перше місце в сенаті по примасі польським; всі уряди і достоїнства в Україні мають бути обсажені православними; козацький гетман має бути зависимий тільки від самого короля; — жидам не дозволено поселяти ся в Україні.

На останку в умовинах поміщено, щоби Єрема Вишневецький не дістав начальства над польським військом.

Комісарі відказали ся підписати ці умовини, дійсно досить умірковані і відіхали. Предлоги Хмельницького викликали гнів у польським сенаті. В тих часах Поляки з загорілости ні за що не рішали ся на знищення унії. Крім того домагання Хмельницького загрожували панам в будучині втратою їх дібр і верховних прав на Україні.

Поляки виставили військо під начальством трех проводирів: Лянскоронського, Фірлея і Єреми Вишневецького. Крім того дали королеви право на зібранє посполитого рушення т. є. загального узброєня шляхти: способу сего уживано тільки тоді, як краєви грозила крайна небезпека.

В Україні лагодив ся цілий нарід до війни. Хуторі, села і гóроди ставали пустою. Пахар кидав свій плуг, надіючи ся пожитись коштом панів, на котрих перше робив; ремісники покидали свої майстерні, купці свої крамниці; шевці, кравці, теслі, винники, броварники, могильники (що копали сторожеві кургани), лазники втікали до козаків, обголивши собі бороди (після тогочасного звичаю вояки голили собі бороди). „Так-то — замічає рочавесник — диявол поглумив ся з шановних людей“. Зневажа і посьміх ожидали людей, що не брали участі в повстаню; тільки каліки, старці, жінки й діти лишали ся дома, та й то по більшій часті слабій чоловік або бездітний старець, стидаючи ся лишитись без участі в справі визволення вітчизни, ставив за себе наймита. Хмельницький розділив їх на полки, котрих тоді утворено дванайцять правобіч Дніпра,¹⁾ а дванайцять лівобіч.²⁾ Та не все військо

¹⁾ Чигиринський, черкаський, лисянський, білоцерківський, паволоцький, уманський, калницький, канівський, животівський (інакше браславський), полісенський і могилівський. Простір, котрий займали ці полки, складали нинішні губернії: київська, волинська по Р. Горинь, подільська, часть Червоної Руси і часть минської губернії. Каменець, сильна, неприступна твердиня була ще в руках Поляків.

²⁾ Переяславський, ніжинський, чернігівський, прилуцький, ічанський, лубенський, ірклівський, миргородський, кропивнянський, галицький, полтавський і зінківський. Вони займали нинішню полтавську і чернігівську губернію і часть могилівської по Гомель.

було з Хмельницьким; він виправив частину його на Литву підбурювати білоруських хлопів.

Хмельницький виступив з Чигирини в маю і йшов помалу, очікуючи кримського хана. Іслам-Гирей злучився з ним в червні на Чорнім шляху. В його війську були кримські гірняки, славні стрільці з лука, степові Ногайці в кожухах шерстю на верх вивернених, що жили в кониною, нагрітою під сідлом; були й буджацькі Татари, що зносили з задивляючою терпеливістю спеку й голод і дивували своєю знаємстю безпримітного степу, спосібні, як говорили про них, довго сидіти у воді; були також з ханом Черкеси з голеними головами й довгими чубами. На поклик Хмельницького явилися лицарі з над Дону. Ніхто не просив наперед платні; кождий ішов без торгу на війну, сподіваючися розбити багату Річ-Посполиту.

Хмельницький з своїм полчищем обляг польське військо під Збаражем 30. червця (10 липця нового стилю) і держав його в облозі, надіючися приневолити до здачі голодом і ненастанною стрільбою. Поляки приготували собі так мало засобів, що в кілька неділь у них настав голод. Розкішні пани були приневолені жити ся кінським мясом; прості вояки їли коти, миші, пси, а коли й тих звірят не ставало, то зривали шкіру з возів і обуви і їли, розварюючи в воді. Багато їх умирало; козаки навмисне кидали у воду трупи, щоби зопсувати їй. Поляки доходили до такого положення, в якому були їх батьки в Москві. Українські хлопів насміювалися з них і кричали;

Полки ділили ся на сотні; сотня мала села і гори і звала ся після назви якогось значнішого містечка. Інша сотня мала в собі до тисяч людей; сотня ділила ся на курені. Верховне місце управи звало ся військовою канцелярією; там разом з гетьманом засідала генеральна рада або військова старшина: обозний (начальник артилерії і закладання табору), осаул, писар, судя і хорунжий (що ніс головне знамено). В кождім полку була полкова канцелярія і полкова старшина: полковник, обозний, писар, судя і хорунжий. В сотні була сотенна канцелярія і сотенна старшина. Начальники куренів звали ся отаманами. Старшину вибирали на радах, а гетьман її потверджував. Сей лад в дійсности здавна бував у козацькому війську, та сим разом розширив ся на цілу верству повставшого українського населення.

„Чи скоро ви, панове, будете збирати від нас данину? От вже цілий рік, як ми вам нічого не платимо; а може бути, задумаєте наложити нам яку паньщину?... Піддавайте ся но лучче! а то дармо кунтуші свої замазали, лазячи по шанцях! Відай усе то наше та й самі ви попадете в добичу голодним Татарам! От-що наробили вам: очкові, та паньщини, та процеси, та сухомельщини! Гарна вам була тоді музика, а тепер вам так славно в дудку заграли козаки!“

Кілька разів мали вже жовніри намір повтікати, хоч се значило йти всім на явну смерть, тому що хлопів не лишилиб їх живими; — та цілий табір піддержував тоді воївний князь Єрема Вишневецький. За його радою оден шляхтич, іменем Стомпковський, причесав ся по мужицьки і взяв з собою письмо до короля; в ночі він переліз і окопи, кинув ся в став, що притикав з одного боку до польського табору, переплив став, переліз поміж сплячих неприятелів, а при найменшій шумі припадав до землі і затаював віддих, як роблять стрільці з медведем. Ми-нувши неприятельський стан, він пустив ся на втікача, видаючи себе за українського хлопа, відтак узав поштові коні і дістав ся до містечка Топорова, де застав Яна Казимира.

Король дістав від папи благословення, посвячене знамя і меч, виїхав із столиці і поступав помалу, очікуючи приходу з різних воеводств військо посполитого рушення. В його було двадцять тисяч правильного війська (а може й троха більше). Посполите рушення ненастанно надходило відділами. Коли король дістав письмо від обложених і розпитав Стомпковського про положення війська, вирушив він на відсіч; та виправа його була трудна, бо дощі попсували дороги. Поляки опісля жалували ся, що ніяк не могли засягнути певних вістей про неприятеля: „Ся Русь — то всі до чиста бунтівники, говорили вони: — хоч печі їх, то вони правди не скажуть!“ Хмельницький навпаки знав про всі рухи неприятельського війська, удавали ся привозити засоби для королівського війська, удавали ся відтак до своїх братів козаків, щоби розказати їм про положення польського війська. Багато слуг повтікало від своїх панів до козаків.

Король прибув на останку до місточка Зборова, вже недалеко від Збаража. Зборівські міщани сей час дали знати Хмельницькому про королівський прихід і обіцяли помагати йому. Лишивши піше військо під Збаражем, Хмельницький взяв з собою кінницю і разом з кримським ханом і Татарами виправився до Зборова.

В неділю, 5-го серпня (15. нов. ст.), Поляки стали переправляти ся через ріку Стрипу. День був хмарний і дощевий. Козаки з ліса бачили, що робить ся в неприятеля. Коли половина посполитого рушення вспіла переправити ся, а друга зіставала на противнім березі а шляхтичі не сподівали ся нападу і розложили ся обідати, — козаки й Татари ударили на них і винищили всіх до останнього, що були на однім боці ріки. Зараз опісля розпочала ся битва на противнім березі. Король заявив велику діяльність і виставляв ся на небезпеку; та смерком Поляки збили ся в свій табор, а неприятель оточив їх з усіх сторін.

В ночі хотіли пани яким способом випровадити тайком короля з табору, та Ян-Казимир відкинув сю соромну пропозицію. За радою канцлера Оссолинського, король написав до кримського хана письмо і предкладав йому приязнь в тій цілі, щоби його відтягнути від Хмельницького.

Із сходом сонця битва відновила ся. Козаки ударили на польський табор з двох боків. Битва була кривава. Козаки вернули ся в польський стан і добивали ся вже до короля. Нараз все змінило ся. З козацького стану розніс ся поклик: „Згода!“ Витязі відступили. Треба було однако ще багато часу, щоби погамувати розлючених вояків.

Зараз опісля явив ся в польський табор Татарин з письмом від кримського хана. Іслам-Гирей бажав польському королеви щастя і здоров'я, заявляв невдоволене з того powodu, що король не звів його про своє вступлене на престіл, і висловив ся так: „Ти моє царство нізачо мав, а мене не вважав чоловіком; тому ми прийшли зимувати в твої улуси і по волі Господа Бога лишимо ся в тебе в гостях. Коли тобі вгодно потолкувати з нами, то вишли свого канцлера, а я вишлю свого“. Прислав королеви письмо і Хмельницький, впевняв, що він зовсім не бунтівник, і тільки удав ся до великого кримського хана,

щоби привернути для себе ласку королівську. „Вашій милости, — писав Хмельницький, — угодно було назначити замість мене гетьманом козацьким пана Забуського; звольте його прислати до війська; я сей час віддам йому булаву і знамя. Я з військом Запорожським при виборі вашим бажав і тепер бажаю, щоби ви були потужнішим королем, як був бл. памяти брат ваш“.

Трудно рішити, що було причиною сеї наглої заставки бою. Український літописець тогочасний говорить, що Хмельницький не хотів віддавати християнського короля в бісурманську неволю; Поляки приписують се діло найбільше ханови.

Перше заключено умову з ханом. Після тої умови польський король обов'язав ся платити кримському ханови 90.000 золотих щорічно і крім того дати 200.000 золотих одноразово. Татари називали се даниною; Поляки обидили ся і говорили, що се „не данина а подарунок“. Татари відповіли: „Все одно, як називаєте, — даниною, чи подарунком, щоби тільки були гроші“.

Відтак заключено умову з козаками. Установлено, що має бути військо козацького 40.000, з правом записувати їх з королівських і шляхетських дібр на обширі, котру займають київське, браславське і чернігівське воеводство (нинішні губернії; київська, полтавська, чернігівська і частина подільської). В займищі, де будуть жити козаки, не вільно кватирувати коронного війська і жити жидам: всі достоїнства й уряди в означених воеводствах діставатимуть тільки православні; єзуїтам не дозволено жити в Києві й інших місцях, де будуть українські школи; київський митрополит засідатиме в сенаті; а що до знищення унії як у королівстві польським, так і в великім князівстві литовським вийде соймова постанова.

По заключенню умови, Хмельницького припустили 10. серпня (20. н. ст.) до короля (однако він взяв закладників на той час, коли мав виправити ся в польський табор). Він держав ся поважно, говорив хоча з шаною таємно, виложив коротко насилья і кривди, котрі заподіяли польські пани і довели нарід до повстання. „Ми втрапили терпеливість — висловив ся Хмельницький, — ми були приневолені закликати чужоземців проти шляхотства.“

і кождий полк означав край з полковим містом і сотенними містами і селами. В містах (Браславі, Винниці, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславі,

в північній частині браславського, в північно-східній винницького, в західній частині таращанського і південній половині махнівського. Всіх сотень було в них вісімнадцять. 4) *Чигиринський*, під начальством Федора Якубовича-Вешняка, в нинішніх повітах: чигиринським, звенигородським і західній частині кременчуцького. В них було вісімнадцять сотень. 5) *Корсунський*, під начальством Лукиана Мозира в нинішніх повітах таращанським і канівським. Його головним містом був Корсунь, відновлений по пожарі. В тім полку було дев'ятьнадцять сотень. 6) *Черкаський*, під начальством Яська Воронченка, в нинішнім черкаським повіті і в західній частині золотоноського. В них було дев'ятьнадцять сотень з полковим містом: Черкаси. 7) *Канівський*, під начальством Семена Савича, займав правий берег Дніпра, повіт канівський і південну частину київського, з полковим містом Каневом; в них було п'ятьнадцять сотень. 8) *Київський*, під начальством Антона Ждановича, займав більшу частину київського повіту, східну частину васильківського, радомисльський, овруцький повіт і західну частину остерського. Його полковим містом був Київ. Всіх сотень було сімнадцять. 9) *Білоцерківський*, під начальством Михайла Громики в повітах: сквирським, в західній частині васильківського і в північній таращанського. Містечко Біла-Церква було його сотенним містом. 10) *Кропивницький*, під начальством Філона Дзеджаліка, займав землі у східній частині золотоноського повіту, в західній частині лубенського, в східній частині пирятинського. Полковим його містом була Кропивна. Всіх сотень в них було одинадцять. 11) *Переяславський*, під начальством Федора Лободи, на лівім боці довж Дніпра, в нинішніх повітах: переяславським, остерським і південній половині козельцького. Всіх сотень було вісімнадцять; полковим містом був Переяслав. 12) *Прилуцький*, під начальством Тимоша Носача, в нинішнім прилуцьким повіті, займав незначну частину ніжинського. В них було дев'ятьнадцять сотень. 13) *Миргородський*, під начальством Матея Гладкого, в нинішніх повітах: миргородським, східній частині лубенського, в лохвицьким, роменським, хорольським. В них було шістьнадцять сотень. 14) *Полтавський* під начальством Мартина Пушкаренка, в нинішніх повітах: полтавським, гадяцьким, зінківським і кобеляцьким. В них було сімнадцять сотень. 15) *Ніжинський*, під начальством Прокопа Шумейки, в нинішніх повітах: ніжинським і козельцьким. Всіх сотень було в них дев'ять. 16) *Чернігівський*, під начальством Мартина Небаби, в повітах: чернігівським, борзнянським, сосницьким, конотопським. Сотень було шість.

В нинішній же чернігівській губернії, в повітах: стародубським, мглинським, городненьким, новгородсько-сіверським, глухівським, суржаським, козаків тоді не було. Частина української землі повернена в козацтво вже по Хмельницьким.

Острі, Ніжині, Мглині, Чернигові, Почепі, Козельці, Новгороді-Сіверським, Стародубі) лишено давнє магдебурське право для міщан, з громадською самоуправою і самосудом, з розділом ремісників після їх занятій на цехи, з засторогою для цехів права мати свої герби і печатки.

Останки населення, під іменем „поспільства“ мали знов вернути під владу панів. В сім була вопіюча несправедливість. Ціле населення взивало до боротьби за загальну свободу; всі зарівно мали участь в сій боротьбі, а тепер показалося, що вони боролися і проливали кров тільки для якихсь сорок тисяч вибраних, самі ж мали вернути в давню неволю. По укінченню реєстровання Хмельницький дозволяв панам вертати в свої добра і приказував усім, що не ввійшли в реєстер слухати панів під карою смерті. Рівночасно й король видав універсал до всіх населенців України, в котрім оповідав, що на випадок бунтів хлопських проти панів коронне військо разом з запорожським буде їх втихомирювати. Як тільки про це почув нарід, стало загальне зворушення. „Як! — кричав нарід — де пані, обіцянки гетьмана? Хіба ми не всі були козаками!“ Пани, що ледве вступили в свої добра, були приневолені утікати з них, а іншим довелося переплатити життя. Збігці стояли в Києві, під охороною Адама Кисіля, що став київським воєводою, і трохи не гинули з голоду, котрий прибрав страшні розміри. Богаті пани стали приїжджати в свої добра з комендами, щоб виглядати начальників давнього бунту і укарати їх. Де тільки пани чули силу, там поступали жорстоко з непокірними хлопами: відрізували їм уши, виривали ніздря, виколювали очі і т. п. Хмельницький, на жалоби панів, вішав, саджав на кіл неслухняних. Хлопи з свого боку, де тільки було можна, палили панські оселі, вбивали і мучили панів. Населенці берегів Бога і Дніпра визначалися перед усіма завзятею і відвагою.¹⁾

Самі реєстрові козаки невдоволені були виключенням своїх привілеїв. Коли Хмельницький у перших днях

¹⁾ Після вістей української літописи браславський полковник Нечай визначався сміливістю і стояв за нарід. „Хіба ти осліп — говорив він гетьманові — не видиш, що Ляхи обдурюють тебе і хотять розднати тебе з вірним народом“.

марця 1650 р. зібрав у Переяславі генеральну раду для підтвердження реєстру, то, після власних його слів, витерпів значні труднощі.

По тій раді Хмельницький удав ся до Києва на раду з Кисілем і готовив ся у його обідати в замку, як нараз оружна ватага поспільства кинула ся з гуком і криком на замок і кричала, що пора розправити ся з Кисілем. Хмельницький незаляканий вийшов до народу, кляв ся, що Кисіль не є зрадником і обіцяв не пускати панів у їх добра. Ватага сим разом послухала, та Хмельницький опісля говорив так до Кисіля: „Пани піддурили мене; на їх просьбу я згодив ся на такий договір, котрого не можу сповнити ніяким способом. Самі осудіть: сорок тисяч козаків, — а з останками народу що робитиму? Вони мене убють, а на Поляків усе таки повстануть“. Улягаючи народному зворушенню, Хмельницький дозволив іти в козаки всякому, під тим приводом, що крім реєстрових можуть бути ще охочі козаки, а між тим виправив посольство до короля: напминав, що треба знищити унію і просив, щоби пани приходили в свої українські добра не інакше, як без воєнних ватаг.

Землевладільці біднійші рішали ся піддати ся долі. Хлопи збирали ся на сходинах і розправляли, як їм жити з панами. В Немирові на побідних сходинах якийсь атаман Куйка подав таку раду: „Даймо своєму панови плуг волів та чотири міри солоду. Буде з його, щоби тільки не вмер з голоду!“ В інших місцях хлопи умавляли ся давати панам „поклони“ на значнійші празники і відказували ся від всякої панщини. Найбогатші пани не діставали ні гроша з своїх величезних дібр. Шляхтичі взяли ся до польових робіт. „Не було села — говорить сучасний польський історик-поет Твардовський, — де би бідний шляхтич міг позіхнути свобідно. Лише троха хто погніває ся — зараз бунт; а сорок тисяч реєстрових, наче горох на Україні розсипались і робили страшну для нас шамотню“.

Гетьман дуже бажав затягнути московську державу у війну з Польщею. По Зборівським договорі він мав жаль до царя, що відмовив йому помочи. Коли приїхав до його гонець пересправляти про пограничні діла,

Хмельницький своїм звичаєм здержливий в тверезім стані а щирий в п'янім, був тоді під охотою і висловив йому такі речи:

„Що ви мені все про дубину і про пасіки толкуєте? От я піду, зломлю Москву і цілу московську державу; та й сей, що у вас на Москві сидить, від мене не відпекає ся: чому не дав він нам військової помочи на Поляків?“

Козаки говорили московським гонцям так:

„Ми підемо на вас з Кримцями. Буде в нас з вами, Москалі, велика війна за те, що не було нам від вас помочи на Поляків“.

Московська управа зрозуміла, що як вона не буде одностайно з Хмельницьким, то вчинить собі з Хмельницького ворога і почала, після вислову тогочасного, „задирати Польшу“. В липцю 1650 р. приїхав у Варшаву посол Гаврило Пушкин з жалобою на се, що насамперед у деяких грамотах урядових не точно був написаний царський титул, а в друге, на те, що в Польщі печатали „безчестні книги“, в котрих зневажливо відзивали ся про царя і московський нарід. Так на приклад між іншими в латинській історії Володислава IV., написаній Вассенбергом, було сказано: „Москвитяне тільки по імені християни, а що до діла і обичаїв гірше варварів; ми їх часто перемагали, били і лучшу часть їх землі підчинили своїй власті“. Московський посол домагав ся, щоби всі „безчестні книги“ зібрали і спалили; щоби не тільки спорудників їх, але й власників печатень, де вони були напечатані, складачів і печатників і самих владільців дібр, де находять ся печатні, укарано смертю. „З таких домагань — сказали сенатори послови, — ми добачаємо, що його царська милість глядить приключки до війни; кілька рядків, котрими провинили письменники, не дають поводу до зірвання супокою. Чи стоїть за се проливати кров!“

Московське посольство обставало при своїм. Кілька книжок спалено в їх прияві; але то їх не вдовило. Вони відіхали, сказавши останнє слово, що тільки покаране спорудників „безчестних книг“ і людей, котрі писали царський титул з пропусками, може відхилити Польшу від зірвання з московською державою.

Хмельницький тимчасом поєднав ся з кримським ханом, вислав козаків з Татарами на Молдавщину мстити ся на молдавськїм господарі Василю Лупулї за те, що сей не хотїв сповняти своєї обіщанки, віддати свою дочку за сина Хмельницького. Козаки і Татари навели такий страх на молдавського господаря, що він просив о мир і союз. Підчас того походу коронний гетьман Потоцький, повернувши з кримського полону, розложив ся на Поділю. Він не рішив ся помагати молдавському господареві, іно займав ся покоренєм подільських хлопів, котрі утворили тоді ватаги під назвою „левенців“, і відкрито вели війну з коронними жовнірами. Польський відділ під начальством Кондратського розбив їх і привів до Потоцького головного їх проводира Мудренка з двадцяти іншими отаманами.

Потоцький велів покалічити їх і розпустити, щоби вони лякали кожного, що не хоче слухати панів. Тих калік привели до Хмельницького. Хмельницький післав до Потоцького полковника Кравченка.

— Чи ти ще не напив ся крови нашої, пане гетьмане, — сказав до Потоцького Кравченко. — Чого нарушаєш договір? Чого переходиш за межу на козацьку землю, коли не чутио неприятеля?

— Земля ніколи не була козацька! — гнівно закричав Потоцький, ухопивши навіть за шаблю. — Земля належить до Речі Посполитої. Маю право стояти на межі і за межею.

— Річ Посполита — сказав Кравченко — може здати ся на козаків; ми боронимо вітчизни.

— Які ви оборонці, — сказав Потоцький — коли ви робите насилля шляхті і приневолюєте панів, щоб утікали із своїх дібр?

— А чого пани мучать і гноблять нарід? — сказав Кравченко. — Пани повинні ласкаво і лагідно обходити ся з селянами, тому, що вони хоч і піддані ваші, та в ярмо ший класти не будуть.

По тій різкій розмові коронний гетьман доносив королеви, що Хмельницький обдурює Поляків і Полякам остає тільки напасти на Хмельницького та знищити козацтво.

Привиджуючи неминучу війну, Хмельницький почав собі дбати про союзників: зносити ся з Туреччиною, з самгородським князем Ракоциєм, впевнив їх, що буде разом виступати проти Польщі, на останку навязав зносини також і з Швецією.

Про сі зносини довідали ся в Варшаві. Король видав при кінці 1650 р. універсал для соймиків; король звіщав у нїм усю польську шляхту, що Хмельницький хитрить проти Речи Посполитої; що в Україні чернь лютує проти шляхти. що на будучу весну треба сподівати ся війни з козаками. Хмельницький прислав там

В грудні зібрався сойм. Хмельницький прислав там депутатів: Маркевича, Гурського і Дорошенка. Вони приносили домагання: найперше, знищити уній; в друге, щоб знатніші уряди польської держави potwierдили присягою Зборівський договір; в третє, щоб чотири знатніші пани: Вишневецький, Конедзьпольський, Любомирський і копонний обозний Калиновський, були закладниками супротивно і жили в своїх українських добрах без двірної асистенції; в четверте, щоб український нарід не терпів ніякого гноблення від панів духовних і світських.

...найне зворушення як

Се домагане викликало незвичайне зворушене як в сенатї, так і між послами. Адам Кисіль почав був доказувати, що Поляки дійсно обов'язані знищити унію і представляв, що тоді й самі православні будуть піддержувати Річ Посполиту. Та заява Кисіля ще сильнїйше зворушила Поляків. Вони закричали: „Як козел не стане бараном, так і схизматик не буде щирим оборонцем католиків і шляхотських вільностей, бо єсть одної віри з бунтівниками хлопами. Як! для схизматиків, для дурного хлопча не позувати шляхті вірити, як приказує Дух святий, а найвірить, — як приписує п'яна, божевільна голова Хмельницького! Ось який появилася доктор чортівської академії, хлоп, недавно випущений на волю! Хоче відобрати Полякам віру св'яту! Ім не до вподоби слово „унія“, а нам не подобає слово „схизма“. Най відречуться від своєї нерозумної схизматичної науки. Най злучаться з західною Церквою і назвуться правовірними“.

Такий був голос цілої католицької і шляхотської Польщі тогочасної. Домаганє Українців, щоби знищити унію,

зачепило релігійну струну польського серця. Грудня 24-го рішено односторонню війну. Постановлено зібрати посполите рушення і наложити часову данину для плати правильному війську.

Мимо того козацькі депутати дістали шляхотство.

Неприятні зачіпки, невдачі для козаків, розпочалися в лютті 1651 р.¹⁾

Тимчасом ціла Польща узброїла ся. Папський легат привіз королеви первосвященницьке благословення, мантию і посвячений меч, а королевій золоту рожу. Тим не зовсім був вдоволений король, тому що папа не прислав йому гроший, котрих він просив; але коли король оповістив, що святий отець благословить тих, що виправляють ся на війну і посилав відпущення гріхів, то се сильно заохотило Поляків. Король назначив місце збірна під Сокалем і прибув там у маю.

У козаків була також релігійна понука. До них приїхав з Греції коринтський митрополит Йоасаф. Він припняв Хмельницькому меч, посвячений на самім гробі Господнім. Сам царгородський патріарх прислав Хмельницькому грамоту, в котрій похваляв війну, підняту проти ворогів православя. Та війська сего року було у Хмельницького менше, як перше. За ним вже менше було тої моральної сили, яку він перше мав в очах народу; хлопці почали недовіряти йому за потакування панам, за казні бунтівників. Союз з Татарами не по нутру був народови, тому що сі союзники, вступаючи в українську землю під проводом дружби, вводили в полон жінки й діти. Многі реєстрові козаки, користуючи ся своїми правами, охотнійше хотілиб іти на Турків. Були навіть такі, хоч небагато, котрі предклали свої услуги Полякам. Крім того Хмельницький мав повід побоювати ся нападу литовського війська і був приневолений лишити частъ війська на північній границі, чим розривав свої сили.

¹⁾ Коронний обозний гетьман Калиновський в містечку Краснім напав несподівано на полковника Данила Нечая і розбив його. Сам Нечай поляг у битві. Зараз потім Калиновський збурих кілька полківських гуродів, але сам втерпів невдачу під Винницею проти полковника Богуна, котрий велів у леді ріки Бога прорубати полонки і покрити соломкою. Поляки кинули ся на лід і багато їх потонуло.

Хмельницький довго вижидав хана і дав час зібрати ся своїм неприятелям. Посунувши ся на Волинь, він стояв під Збаражем і не відважував ся сам нападати на короля; а тимчасом в його стані повстали пошесть, так що козаки вивезли одного часу із свого стану двісті шістьдесять возів із слабими й мерцями.

Постоявши кілька неділей під Сокалем, Поляки перенесли свій стан над ріку Стир і вибрали просторе поле під Берестечком. Хмельницький, все ще ожидав хана і пропустив пригідний час напасти на ворога, коли Поляки проходили болотистими місцями і переправляли ся через ріку Стир. Іслам-Гирей прибув на остатку з своєю ордою, та сим разом кримський хан ішов на війну нерадо а тільки на приказ турецького султана. Йому не вигідно було на-рушати Зборівський договір; він бажав навпаки іти війною на Москву, з котрою Хмельницький йому в досаду жив дружно. Між татарськими беями були вороги, незвичайні Хмельницькому.¹⁾ Червця 19-го (29. нов. стилю) почали ся козаки і Татари перед польським військом. Дня 20-го червця, о другій годині пополудні почала ся битва і нараз хан стрімголов кинув ся на втеки; за ним побігли всі його мурзи і беї. Сей побіг так поразив усіх Татар, що вони, хоч не прослідовані, покидали в заголобі свої арби (рід возів) з жінками і дітьми, слабих а навіть мерців, против алькоранови, що забороняв лишати правовірних без похорону. Хмельницький поручив начальство полковникови Джеджаликови, а сам пігнав за ханом, думаючи спинити його. Хан затримав ся в три верстви від бовища і сказав до Хмельницького; „На нас всіх напав переляк. Татари не будуть бити ся. Лиши ся зо мною, подумаємо. Завтра я пішлю своїх людей помагати козакам“. Та замість сего він на другий день вирушив до Вишнівця і попровадив за собою Хмельницького. Писар Виговський поїхав просити хана, щоби визволив Хмельницького; хан і його задержав. Таким способом гетьман з писарем опинили ся в полоні у хана.

¹⁾ Перед злукою з Хмельницьким Іслам-Гирей послав до польського короля тайне посольство; невідомий його зміст: опісля підозрівали, що тоді дано обіцянку зрадити козаків.

Поляки заняли все поле, де стояли Татари і стали перти козаків. Джеджалик хоробро відбивав напір і відступив до ріки Пляшової. Тут козаки збили свої вози в чотирокутник: з трех сторін зробили окопи, а з четвертої велике болото захищало їх табор. Десять днів видержували вони неприязельський огонь, вступали з Поляками в пересправи, але годили ся з ними миритись тільки на підставі умов Зборівського договору. Поляки відай сего не хотіли і домагали ся повної покірности. Між тим в українським стані почав ся нелад і замішане. Начальство перейшло від Джеджалика на полковника Богуна. Між хлопам на сходинах стали обігати такі речі: Татари пустошать наш край; видаймо королеви нашу старшину і будемо свободні. Богун, почув про сі розправи і задумав зробити на березі греблю та втечи з козаками. В ночі з 28. на 29. червця козаки звозили на болото вози, кожухи, шатра, контуші, мішки, сідла, зробили три греблі і почали втікати відділами оден за другим, непомітно нї для Поляків, нї для ватаги хлопів у своїм стані. Ранком 29. червня коли почали снідати, нараз хтось закричав: братці, всі полковники втекли! По цілій юрбі перебіг наглий страх; всі кинули ся в ростич: греблі не видержали і люди стали тонути. Хлопи метали ся в різні сторони і в на товпі стрімголов кидали ся в ріку. Поляки довго не догадували ся в чім діло і аж по якімсь часі кинули ся в козацький табор і стали добивати втікачів. Митрополит Йоасаф задержував утікачів та якийсь польський шляхтич убив його. Королеви принесли його ризи і посвятили меч.

По розбиттю козацького табору, король розпустив посполите рушене і відїхав у столицю, а правильне (інакше кварцяне) військо кинуло ся в Україну нищити козацтво, як Поляки надїялись.

Хан передержав Хмельницького до кінця липня під Вишнівцем і пустив, мабуть взявши в його гроші як окуп, як про се звїщають польські жерела. Хмельницький по своїм визволеню поїхав просто на Вкраїну і прибувши в містечко Паволоч пив три дні і три ночі без упину. Тут стали сходити ся до його полковники з останками розбитих своїх полків. Та ніколи не заявив Хмельницький

такої притомности духа, такої мужности, невисипучої діяльності й сили волі, як в тім страшнім часі. Нарід ворушив ся, винувавши його. В народі було багато невдоволених за давнє потакуванє панам; сердили ся на його і за союз з Татарами, що нищили край. В різних місцях були ворохобні сходини, на котрих думали вибирати іншого гетьмана. Хмельницький на Масловім броді явив ся перед народним збором, втихомирив юрбу, впевняв її, що не все ще втрачено, що справи поправлять ся; збирав, заохочував нарід, доповняв полки, зносив ся знов з ханом, котрий обіцяв знов помогти Україні. В тім часі Хмельницький дальше зносив ся з московською управою; до його ненастанно їздили різні подячі (писарі) і діти боярські; всім він говорив одно й те саме бажане своє вступити під високу руку православного государя. Та заразом від і грозив Москві, і говорив, що як цар не прийме його під свою руку, то козаки нехотя пйдуть з Поляками і Кримцями на московське государство. В хвилях, коли гетьман, що любив випити, був під охотою, говорив він різко: „Я до Москалів з щирим серцем, а вони з мене насмївають ся. Піду і збурю Московщину, гірше Польщі!“

В тім то часі, на диво Полякам, Хмельницький знов оженив ся: третя жінка його була Ганна Золотаренко; брата єї настановлено нїжинським полковником.¹⁾

Український нарід мимо понесених ударів і нових змагань ворогів, щоби його покорити, здавав ся готовим краще згинути, як повернути в давнє підданство. Козацькі полки скоро наповняли ся новими охотниками; населенці загалом зброїли ся задля нестачі зброї, косами і ножами.

Польське військо вступило в Україну і зустріло сильний і односердний опір. Населенці нищили засоби, палили власні доми, ненастанно нападали на Поляків віддільними ватагами, відбирали в них вози, коні, псували дороги, ломали мости. Польському війську почало неставати живности. Коли в Паволочі вмер ненадїйно найлучший з польських

¹⁾ Після одних вістий другу жінку вбив єї син Тиміш, після інших він сам, після третих — він дізнав ся про єї смерть в маю 1651 р. і тужив.

полководців. Єрема Вишневецький, Поляки прийшли 13-го серпня під містечко Триліси. Козаки, що там засіли під начальством хороброго сотника Олександренка, разом з населенцями містечка боронилися до останка і всі згинули: жінки дерлися рядом з мужиками і одна жінка вбила косою полковника Штравса. Поляки за сей опір так розлютилися, що розсіявшися по сусідніх хуторах, убивали всіх Українців, не милуючи навіть хлопят при грудях. За то з свого боку Українці з особливою нелюдською мучили пійманих Поляків і Німців, що служили в польським війську. Привівши полонених денебудь у ліс або пропасть, вони спершу для наруги гостили їх вином і медом, вели з ними приязну розмову, а потім проколювали їх рожнами, здирали з живих шкіру і таке інше.

З північної сторони звалилася на Україну друга воєнна сила начальник литовського війська Радивил після відділу проти чернігівського полку, котрому Хмельницький поручав стерегти границі. Задля недбалства чернігівського полковника Небаби козаків поразили. Радивил заняв Чернігів, а потім в останніх днях липця підступив під Київ. Київський полковник Жданович вийшов з міста в надії напасти на Литовців, коли ті будуть у Києві. Литовці заняли город 6-го серпня; козаки з двох боків: сусідом від Либеді і на суднах по Дніпрі, стали зближатися до города. Тут київські міщани самі запалили город, щоби викликати в литовським війську замішане і тим способом допомогти козакам, що на його нападали. Та корсунський полковник Мозира не послунав Ждановича, почав давати не в пору огнем знаки пливучим по Дніпрі і тим поспував намір Ждановича. Вони не могли напасти несподівано на Литовців і сі відперли напад. Київ сильно втерпів від пожару. Після того Радивил порозумівся з Потоцьким і оба війська, після умови уложеної між їх проводирами, з двох противних кінців, зійшлися при кінці серпня під Білою Церквою, коло котрої находився Хмельницький з своїм військом.

Хмельницький предложив мир. Положене козаків було сумне. Та Поляки бачили з одного боку розпуку українського народу, спосібного вести боротьбу на жите або

смерть, з другого клопотались живністю. Тому-то польські проводирі годилися на мир і вислали для переговорів з гетьманом і старшиною комісаром Адама Кисіля з товаришами в Білоцерківський замок.

Нарід дізнався, що ходить про обмежене козацтва і про звужені границь козацької землі. Ватага зібралася під замком. Розлягалися гнівні крики: „Ти, гетьмане, ведеш трактати з Ляхами і нас покидаєш, себе самого і старшину спасаєш, а нас знати не хочеш, віддаєш нас під палки, батоги, на коли та на шибениці! Ні, перше нім до сего дійдеш — і ти положиш голову, і ні оден Лях відтіля живим не втече!“ Вони хотіли піймати і вбити комісарів. Хмельницький не налякався, вийшов до ватаги, що грозила йому шаблями і киями, вговорював її, представляв, що послів чіпати не можна, і на останку власноручно положив своєю булавою кількох сьміливих, що висунулись вперед.¹⁾

Рішучість Хмельницького і вплив, який він усе ще мав, мимо розладу з народними домаганнями, удержали нарід на час від дальшого вибуху. Переговори тягнулися не оден день. Хмельницький посилав то оден то другий додаток; тимчасом козаки нападали на польське військо: гетьман вимагав, що се дієся не по його бажанню. Хмельницькому грозила небезпека з обох боків. Він не рішився вступати в рішучий запеклий бій, не надіючися виграти перемоги, не рішався і заключити мира, тому що народна ватага, здаєся, готова була роздерти його за те. Так минув час до шіснадцятого вересня.

В тім часі появилося морове повітря, як у польським так і козацьким війську. Ся обставина прискорила закінчення мира. Після договору, названого в історії від місця, де його уложено, Білоцерківським, лишилося Хмельницькому замість трьох воеводств в границях козацької обширі тільки одне воеводство; відповідно до сего звуження границь число реєстрового війська зменшено до двадцяти

¹⁾ Кисіль ідучи з товаришами через ряди українського війська кричав: — Друзі мої, ми не Ляхи; я Русин, мої кости також руські, як і ваші! „Твої руські кости обросли польським мясом!“ — відповів йому козаки.

тисяч. Шляхта вступила в свої добра з давними правами; жида також могли всюди жити.

По укінченню договору, Хмельницький відвідав своїх побідників і після признання самих польських істориків, його хотіли строїти, та він догадав ся, не пив поданого вина і втік до свого стану.

Само собою розуміє ся, що такий мир не міг удержати ся довго. Населенці України не бажали бути в підданстві панським і втікали юрбою в московське государство на слободи. Вже в давніших часах відбували ся такі переселення і появили ся слободи около Рильська, Путивля, Білгорода. В сім році ще в більшім розмірі відбувало ся переселенє. Перший приклад дали Волинці. Козаки повставшого острожського полку під проводом Івана Дзинковського оснували за дозволом царським на березі ріки Тихої Сосни Острогожск і перенесли з собою весь козацький устрій. Таким способом явив ся перший слобідський полк. За ними — Українці стали переселяти ся у великім числі в південні вільні степи московського государства з берегів Дністра, Бога й інших місць. Вони палили свої хати і гумна, щоби не дістали ся ворогам, складали на вози свої достатки і виправляли ся великими ватагами глядіти нової України, де би не було ні Ляхів, ні Жидів. Відділи польського війська заступали їм дорогу; Українці пробивали ся з оружжєм а навіть з пушками на нові оселі. Тоді менше, як в пів року появили ся в пограничних сторонах многі українські слободи, з котрих деякі дали почин значним городам: так основані Суми, Короча, Білополе, Ахтирка, Лебедин, Харків і інші. Поселенці вибирали місця скільки можна безпечні, і тому по більшій часті близько болот, що берегли від ненадійних татарських нападів.

По укінченню реєстровання литовське військо вийшло в чернігівське воеводство, а часть коронного прийшла на лівий берег Дніпра, щоби не пускати переселенців у московське государство. Сам Хмельницький своїм універсалом заборонював народови дальшого виселення і строго приказував панів слухати тим, що не вийшли в реєстер.

Та український нарід не думав слухати панів. Весною 1652 р. вся Україна пламеніла. По Бозі і Дністрі поселенці

кидали свої оселі, скривали ся в печерах і лісах, творили шайки, нападали на Поляків. На правім боці український шляхтич Хмелецький збирав і заохочував невдоволених як проти Поляків, так і проти свого гетьмана. На лівім — збирав ополченє бувший корсунський полковник Мозира, котрого відпустив Хмельницький. В миргородськім полку полковник Гладкий пристав до народної змови проти розставлених польських жовнірів і в день сьвятого воскресення всіх їх поубивали. Такуж різню вчинили між Литовцями коло Мглина і Стародуба. Коло Лубен ворохобні хлопи зложили з гетьманства Хмельницького і вибрали якогось Бугая своїм проводирем.

Хмельницький не був безпечний у власнім Чигирині. Попова в розпуку народна громада готова була звалити ся на його і вбити. Гетьмана всюди почали називати зрадником, що продав Ляхам Україну. В такім положеню Хмельницький дозволив записувати ся в реєстр більше означеного числа. Польський воевода Калиновський дорікав йому за те! Хмельницький обясняв, що розпорядив так на користь самих Поляків, тому що інакше годі нарід погамувати.

На домаганє короля Хмельницький однако підписав смертний засуд Гладкому, Хмелецькому і Мозирі; їм відтяли голови. Крім тих жертв ще деяких укарано смертю. Та скоро після того обставини змінили ся так, що Хмельницький знов став одностайно з народом.

Молдавський господар Лупула обіцяв в 1650 р. дочку свою Домну Розанду за жінку Тимошеви Хмельницькому, та звиняючи ся молодістю дівчини, просив відрочення на оден рік. Потім він не тільки не хотів сповнити даної обіцянки, а ще й тайно шкодив Хмельницькому в часі другої війни Хмельницького з Поляками. В 1652 р. Хмельницький пригадував господареві його обіцянку і вислав свого сина з козаками на границі Молдавії, заявляючи тим, що господар буде приневолений сповнити обіцянку з konieczности, як не додержить даного слова добровільно.

Після запевнення польських істориків Лупула звів про грозяче йому насильство проводира польського війська Калиновського, а Калиновський розложив своє військо

над рікою Богом і загадав відсічи дорогу синові Хмельницького, що йшов у Молдавію.

Гетьман Хмельницький упередив Калиновського писмом, просив не займати Тимоша і відступити з дороги, позаяк Тиміш іде женити ся і не має ніяких неприязних намірів проти Поляків, інакше не ручив, щоби весільні бояри, як він називав козаків, не завели бучі і не вийшлоб порушене мира. Та Калиновський на лихо Хмельницькому навмисне поступив проти його остороги і сам напав на Тимоша Хмельницького, котрий ішов не тільки з сильним козацьким військом, але й в товаристві татарського Карачамурзи з його ордою. Підчас нападу українські хлопці, що були на роботі в польських таборі, умисно запалили сіно; повстав пожар... Козаки і Татари приперли Поляків і зовсім побили. Калиновський поляг у битві. Поляки втікали на всі сторони, козаки і тамошні хлопці гнали ся за ними, не слухали ніякої просьби о помилуване і без милосердя убивали, примовляючи: „Ось вам за унію! Ось вам за Берестечко! ось вам за ваші данини!“ і т. п. Усе польське військо двадцятьтисячне згинувало в сій знатній битві, прозваній від урочища, де вона відбувала ся, Батогською. Удар, котрий понесли Поляки, не був лекший від корсунського. Тишіш Хмельницький щасливо добив ся границь Молдавії, на просьбу господаря лишив усе військо своє на границі, сам приїхав у Яси і звінчав ся з молдавською принцесою.

Таким способом недавно заключений мир, тяжкий для Хмельницького, порушили самі Поляки. Жовнірів, що стояли в інших місцях, без проволоки вигнано.

Хмельницький звістив короля про се, що стало ся під Батогом, доказував, що виною всего Калиновський, а про своїх козаків так висловив ся: „Простіть їм, ваша милість, коли вони, яко люди веселі, далеко посунули свою відвагу“. В Польщі се прийняли за насмішку.

Польща не мала війська і з konieczности була приневолена відложити війну до слідуєчого року. Весною 1653 р. польський воєвода Чарнецький вдер ся у Браславщину берегом Бога і нищив села та містечка: Поляки різали населенців без різниці. Після вислову їх земляка не милували ні гарної дівчини, ні бременної жінки, ні немовлят.

Хоробрий винницький полковник Богун здержав сей варварський напад і прогнав Чарнецького.

Потім зібрало ся велике польське військо під Глинями, з наміром іти в Україну і зовсім її збурити; мім тим війна розпочинала ся і в другім краю, в Молдавії. Там між Лупулою, тестем Тимоша Хмельницького, і Степаном Бурдуцом, що купив собі в Царгороді право на господарство, точила ся боротьба. Тиміш з козаками боронив тестя; Угри і Поляки подали поміч ворогови його з неприяльності, щоби свояк і союзник Хмельницького володів Молдавією.

Гетьман Хмельницький звернув ся знов до царя Олексія Михайловича, просив прийняти його з козаками під свою руку. Цар на сей раз хоч все ще не годив ся, однак відповів, що приймає на себе посередництво помирити польського короля з Хмельницьким.

Дня 20. липця приїхав до Польщі царський посол боярин Ріпнин-Оболєнський з товаришами, пригадав давнє домаганє, щоби покарати тих, що робили похибки в царським титулі і заявив, що цар простить винуватим, як Поляки з свого боку помирять ся з Хмельницьким на основі Зборівського договору і знищать унію.

Пани на се відповіли, що годі знищити унію, що се домаганє булоб подібнє до сего, як би Поляки домагали ся знищити в московським господарстві грецьку віру, що грецької віри ніколи не прослідували в Польщі, а з Хмельницьким вони не будуть мирити ся не тільки на основі Зборівського, а навіть і Білоцерківського договору, а доведуть козаків до такого положеня, в яким вони знаходили ся перед почином межиусобиці.

Тоді московський посол сказав, що як так, то цар не буде більше посилати послів у Польщу, а каже писати про кривди польські і про порушене мирного договору з боку Поляків у всі сусідні держави і буде стояти за православну віру, за святі Божі церкви і за свою честь, як йому Бог допоможе!

Поляки думали, що Хмельницький піде з військом на поміч синові, котрий був у прикрім положеню в Молдавії, і посунули ся з військом на Поділе до Каменця. Король проводив військом. Поляки надіяли ся перерізати

дорогу Хмельницькому, котрий збирався йти в Молдавію на відсіч сина; виправляючи ся в похід він звістив царя, що Поляки йдуть на наругу віри і святих церков і додав: „Турецький цар прислав до них в табор у Бірки свого післанця і закликає їх до себе в підданство. Коли, ваша царська милість, не змилуєш ся над православними християнами і не приймеш нас під свою високу руку, то іновірці підібють нас і ми будемо чинити їх волю. А з польським королем у нас миру не буде нізащо“.

Тесть Тимоша, Лупула, втік з Молдавії, а Тимош з тещею запер ся в сучавськім замку. З Тимошем були козаки. Величнене військо зложено з Волохів, Молдаван, сторонників Степана Бурдуца, Угрів і Поляків осадило Сучаву. Обложенці хоробро відбивали ся, вижидаючи відсічі від Хмельницького. Та одного разу скалка розбитого кулею дерева ранила в ногу Тимоша; рана прокинула ся в гангрену; Тимош умер. Козацький полковник Федоренко якийсь час ще відбивав ся, та голод принудив його піддати твердиню. Козаки вийшли 9-го жовтня з сучавської твердині, вимовивши собі вільний перехід в Україну з тілом Тимоша Хмельницького. Богдан Хмельницький стрітив на дорозі тіло сина, велів везти його на похорон у Чигирин, а сам пішов на Поляків.

До його прилучив ся тоді кримський хан. Поляки вважаючи себе витязями Татар під Берестечком, перестали ханови платити суму, постановлену під Зборовом. Ханови забагло ся привернути собі сей дохід.

Вороги стрітили ся на березі Дністра під Жванцем, в п'ятнадцять верстов від Каменця, проти Хотина. Була вже пізня осінь. Положене Поляків було сумне. Військо їх зложено з непривиклих до воєнної служби жовнірів розбігало ся. Та хан глядів тільки своєї користи і предложив Полякам мир з умовою, коли йому заплатять одразу сто тисяч червінців, а потім стануть платити щорічно на основі Зборівського договору і в додаток дадуть Татарам право в повороті брати в польських краях полону, скільки їм схоче ся.

Хоч як диким здавало ся останнє домагане, то Поляки згодили ся і на те, вимовивши собі тільки услівє,

щоби Татари брали в полон протягом сорок днів тільки Українців, а не займали Поляків.

Ханський визир умовив ся з Поляками і в тім, що з того часу хан відступить від козаків, та тепер просив, щоби для ока обіцяли їм потвердити Зборівський договір, щоби не роздратовати козацьку ватагу; опісля ж хан сам обіцяв помагати Полякам усмирити козаків.

Хмельницький дізнав ся про се тайне услівє, просив хана, щоби не покидав його — все було на дармо. Союз з Поляками після міркованя хана був вигідніший, як з козаками. Хмельницькому не можливо було відважити ся в даній хвилі на борбу разом і з Поляками і з Татарами. Він був приневолений мовчати. Одна надія в його лишила ся тоді на московського царя. Король забрав ся 16-го грудня; за ним розійшло ся польське військо. Опісля Татари на основі умови, страшно пустошили Україну аж до саноги Люблина. Однак й Поляки не уйшли кари за сомового Люблина. Однак й Поляки не уйшли кари за сомовий договір з ханом, котрим вони, все пишсяючись славою вільного народу, спасли себе від прикрої для них ковчости лишити волю українському народови: Татари, не розбирали своїх жертв і палили шляхотські доми та забрали в полон багато шляхти, мужчин і жінок.

Тимчасом по рішучій відповіді, котру дали пани московському послови, князеві Ріпнінови-Оболенському, московська управа приступила на останку до рішучого діла. Приглядати ся тому, що діяло ся в сусідстві, дальше не було можна; грозила небезпека, що козаки віддадуть ся Туреччині і разом з кримськими Татарами стануть пустошити краї московського государства.

Справа була первостепенної ваги і цар Олексій Михайлович скликав 1-го жовтня 1653 р. земський збір усіх урядів московського государства в Грановитій пататі.

Думний дяк (секретар) виложив цілу справу о пропусках в царськім титулі, про безчесні книги, про се, як гетьман Богдан Хмельницький кілька літ просив государя прийняти його під державну руку, про се, як цар предкадав Полякам прощенє винуватим обиди царської чести з тим услівєм, щоби Поляки знищили унію і перестали прослідувати православну віру, і як Поляки відкинули сю прологу.

На останку звіщав, що турецький цар призиває козаків під свою владу.

Відтак відбирано відповідь на питанє: чи приймати гетьмана Богдана Хмельницького з усім військом запорожським під царську руку?

Бояри подали таку думку: Ян-Казимир при виборі на короля присягав берегти і хоронити всіх християн, котрих віра відмінна від римсько-католицької, не гнобити нікого за віру й іншим сего не дозволяти, а як свої присяги не додержить, то в такому случаю його піддані увільняють ся від вірності і послуху. Король Ян-Казимир свої присяги не додержав; повстав на православну християнську віру, збував багато церков, замінив в уніятські. Отже гетьман Хмельницький і все військо запорожське, по нарушенню королівської присяги — вільні люди: від своєї присяги свободні. А тому, щоби не допустити їх віддати ся в підданство турецькому султанови або кримському ханови, треба прийняти гетьмана Богдана Хмельницького з цілим військом запорожським з усіма містами і землями під високу государеву руку.

Гості і торгові люди обіцяли давати підмогу в будучій війні; службові люди обіцяли бити ся проти польського короля, не жалуючи голов своїх і вмирати за честь свого государя. Патріарх і все духовенство благословили государя і всю його державу та сказали, що вони будуть молити Бога, Пресвяту Богородицю і всіх святих о поміч і перемогу.

По таких земських присуді цар послав у Переяслав боярина Бутурліна, окольничого (урядника, що доглядав границь і рішав граничні спори) Алферєва і думного дяка Лопухина, прийняти Україну під високу царську руку. Сі посли прибули на місце 31-го грудня 1653 року. Гостий з приналежною шаною прийняв переяславський полковник Павло Тетера.

Дня 1-го січня прибув гетьман у Переяслав. Зібрали ся всі полковники, старшина і багато козаків. Січня 8-го, після попередньої тайної наради з старшиною, о 11-й годині в ранці, вийшов гетьман на майдан, де зібрала ся генеральна рада.

Гетьман говорив:

„Панове полковники, осаули, сотники, все військо запорожське! Бог визволив нас із рук ворогів нашого східного православ'я, що хотіли викоринити нас так, щоби й ім'я українське не згадувало ся в нашій землі. Та нам годі дальше жити без государя. Ми зібрали сьогодні явну цілому народови раду, щоби ви вибрали з чотирох государів одного. Перший цар турецький, котрий багато разів заходив до нас під свою владу; — другий хан кримський; третій — король польський; четвертий — православний Великої Руси, цар східний. Турецький цар бисурман, і самі знаєте, яке гноблене терплять брати наші християни від невірних. Кримський хан тож бисурман. Ми з konieczности зав'язали з ним були дружбу і через те зазнали тяжкого лиха, полону і немилосердного проливу крови християнської. Про гноблене польських панів і собаку лучше як на самі знаєте, що вони вважали жидів і згадувати нічого шого брата-християнина. А православний християнський цар східний одного з нами східного благочестя; ми з православ'ем Великої Руси едно тіло Церкви, що має головою Ісуса Христа. Сей великий цар християнський змилював ся над тяжкою зневагою православної Церкви в Україні, не погордував нашими шестилітними просьбами, склонив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас ближніх людей з царською милостю. Полюбім його щиро. Крім царської високої руки, ми не найдемо затишнішого пристановища; а буде хто з нами тепер не згідний, той куди хоче: вільна дорога“.

Розлягли ся поклики: „Хочемо під східного царя! лучше нам умерти в нашій благочестивій вірі, як діставати ся ненавистникови Христовому, поганцєви“.

Тоді переяславський полковник почав обходити козаків і питав ся:

— Чи всі так дозволяєте?

— Всі! відповідали козаки.

„Боже утверди, Боже укріпи, щоби ми на віки були згідні!“

Прочитано услів'я нового договору. Змисл його був такий: ціла Україна, козацька земля (менше-більше в границях Зборівського договору, що займала нинішні гу-

бернії: полтавську, київську, чернігівську, більшу часть волинської і подільської) прилучувала ся під іменем „Малої Росії“ до московського государства, з правом зберегати свій власний суд, управу, вибір гетьмана вільними людьми, право сього останнього приймати послів і зносити ся з чужоземними государствами, незайманість прав шляхотського, духовного і міщанського стану. Данину цареві мають платити без вмішування московських поборців. Число реєстрових побільшено на шістьдесять тисяч, але дозволявано мати і більше охочих козаків.

Коли приходило присягати, гетьман і козацькі старшини домагали ся, щоби московські послы присягнули за свого государя так, як все робили польські королі при виборі на престіл. Та московські послы уперли ся, покликаючи ся на те, що „польські королі невірні, несамо-властні, не бережуть своєї присяги, а слово государеве буває незмінне“, і не присягнули. Коли опісля послы і стольники і стряпчі (надворні урядники царські), що з ними приїхали, удали ся по містах, щоби привести населенців до присяги, українське духовенство нерадо зго-лошувало ся поступати під власть московського государя. Сам митрополит Сильвестер Коссів, хоча й стрічав за го-родом московських послів, та у внутрі не був прихильний Московщині. Духовенство не тільки не присягнуло, але й не згодило ся посилати до присяги шляхтичів, що слу-жили при митрополиті й інших духовних особах, монастирських слуг і взагалі людей з усіх дібр, приналежних церквам і монастирям. Духовенство споглядало на Москалів яко на нарід простий і навіть що до тожсамости своєї віри з московською вони сумнівали ся. Декотрим навіть приходило на думку, що Москалі велять перехрещувати ся. Нарід присягав без опору, однак і не без недовірства: Українці бояли ся, що Москалі стануть їх силувати до присвоєня московських звичаїв, заборонять носити чоботи й черевики, а велять одягати лапті. Що до козацької старшини й українських шляхтичів, котрі пристали до козаків, то вони загалом, скріпивши серце, тільки з крайної нужди віддавали ся під власть московського государя; в їх го-лові повстав ідеал самостійної держави української. Хмельницький вислав своїх послів, котрих прийнято з великою

шаною. Цар потвердив Переяславський договір і на основі тогож видано милостиву грамоту.¹⁾

Московська управа формально оповістила Польщі війну. Війна вибухла разом на Україні і в Литві. Весною 1654 р. польське військо вступило на Поділе і почало велику різню. Город Немирів знищено з накорінком. У великим камінним погребі стовпило ся 3.000 людей; Поляки стали викурювати їх відтіля димом, обіцяли помилуване, як видадуть старших. Та нікого не видали і всі подушили ся від диму. Відси Поляки відділами розійшли ся ріжними дорогами і де тільки стрічали місточко, село, вигубляли там старого й малого, а оселі палили. Всюди Українці боронили ся завзято косами, колами, колодами; всі рішили ся лучче згинутися, як піддати ся Ляхам. На перший день Великодня вирізали Поляки 5.000 українського народу в місточку Муширівці; і там Українці не слухали ніяких напінень і гинули в боротьбі до останньої каплі крови. Та козаки відбили Поляків від кріпких городів Браславля й Уманя і вони на час вийшли з України.

В Литві справи повели ся щасливо для Українців. Цар розіслав грамоту до всіх православних польського королівства і великого князівства литовського, впевняв, що відділить ся від Поляків, обіцяв зберегти їх дома і достатки від воєнного збурення. В грамоті вговорювали православних, щоби вони обстригли на головах чуби, котрі носили після польського звичаю; так багато ваги прикла-дали в Москві зверхним признакам. Грамота ся ледво чи мала великий вплив; далеко більше помагало успіхам царя почуте єдиньства віри і самовіжа суплемінности. Могилів, Полоцк, Витебск самі добровільно відчинили ворота і при-знали власть царя. Смоленськ держав ся твердше; але князь Трубецький і козацький полковник Золотаренко розбили 12-го серпня на голову князя Радивиля, що йшов на відсіч Смоленська. Смоленськ держав ся ще до кінця вересня; на останку воевода Пилип Обухович, бачивши, що нема помочи нізвідки, піддав город, вимовивши собі з залогою свободний пропуск; цар вступив у Смоленськ.

¹⁾ В тім часі українських послів приймали загалом з великою шаною тому, бо хотіли Українців, яко недавно вступивших у підданство, приєднати ласкавим поводженем.

і велів замінити в православні церкви сі костели, котр
Поляки переробили з церков.

Тимчасом Поляки придбали собі союзників у Кримцях. Іслама-Гирея не було вже на світі: одна Українка, взята в його гарем, отруїла його з пімсти за зраду її вітчизни. Новий хан Мехмет-Гирей, ненависник Московщини, заключив договір з Поляками. Зимою, в надії на помічні татарські сили, Поляки знов вдерли ся на Поділе і почали різати Українців. Місточко Буша перше дізнало їх пімсти. В сім місточку, положенім на високій горі і гарно укріпленім, стовпило ся до 12.000 народу мужчин і жінок. Ніякі вговорювання польських начальників Чарнецького і Лянскоронського не вплинули на них, а коли на останку Поляки спустили воду із ставка і напали на слабе місце, Українці вбачаючи, що нічого проти них не вчинять, самі запалили свої доми і стали вбивати оден другого. Жінки кидали свої діти в криниці і самі скакали за ними. Жінка убитого сотника Зависного сіла на бочку пороху, сказавши: „Не хочу по милім чоловікови дістати ся забавкою польським жовнірам“ і вилетіла в повітре. Сімдесять жінок скрило ся з оружжем недалеко від місточка в печері, закритій густою терниною. Полковник Целарий обіцяв їм жите і незайманість майна, як вони вийдуть з печери; та жінки відповіли вистрілами. Целарий велів спустити воду з жерела в печеру. Жінки всі потонули; ні одна не піддала ся. По збуреню Буші, Поляки виправили ся до інших місточок і сіл; всюди Українці, мужчини й жінки, боронили ся до останка; всюди Поляки витинали їх, не милуючи ні старців, ні немовлят. В місточку Демівці зробили страшну різню: там згинуло 14.000 українського народу. Коронний гетьман писав до короля: „Гірко буде вашій милости слухати про знищенє вашої держави; та іншим способом годі приборкати непогамовану хлопську злобу, котра досі тільки змагає ся“.

Вслід за тим прибула Полякам на поміч кримська орда і вони разом з Татарами посунули ся дальше в глибину України. Полковник Богун відбив їх від Уманя. Поляки з Татарами пішли на Хмельницького, котрий з боярами Бутурлином і Шереметевом стояв під Білою Церквою. Взявши з собою Шереметева, Хмельницький пішов на

зустріч неприятели. Коло села Бави зустріли ся неприятельські війська; показало ся, що в Хмельницького і Шереметєва війська було менше. Українці відступили, але дуже хоробро і непохитно відбивали ся від Поляків і Татар, що їх прослідували.¹⁾ Не відважуючи ся нападати на український табор під Білою Церквою, Поляки знов пустили ся руйнувати українські села і місточка.

Та зараз потім в 1655 р. Москалі осягнули великий успіх в Литві. Вони взяли Миньск, Ковно, на останку Вильно. Олексій Михайлович вїхав у столицю Ягайлонів і велїв заїменувати себе великим князем литовським. Гóроди піддавали ся за гóродами, по більшій части без опору. Міщани й шляхтичі, що зберегли православє, а ще більше селяни гноблені панованєм шляхти, приймали Москалів яко вільників. Успіх був би ще певнійший, як би московські люди вели війну з більшим погамованєм і не робили пакости і насиля населенцям.

В тім часі, коли вже ціла Литва була в руках московського государя, Польщу заняли Шведи. Вже кілька літ Хмельницький зносив ся з Шведами і понукував їх до союзу проти Поляків. В 1652 р. разом з Хмельницьким Радзевський підканцлер Радзевський; та поки панувала королева Христина, що воліла клясичну літературу і словесність як воєнну славу, трудно було впутати Шведів у війну. В 1654 р. вона відрекла ся престола: племянник і наслідник її Карло X. об'явив Польщі війну за те, що польський король присвоїв собі титул шведського короля. Літом 1655 р. він вступив до Польщі. Познань, а відтак Варшава — піддали ся без бою. Краків, котрого боронив Чарнецький, держав ся до 7-го жовтня та всеж піддав ся. Король Ян-Казимир утік до Шлезка. В тім часі Хмельницький з Бутурлином посунули ся в Червону Русь, розбили польське військо під Городком і облягли Львів; та сей гóрод, не зважаючи ні на які вгòворюваня, не хотів нарушити вірности Яну-Казимирови і присягнути Олексієви Михайловичу. Між козацькими проводирами і московськими боярами тоді вже заходили непорозуміння.

¹⁾ Поле, де се довело ся, одержало назву Дрижи-поле (поле дрижи на споминку великої студени).

Хмельницький ніяким способом не позволяв брати Львова приступом.

Тут прибув до Хмельницького 29-го жовтня післанець від Яна-Казимира, Станислав Любовицький, давний знакомий Хмельницького, і привіз від свого короля письмо переповнене найоблеснішими а навіть униженими компліментами, хоч у Любовицького було тоді інше письмо до татарського хана, неприязне Хмельницькому. Бесіда з Любовицьким у високім ступні замітна так з оглядом на вдачу Хмельницького, як і що до духа часу.

„Любий куме — сказав йому Хмельницький — згадайте, що ви нам обіцяли і що ми від вас одержали? Всі обіцянки ваші робили ви після науки єзуїтів, котрі говорять: не слід держати слова, даного схизматикам. Ви називали нас хлопами, били нагайками, відбирали наші достатки, а коли ми, не стерпівши вашого гноблення, втікали і покидали жінки наші і діти, ви насилували жінок наших і палили бідні наші хати іноді разом з дітьми... садили на коли, в мішках кидали у воду, проявляли ненависть до Українців і зневагу над їх безсилем; та що найбільш зневажливе, — ви насмівалися над вірою нашою, мучили сьвящеників наших. Стілько витерпіли ми від вас, стілько разів ви нас обманили, отже й приневолені були ми глядіти для пільги нашої долі такого способу, котрого ніяким робом не можна залишити. За пізно глядіти помочи нашої! Пізно думати о примиренню козаків з Поляками!“

Любовицький, підлещуючись Хмельницькому, став коренити польську шляхту за те, що вона лишила короля свого в біді і сказав: „Тепер король буде признавати шляхотними не тих, що ведуть довгий ряд генеальогічний від дідів, а тих що виявлять поміч краєви. Забудьте все, що минуло, допоможіть помазанникови божому. Ви будете не козаками, а другами королівськими. Вам дадуть достоїнства, коронні добра, король вже не дозволить нарушувати спокою тим собакам, що тепер розбіглися і покинули свого пана“.

„Пане посол, — сказав Хмельницький, поговоривши з козацькою старшиною, — сідайте і слухайте, я вам скажу побрехеньку. В старовину жив у нас селянин, такий заможний, що всі завидували йому. В його був домашній

вуж, котрий нікого не кусав. Господарі ставили йому мо-локо і він часто повзався між сім'єю. Раз дали хозяйському синові молока; присунувся вуж і став хлupati молоко; хлопчина вдарив вужа ложкою по голові, а вуж укусив його. Господар хотів убити вужа; та вуж всунув голову в нору і господар відрубав йому тільки хвіст. Хлопчина вмер від укушення. Вуж після того не виходив з нори. З того часу господар став бідніти і удався до знахарів, щоби дізнатися, яка тому причина. Йому відповіли: минувших літ ти по людськи обходився з вужем і вуж приймав на себе всі нещастя, що тобі грозили, а тебе визволяв від них. Тепер, коли між вами настала вражда, вся недоля звернулася на тебе; як хочеш давного добробиту, помирися з вужем. Господар став запрошувати вужа, щоби заключив з ним давню дружбу, а вуж сказав йому: дармо клопочешся, щоби між нами була така приязнь як перше. Як тільки я погляну на свій хвіст, сей час бере мене досада; а ти як тільки згадаєш сина — сей час закипить у тобі батьківський гнів, і ти готов мені провалити голову. Тому доволі буде приязни між нами, як ти будеш жити в своїм домі, як тобі до вподоби, а я в своїй норі і будемо помагати оден другому. То само, пане посол, сталося між Поляками й Українцями. Був час, коли ми разом тішилися щастем, радувалися загальним успіхом. Козаки відхилялися від королівства небезпеки, що йому грозили, і самі приймали на себе удари варварів. Тоді ніхто не брав добічі з польського королівства. Польські війська разом з козацькими всюди ставилися. Та Поляки, що називали себе дітьми польського королівства, стали нарушувати свободу Українців, а Українці, як їх почало боліти, стали відгризати ся. Довелося, що й Українців більшу частку відсічено і синів королівства чимало пропало. З того часу, як ті народи згадають нещастя, що заподіяли оден другому, зараз настане досада і хоч почнуть миритися, та діла не доведуть до кінця! Наймудріший чоловік не може повернути між нами твердого і тривкого супокою, як тільки ось як: най польське королівство зречеся всего, що належало князівствам землі руської, най відступить козакам цілу Русь до Володимира, Львів, Ярослав, Перемишль, а ми, сидячи в своїй Русі, будемо

відпирати ворогів від королівства польського. Та я знаю, що як би в цілїм королівстві лишило ся тільки сто панів, то й тоді не згодились би на се. А козаки поки будуть мати оруже, також не відступлять від сих умов. Тому — прощайте“.

Любовицький передав Хмельницькому украсу з дорогоцінним каменем, дарунок жінці Хмельницького від польської королевої Марії-Людвіки. „Боже Всемогучий, — кликнув Хмельницький, — що я значу перед лицем твоїм, та от як мене вивиспила милість твоя, що до моєї Ганни найяснійша королева польська пише письма і просить у неї заступництва передо мною!“ Однак звернувшись до Любовицького, Хмельницький сказав: „Не можу сповнити бажання єї милости; не можу нарушити тісного договору з Україною і Шведами“.

Взявши зі Львова невелику суму 60.000 зл., Хмельницький відступив від сего гóрода, під приводом, що Татари пустошать Україну; та здає ся до відступлення наклонило його тайне посольство шведського короля, котрий обіцяв йому українські землі, як зміцнить ся в Польщі. Московські війська разом з козацькими взяли Люблин. Сей гóрод присягнув Олексієви Михайловичу, скоро потім присягнув шведському королеви, а опісля — давньому своєму панови Яну-Казимирови.

Весною 1656 р. Поляки знов змагали примирити ся з Хмельницьким і просили помочи проти Шведів. В тій цілі приїхав до Хмельницького пан Лянскоронський.

Хмельницький відповів: „Годї, панове, обманювати нас і вважати дурнями; Полякам за їх ненастанне віроломство ніхто в сьвітї не вірить; був час, коли ми годили ся на мир, по волї короля; а король таїв у душі противне тому, що виявляв на вид. Ми не вїдемо з Польщею в ніякі договори, поки вона не зрече ся цілої України. Най Поляки формально оголосять Українцїв вільними, подібно тому, як іспанський король признав вільними Голяндцїв. Тодї ми будемо жити з вами, як други й сусїди, а не як піддані і раби ваші; тоді напишемо договір на вічних таблицях; та сему не бути, поки в Польщі володіють пани. Не будеж і миру між Українцями і Поляками“.

Поляки лучче походили коло своїх справ у Москві, як в Чигиринї. Посол німецького імператора, Алегратті, родом Слов'янин, що вмів по московськи, прибув у Москву і вмів нахилити до миру з Польщею бояр і духовних, заявляв надїю звернути оруже всіх християнських володарів проти невірних. Патріярх Никон вговорював царя помирити ся з Поляками і обернути оруже проти Шведів, щобн відобрати в них землі приналежні Великому Новгороду. Цар улестив ся тим, що мирним способом зможе стати польським королем, вислав своїх повновласників у Вильну, де по многих спорах і толках з повновласниками Речи Посполитої в жовтню 1656 р. заключено договір, після котрого Поляки обов'язували ся по смерті Яна-Казимира вибрати на престіл польський Олексія Михайловича; Олексій Михайлович обіцяв з свого боку боронити Польщу проти єї ворогів і звернути оруже на Шведів. Хмельницький дізнавшись, що у Вильні збирають ся повновласники для постанови мира, вислав там своїх послів; та московські послы пригадали їм, що Хмельницький і козаки — піддані і тому не повинні давати голосу там, де рішають їх долю послы володарів. Козацькі послы, вернувши в Україну, в прияві всеї старшини говорили до гетьмана: „Царські послы нас в посольське шатро не пустили; мало того: до шатра здалека не пускали, зовсім як псів у церкву Божу. А Ляхи нам сумлінно повідали, що вони заключили мир так, щобн ціла Україна була по давньому під властю Ляхів. Колиж запорожське військо з цілою Україною не буде Ляхів слухати, то царська милість буде помагати Ляхам своїм військом бити козаків“.

Хмельницький, почувши се, здумів ся: „Дітки — сказав він — треба відступити від царя, підемо туди, куди скаже Вишній Владика! Будемо під бисурманським володарем, не то під християнським!“

Успокоївшись від першого зворушення, Хмельницький написав цареві письмо і виказував йому правду ось-як: „Ляхи сего договору ніколи не додержать; вони його заключили тільки для того, щоб трохи віддихнути, умовити ся з турецьким султаном, Татарами й іншими та знов воювати проти царської милости. Коли вони справді щиро вибирали вашу милість на престіл, то чогож вони

посилали послів до римського цїсаря просити на престїл його рідного брата? Ми Ляхам в нічїм вірити не можемо. Ми напевно знаємо, що вони не бажають добра нашому українському народови. Великий государю, єдиний православний царю на землі! вдруге молимо тебе: не довіряй Ляхам, не віддавай православного українського народу на наругу!"

Та Москва була глуха на ті ради. Хмельницький бачив, що занедбує ся пригідний случай визволити українські землі зпід польської влади; а тимчасом не тільки одна Москва, але й інші сусіди спиняли його наміри. Німецький цїсар з грізбою домагав ся від Хмельницького мира з Польщею. Кримський хан і турецький султан були в союзї з Польщею і не бояли ся єї договорів з Москвою, знаючи, що з боку Поляків се не більше як мана; напроти, їм страшнїйші були успіхи Хмельницького, що вели до злуки і зміцнення московської держави. Хмельницький попав у тугу і сум, а на останку в недугу. Він бачив у будучинї давнє підданство України Ляхам і хва́тав ся послїдних способів, щоби випередити його. З почином 1657 р. Хмельницький заключив тайний договір із шведським королем Карлом X. і семигородським князем Ракочием про подїл Польщі. Після сего договору королеви шведському мала дістати ся Велика Польща, Ліфляндия і Гданьск з приморськими краями; Ракочию — Мала Польща, велике князівство Литовське, князівство Мазовецьке і часть Червоної Руси; Україна ж з останками південно-руських земель мала бути признаюю на все відділеною від Польщі.

Відповідно сему договорови Хмельницький післав на допомогу Ракочию 12.000 козаків під головним начальством київського полковника Ждановича. Ян-Казимир дав знати про хитрощі Хмельницького московському государеві. Договір, заключений гетьманом з Уграми і Шведами, дійшов дійсно до відома в Москві і цар вислав послами окольничого Федора Бутурлина і дяка Василя Михайлова із строгою доганою Хмельницькому.

З почином червця прибули царські послї з доганою і застали гетьмана так недужого, що ледви міг вставати з постелї. Послї, після царського приказу, сказали йому, що він забув страх Божий і присягу, братаючись із Шведами

й Ракочием. Хмельницький відповів в такїм змислі: „У нас давна приязнь з Шведами і я ніколи не нарушу єї. Шведи — люди правдиві: держать своє слово; а царська милість помирив ся з Поляками, хотїв нас віддати їм у руки; і тепер до нас слух доходить, що він післав своє військо на поміч Полякам проти нас, шведського короля і Ракочия. Ми ще не були в підданстві у царської милости, а йому служили і добра бажали. Я девять лїт не допускав кримського хана бурити українні гóроди царські. І нині ми не відступаєм від високої руки його яко вірні піддані і підємо на царських неприятелїв бісурманїв, хоч би мені в нинїшній недужї дорогою і смерть приключила ся — і домовину повезу з собою! Його царській милости у всїм воля; тільки мені се дивно, що бояри йому нічого доброго не порадять: короною польською не заволоділи, мира не довершили, а з другою державою, із Швецією війну почали!"

Вислухавши нові докори від царського посла Хмельницький не відповідав і звиняв ся недугою; а другого дня, 13-го червця, Хмельницький прикликав до себе послів і сказав: „Най його царська милість зараз помирить ся із Шведами; треба довести до кінця розпочате діло з Ляхами. Вирушимо на них з двох сторін: з одної сторони військо його царської милости, з другої — військо шведського короля. Будемо бити Ляхів, щоб їх до кінця викорїнити і не дати їм злучити ся з посторонними державами проти нас. Хоч вони і вибирали нашого государя на польське королівство, та се тільки словами, але дійсно сего ніколи не буде. Вони се видумали лукавим умислом для свого спокою. Є свідощтва, що виявляють їх лукавство. Я переймив їх письмо до турецького султана і вислав се до царської милости своїм післанцем".

Тим не менше Хмельницький, після бажання царських послів, видав приказ Ждановичеві лишити Ракочия; се пошкодило Ракочию: завоювавши Краків і Варшаву, побитий Поляками, був він приневолений відказати ся своїх забавів.

Ян-Казимир пробував ще раз зійти ся з Хмельницьким і вислав до його пана Бенъовського.

— Що вам шкодить, гетьмане, — говорив Хмельницькому польський посол, — скинути московську опіку?

Московський цар ніколи не буде польським королем. Злучіть ся з нами, старими земляками, як рівні з рівними, вільні з вільними.

— „Я одною ногою стою в могилі, — відповів Хмельницький, — і на останку днів не прогніваю Бога нарушенем слова даного московському цареві. Раз я присягнув йому вірність, збережу її до останньої хвили. Коли мій син Юрій буде гетьманом, ніхто не спинить його заслужити воєнними подвигами і прихильністю ласку його милости, але тільки без шкоди московському государеві, тому що як ми так і ви, вибравши його прилюдно своїм володарем, обов'язані йому до сталої вірности!“

Скоро після того вмер Хмельницький. В письмі писаря Виговського день його смерті означений 27-го липця. Літопись Самовидця говорить, що він умер „о Успеніи св. Богородици“.

Дня 23. серпня похоронено тіло Хмельницького, після його заповіту в Суботіві, в церкві, котру він сам заложив. Церква ся з замітно грубими стінами камінними ествує досі; та подорожний не найде в ній могили Хмельницького: польський войовник Чарнецький, занявши Суботів в 1664 р., велів викинути на наругу кости чоловіка, що так завзято боров ся проти шляхотської самоволі.

Не зважаючи на похибки й помилки, Хмельницький належить до найзатнійших подвижників української історії. В багатовіковій борбі України з Польщею, він зробив рішучий зворот в сторону України і задав аристократичному ладові в Польщі такий удар, після котрого сей лад не міг уже вдержати ся в моральній силі. Хмельницький в половині XVII. в. зазначив се визволене українського народу від паньства, котре остаточно збуло ся в наших часах. Сего мало; його заходом Україна була вже дійсно під єдиною владою Московщини. Не його вина, що короткоглядна і несвідомо політика боярська не зрозуміла його, звела перед часом в могилу, занепастила плоди його десятилітньої діяльності, і на многі покоління відсунула діло, котре довершило би ся з незрівнано меншими змаганнями, колиб у Москві зрозуміли значіне змагань Хмельницького і слухали його рад.

XI.

Наслідники Хмельницького.

Два важні питання хвилювали Україну по смерті Богдана Хмельницького: одно політичне, друге суспільне. Перше викликала московська управа, друге помилки самого Хмельницького в перших роках повстання проти Польщі. Нагла перерва війни московського государства з польським, прихильність Москви до згоди з Польщею в тім часі, коли ціла Україна вже була підвладна цареві — викликали в умах Українців сумніви і тривогу про будучу долю, а разом з тим зворушення і чвари. Народні проводирі не бачили під ногами своїми ніякої підстави, не знали: якою іти їм дорогою і кидали ся в сю, то в другу сторону, поводячи ся то часовими обставинами, то самолюбними користями, котрі, задля питоменности людської природи, все беруть верх, коли перед очима нема політичного і суспільного ідеалу.

З другого боку ще Зборівський мир, як ми вже замітили, дав почин внутрішньому роздвоєнню народу. Підставами Хмельницького односердно підняв ся весь український нарід; усі хотіли бути козаками, т. є. вільними горожанами і оборонцями своєї землі; замість сего стали відділяти ся десятки тисяч привілейованих під виключним іменем козаків. Се був дійсно поворот до давнього польського ладу, з тою тільки різницею, що перше записували в козаки по кілька тисяч, а тепер десятками вести нові бачили, що Хмельницький був приневолений вести нові війни з Польщею тому, бо не було способу вдержати нарід від потягу до козацтва. По прилуці України до московського государства означено число козаків тільки на 60.000. Се був привілейований військовий стан, що не платив податків, користував ся вільними землями і діставав

платню. Останки народу, з виїмкою духовенства, складали ся з міщан, котрим давали давні магдебурські права, і посполитих — пахарів, що не мали козацьких прав. Одні і другі мали платити податки і відбувати різні повинности. В договорі Богдана Хмельницького виразно сказано: „Ми самі між собою будемо робити перегляд; хто козак, той буде мати козацьку волю, а хто ратай, той буде данину звичайну його царській милости віддавати, як і перше“. Козацькі старшини, що заключали договір, дбали тільки про „вільности“ козацькі; посполитий нарід лишав ся на їх самоволю, а між тим в народі повстала думка, що роздвоєне на козаків і посполитих стало ся случайно: „можнійші (богаті і знатні) попали в козаки, а підлійші (біднійші) остали мужиками“. Польські погляди неминуcho перейшли до козацьких проводирів; свободу розуміли по польськи; бути свободним — значило мати такі права, яких не мали інші; ніхто не силкував ся додумати ся до способів, щоби завести волю рівну для всіх, а тимчасом кождий з народу хотів стати вільним в розуміню висловленім, не бажаючи волі для своїх побратимів. За московського пановання положене посполитих конечно повинно було поправити ся в тім згляді, що вони не були вже підданими панів; та се положене було вельми непевне при козацькій управі землею. Землі найбільше були в руках козаків і шляхти, що пристала до козаків. Кождий, як було можна, „займоваль“ (займав) землі, присвоював їх собі, на основі першого заволодіння, або випрошував їх у козацького начальства; посполиті хоча й мали свої уділи (грунти), та вся земля була військовою і право посполитих на володінє землею стало залежним від „війська“. Козацькі урядники і прості козаки з дозволу своїх начальників присвоювали собі власть над мужицькими „грунтами“. Так н. пр. ставши „державцем“ над „маєтністю“ т. є. над звисним округом землі, такий державець присвоював собі право на „послушенство“ тих посполитих, котрих грунти були в окрузі його маєтності. Заводили ся так звані „державські слободи“ т. є. пани, що мали пусті простори земель, приманювали до себе посполитих дарованєм вільностей, та опісля посполиті попадали в тяжку зависимість від панів на чужій землі. В самім козацькім привилеюванні

стані не могла бути рівність. Козацькі старшини і ті з козаків, котрих вони підмагали, захопили для себе більше земель і маєтностей і скоро підняли ся понад своїх товаришів так, що між козаками стали визначати ся два стани: козаки „значній“ (знатні) і чернь. Справи черни сходили ся з домаганнями посполитих. Такий лад завів ся остаточно не відразу, а почав ся вже в часах Хмельницького і по його смерті, викликав нераз завзяту внутрішню боротьбу, котра сходила ся і з політичними питаннями. Старшини і знатні козаки добивали ся того, щоби скріпити свої привілеї і управляти цілою землею. Їх ідеал був польсько-шляхотський, що відповідало і тодішній культурі України, вироблений під польським впливом. Після того, як вони стрічали для своїх домагань перепони в діяльності і при вичках московських властей, вони при першій нагоді готові були зрадити Москву. Прості козаки і посполиті навпаки, мали надію на московські власти і багато разів заявляли охоту, щоби в Україні московськими порядками заступити козацько-польські. Однак при близшій зустрічі з московськими воєводами і московськими войовниками, вони во-рушили ся задля їх поводження, поступків і поглядів і всі готові були навіть дати наклонити ся до відорвання зпід московської влади. Таким способом цілу половину XVII. в. бачимо в Україні крайню непевність, ненастанні заворушення, чвари, межиусобиці, вмішуване сусідів: усе те приводило край до спустошення, упадку; нарід у своїх споминах про-звав сю добу „руїною“.

Богдан Хмельницький назначив наслідником свого сина, зовсім неспосібного молодця. Тільки догоджуючи йому, та з привички слухати його волі, козаки йому не супротивляли ся. Та такий вибір був новостю в козацькім товаристві: в цих гетьманами вибирали людей, що попередно чим небудь заслужили собі шанобу. Тоді між козацькими старшинами перше місце займав писар Хмельницького, Виговський; він був свояком Хмельницького, позаяк брат його Данило, оженив ся з дочкою Хмельницького. Козацькі старшини і полковники вговорили повнолітнього Юрія зречи ся гетьманства до часу і вибрали гетьманом Виговського. Та проти Виговського виступив суперник, полтавський полковник, Мартин Пушкар, тому

що він сам бажав захопити булаву. З одного боку посилав він у Москву доноси на Виговського, а з другого — збирав проти йому військо з посполитих, обіцяючи їм козацтво. Попередні війни нагромадили багато бідного народу, що жив задля шматка хліба у винницях і броварнях богачів; вони кинули ся під стяги Пушкаря в надії, що стануть козаками. Московська управа хилила ся то сюди то туди, не знала кому вірити, а тимчасом своїми поступками розбуджувала між старшиною тривогу за свої права. Дух

Юрій Хмельницький.

козацький бажав, щоб козацтво ширшало; воно тоді ширило ся на Литві; та московські воеводи, після царського приказу, спиняли те розширюване, повертали в посполитих таких, що самовільно назвали ся козаками, били їх кнутом і батогами. Тоді наступав вибір митрополита і царський посол Бутурлин заявив бажане, щоб новий київський митрополит був підчинений московському патріярсі. Не сподобало ся Виговському, коли він за те, що в своїм письмі до царя назвав козаків „вільними“ підданими, дістав догану і приказ називати козаків „вічними“, а не вільними підданими. На останку московська управа, під приводом оборони, хотіла крім Києва посадити своїх воеводів по других містах і лишити самоуправу тільки козакам і міщанам, а останки народу підчинити судови воеводів і дяків. Усе

те роздратувало Виговського і ворушило уми. Противники московської влади розсівали в народі тривожливі чутки, ніби то Москва хоче лишити тільки незначне число козаків і ввести свою управу, але як ся вість викликала зворушення між знатними козаками, посполиті, а з ними і чорні козаки, кричали, що буде гарно, як заведуть воеводів і будуть усі рівні, хоч зараз вони бояли ся, щоб воеводи не нарушали обичаїв і не погнали людей насильно в Московщину. В тім часі виступав тут чоловік, що добив ся опісля важного значіння. Се був ніжинський протопіп Филімонов. Він тайно писав у Москву на старшин, виставляв свою прихильність государеві, радив чимскорше прислати воеводів і обняти цілу управу краю. Московська управа не відважила ся на такий рішучий вчинок. Між Виговським і Пушкарем настала отверта межиусобиця. Московські гонці їздили і до Виговського і до Пушкаря, силкуючи ся їх помирити; Пушкар, щоб підлестити ся Москві сам заявляв бажане, щоб прислали воеводів. Виговський просив помочи воєнної для приборканя Пушкаря, та не дістав її і жалував ся, що Москва потакує його ворогови. Наостанку в червцю 1658 р. Виговський сам без підмоги царського війська знищив Пушкаря. Сей поляг в битві під Полтавою. Пospолиті, що становили військо Пушкаря, втікали ватагами на оселі в українні землі московського государства і на Запороже.

З того часу гетьман Виговський ненастанно докоряв московській управі. Виговський в розмові з московськими гонцями дорікав Москві, ніби то вона тайно підбурювала проти йому Пушкаря і знов піддержує зворушення між посполитими, кричав разом з своїми полковниками, що ні-защо не допустить впровадження воеводів, і просто висловив ся, що під польським королем козакам було лучше. Тимчасом у Київ замість Бутурлина прибув другий воевода, Василь Борисович Шереметев, чоловік підзорливий, схильний добачати в усім зраду; він став саджати у в'язниці київських козаків і міщан. Се дало новий повід до наріканя. Поляки побачивши, що між козаками нема ладу, послали до Виговського зручного пана Бенювського, котрий всіма способами підбурював козаків проти Москви, і обіцявав їм великі користи, як вони злучать ся з Польщею.

Йому поміг тоді оден чоловік український, що добив ся великого впливу і над гетьманом Виговським і над старшиною — Юрій Немирич. Він належав до української родини і мав гарне образование. В молодости він написав

Іван Виговський.

твір, за котрий його обвиняли о арияньство, втік за границю і літ десять прожив у Голяндії. Вернувши до краю підчас повстання Хмельницького, пристав він до козаків, зближив ся до Богдана, а тепер, по його смерті став руководити Виговським. Підчас свого побиту в Голяндії, Немирич переняв тамошні републиканські погляди, виробив

собі ідеал федеративного союзу републик і бажав придолжити його до свого краю. Під його впливом у Виговського і в старшин повстав намір злучити Україну з Польщею на федеративній основі, зберігаючи для України самонаправу. До тої постанови понукували тодішні відносини між Польщею і московським государством.

Питане про злуку Польщі з Московщиною оставалось ще не рішене. Так або інакше, обі сторони думали скінчити злукою. В липцю 1658 р. збирали в Польщі сойм з рішучим наміром утвердити дружну звязь з московським народом. Король, закликаючи чини Речи Посполитої на той сойм, писав перед часом у своїм універсалі, що наступає важне питане: „Завести вічний мир, звязь і союз непохибного єдинства між Поляками і Москвитянами, двома сусідніми народами, що походять з одного жерела слов'янської крови і мало ріжними що до віри, язика і прав“. З причини так важного наміру, Україна мала важну задачу; так або інакше — для неї близька була змога злучити ся з Польщею, тому здавало ся найлучче перед часом упередити будучу злуку Польщі з московським государством і злучити ся з Польщею на правах вільної держави, так що як Польща зладить свою злуку з московським государством, Україна вийде в сей союз яко окреме державне тіло. Виговський заявив тайно охоту прийняти королівських комісарів, котрі прибудуть в Україну для переговорів; та перше, поки вони прибули, в серпню Виговський вже розпочав неприязні вчинки проти московських людей. Він післав брата свого, Данила, вигнати Шереметева з Києва. Намір сей не вдав ся; козаків відбили. Шереметев почав казнити винуватих і підозрілих.

Тимчасом повстанє посполитих, розбуджуване Пушкарем, підняло ся проти Виговського знов около Гадяча. Виговський виправив ся приборкати його і тут 8-го вересня зібрав раду з козацьких старшин, полковників, сотників і знатних козаків. Явили ся польські комісарі: Бензовський і Євлашевський. Бензовський мав до козаків промову, коренив Москву, впевняв, що в Москалів інша віра, як у козаків, що Москалі не дозволяють їм робити горівку, мід і пиво, велять задягати московські зипуни (селянські куртки скіряні) і лапті, забороняють носити

чоботи і опісля стануть переселяти козаків за Білоозеро; а з другого боку обіцяв їм щастє в союзї з Польщею. Тепер — говорив він — не буде більше неволї; строгий закон не допустить до самоволї панів над підданими. По такій промові уложено договір відомий в історії під назвою „Гадяцького“. Україна (нинішні губернії: полтавська, чернігівська, київська, східна часть волинської і південна подільської) добровільно злучилися з Польщею на правах самостійної держави під назвою „великого князівства руського“. Верховну власть виконував у руках гетьман, котрого вибирали досмертно, а потверджував король. Велике князівство руське мало мати свій верховний трибунал з урядованєм в українським язиці, своїх державних достойників, свій скарб, свою монету, своє військо, що складалося з 30.000 козаків і 10.000 регулярних. Обіцяли остаточно знищити унію. Установлено також завести дві академії з університетськими правами — в Києві і в іншій місці, де покажеся відповідним; крім того в різних місцях — школи без обмеження що до числа; проголошено зовсім вільне печатанє книг. На останку гетьман міг представляти щорічно королеви козаків для надання їм шляхотства, але щоби число таких в кождім полку не перевищало 100 людей. Але що до прав панів над посполитими, котрі будуть жити на їх землях, не постановлено ніяких засад, крім того, що панам не позволявали держати дворової команди.

Вслід за тим Виговський готовився нападати знов на Шереметєва, та заразом посилав у Москву письма, в котрих впевняв царя про свою вірність.

Та йому більше не вірили. В листопаді вступив Ромодановський на Україну з військом. Посполиті, що бажали стати козаками, узброїлися і приставали до його. Ромодановський вибрав другого гетьмана, Безпалого. Лівобіч Дніпра почалася межиусобиця, точилась ціле літо і весну слідуєчого 1659 р. На поміч Ромодановському прибуло нове військо під начальством Трубецького і цілих два місяці облягало в конотопським замку ніжинського полковника Гуляницького. Тимчасом Виговський завізвав кримського хана, з його поміччю напав 28. червця на Трубецького і побив його на голову. Трубецький утік,

а другий воевода, Семен Пожарський, втерпевши усе своє військо, дістався в полон, а коли його привели до хана, сьміливо вилаяв хана по московськи і плюнув йому в очи. Хан велів стягти його. Таким способом Виговський вигнав Москалів з України; лишився тільки Шереметєв, котрий з пімсти велів по варварськи пустошити місточки і села коло Києва, не милуючи ні старого, ні малого. Трубецький якийсь час по своїм пораженью не міг посунутися в Україну: в його війську повстав бунт, котрий він на силу згнобив при помочи Артамона Матвієва.

Діло Виговського показалося безсильним не через московські війська, а через те, що тому не сприяв нарід.

Ще в маю 1659 р., у Варшаві на соймі, король і всі стани Речи Посполитої потвердили присягою Гадяцький договір, а козацьким послам, що приїхали в сій справі, надали шляхотство. Як тодішні стани Речи Посполитої, під впливом єзуїтської науки, не тривожились криво присягати, — показує се, що після звістки польських істориків Беньовський, творець Гадяцького договору, вговорив сенаторів, задля конечности, згодитися, з наміром на-рушити сей договір, як тільки Польща охолоне від ударів понесених і дістане Україну в руки. Український нарід не дався заманути сим договором: всяка злука з Польщею, під яким би се не було видом, вже йому згидилася. Вибухло повстанє під начальством протопопа Филимонова і полковника Золотаренка, потім — в Переяславі під начальством полковника Тимоша Цицури і Сомка; відтак — в Острі, в Чернигові й інших гóродах. Юрий Немирич обняв був начальство над регулярним військом, що складалося з Поляків, Німців і козаків: зворушений що нарід вибив усе його військо; Немирича дігнали і порубали на шматки. В Січі отаман Сірко підняв усіх. Запорожців і проголосив гетьманом Юрия Хмельницького. Виговський велів на сій раді читати гадяцький договір, та козаки підняли шум, крик; старшини побачили, що їм не вивести ладу, і прилучилися до більшости; тих, що читали договір, порубали на шматки; Виговський утік а відтак на домаганє козаків прислав свою булаву.

Козаки вибрали гетьманом Юрия Хмельницького.

В жовтню зібрала ся нова рада в Переяславі, а князь Трубецький, що прибув там з царським наказом, потвердив Юрія в уряді гетьмана, та з деякими обмеженнями в прикладі до давного договору з Богданом Хмельницьким: гетьман не мав права приймати чужоземних послів, вести з кимнебудь війну без волі государя, не міг настанавляти полковників інакше як за радою цілої козацької черни. Козацькі старшини всіми силами старали ся ухилити ці додатки, та не могли перемогти налягання московського військового начальника і його товаришів. Козацькі старшини сильно домагали ся, щоби нікому з Українців не позваляти зносити ся з Москвою мимо гетьмана; і на те не згодили ся; правож зносити ся прямо з Москвою, давало змогу неприхильникам гетьмана і старшин прямо посилати доноси до московських урядників, а московська управа тим способом могла мати тайний догляд справ на Україні. Московських воєводів посадили в кількох українських городах: Києві, Переяславі, Ніжині, Чернигові, Браславі й Умані. Для посполитого народу, котрий так щиро ділав проти хитрощів Виговського в користь Москви, не вчинили нічого; навпаки увільнивши козаків від стійки і підвод, наложили ці повинности на посполитих і позбавляли їх права вирабляти напої, що оставляли козакам.

Сей новий договір з Москвою очевидно не припав до серця старшині і знатним козакам, котрі бачили, що Москва бере їх у свої руки; не міг він вдоволяти й народу, котрий знов побачив знищені свої надії на зрівняне прав. Договір сей був любий тільки для віддільних осіб, котрі могли удавати ся прямо до Москви і випрошувати собі різні пільги і надання: хто на ґрунт, хто на дім або млин. Їздили в Москву полковники з своєю старшиною, їздили духовні, їздили вийти з міщанами; всі діставали різні ласки і дарунки: соболі, чарки і т. і. Приїзdnих Українців у Москві звичайно розпитували й записували їх відповіді. Добачивши, що таким робом можна добивати ся користий, Українці навикли писати одні на других доноси: себе вихваляли, других чорнили.

Польща охолонула. Війна з московським государством знов відновила ся. Московське військо вже поразили на Литві. Поляки йшли відбирати Україну від Москви. Головний

начальник московських військ в Україні Шереметев, за радою переяславського полковника Цицури, задумав передити Поляків і рішив ся йти на Волинь у польські займища, а з ним мав іти Юрій Хмельницький з козаками. Шереметев, чоловік гордий і строгий, вспів роздратувати против себе і козаків, і духовних і наостанку самого Хмельницького своїми різкими зачіпками і гордощами: „Сему гетьманикові, — сказав Шереметев про Хмельницького, — лучче личить гуси пасти, як гетьманувати“.

В другій половині вересня 1660 р. двигнуло ся в сторону Волині московське військо. Хмельницький ішов іншою дорогою. Поляки під начальством Любомирського й Чарнецького напали на московське військо, поразили його і облягли під місточком Чудновом; потім Поляки разом з Татарами 7-го жовтня напали на козацький табір під місточком Слободищем кілька верстов від Чуднова. Юрій Хмельницький так залякав ся, що тодіж обіцяв піти в черці. В козацькім таборі настав нелад. Багато старшин сердило ся за обмежене їх прав після договору заключеного в Переяславі: не хотіли служити Москві, лютили ся на Шереметева і говорили, що лучче помирити ся з Поляками. В польський табір виправив ся яко посол від війська Петро Дорошенко, котрий замітно вмів зберегати тоді своє достоїнство перед Поляками. Предкладаючи Любомирському мир, він не дозволив польському панови на себе кричати і сказав: „Ми добровільно предкладаємо вам мир, забудьте стару ненависть, а ні то — у нас є самопали і шаблі“. Дня 18-го жовтня козаки з Поляками постановили договір на услівях гадяцького трактату, але тільки з виключенем одної точки, що до великого князівства Руського, найголовнішої в сім договорі.

Скінчивши з козаками, Поляки облягли московське військо. Пора була слотлива; боєвих засобів і живности у Москалів не ставало. Переяславський полковник Цицура з своїми козаками зрадив і віддав ся Полякам. Ся обставина спонукала Шереметева зложити оружє. Поляки заключили з ним такий договір, який колись то заключили з Шеїним. Московське військо випускали з услівем, щоби зложили оружє і знамена польських панів, а потім ручне оружє їм повертали; крім того Шереметев обов'язав ся

вивести московські війська з усіх українських городів. Та як Москалі зложили оружжя, Поляки віддали їх на грабоване і на різню Татарам; самого Шереметева видали татарському проводирови султанови Нуредину в полон, а інших московських начальників упровадили в Польщу.

Таким способом цілий козацький край правобіч Дніпра знов підчинився Польщі. Лівобіч полтавський, прилуцький і миргородський полк також не хотів підлягати Москві: та полковники переяславський Сомко і ніжинський Золотаренко (оба були шуринами Богдана Хмельницького) стояли за царя і в короткім часі привели в послух цілу лівобережну Україну. Юрій Хмельницький кілька разів силкувався дістати ся на лівий берег, та його відбивав Сомко, що став наказним гетьманом.

З того часу по обох боках Дніпра довго точили ся чвари. Правобіч нарід ненавидів Поляків і нахилився в підданство цареві; старшина і полковники то сюди то туди хилились; молодий гетьман не мав спромоги вивести лад з підчиненими; на останку почувачи і пізнаючи свою неспосібність, він скликав козаків на раду під Корсунем і заявив, що не має змоги управляти козаками, що Бог йому не дав вітцівського щастя і він тому хоче уступити ся з світа: 6-го січня 1663 р. він постриг ся. Замість його дістав гетьманство, дорогою коромолів і підкупства, Павло Тетеря, що був за Хмельницького переяславським полковником. Сей двуличний себелюб думав тільки про свої користи і перше в Москві виставляв свою вірність цареві, а тепер став сторонником Поляків, бо побачив силу по їх боці. Він оженив ся з дочкою Хмельницького, Стехою, вдовою Данила Виговського. Се подружжя дало йому значіне і разом з тим більші грошеві достатки.

Лівобіч Дніпра Сомко добивав ся гетьманства. Золотаренко хотів се для себе дістати. Оден на другого писали вони в Москву доноси і в Москві не знали кому вірити. У Золотаренка явив ся тоді зручний і сильний помічник. Протопій Максим Филімонов багато разів уже писав у Москву доноси про українські справи і зеднав собі у бояр довіре; на останку прибув у Москву і так умів підлестити ся бояринови Ртищеву, що, принявши чернецтво, був посвячений, за впливом сего боярина, на уряд єпископа

мстиславського і оршинського під іменем Методія і навіть назначений надзорцем митрополичого престолу, не зважаючи на те, що тоді ще жив митрополит Денис Балабан. Московська управа не хотіла признати Дениса в його уряді за те, що Денис яко митрополит київський не хотів приймати благословення від московського патріарха.

Вслід за тим явив ся третій претендент гетьманства: се був Іван Мартинович Брюховецький, колишній слуга Хмельницького, що став кошовим отаманом в Запорозжів Січі. Він приєднав собі чималу прихильність Запорозжів і дістав новий, ще небувалий, уряд кошового гетьмана. Сей зручний і хитрий чоловік вибрав найудатніші дороги для осягнення першєнства. З одного боку він писав у Москву дуже унижені письма і подавав надію, що як він стане гетьманом, то підчинить Україну тіснійше московській владі; заразом він нахилив до себе і Методія. З другого боку Брюховецький заявляв ся яко сторонник простих бідних козаків і посполитого народу. Йому була зовсім спідручна така роля, тому що Запорожжя по смерті Пушкаря стало прибіжищем тих, що не були вписані в реєстр, а хотіли бути козаками. Його запорожські агенти розсіялись по Вкраїні, настрюювали нарід в його користь, впевняли, що з його гетьманством настане загальне козацтво, підбурювали чернь проти знатних. У народу встало змагане грабити багатих і знатних: їх достатки вважали плодом обдирання народу. Повстало домагане, щоби нового гетьмана вибрали на так званій „чорній раді“, т. є. на такій, де би мала участь вся громада народу. Методій, що перше був приятелем Золотаренка, отверто перейшов на сторону Брюховецького і старав ся за його перед московськими боярами. Тоді Золотаренко вбачаючи, що йому не бути гетьманом, помирился з Сомком і почав односердно дбати про се, щоби на будучій раді вибрали Сомка. Та се було вже за пізно. Примиренє се не помогло сторонництву знатних. Методій сильно попирав у Москві Брюховецького, представляв Сомка і Золотаренка тайними сторонниками Поляків і впевняв, що як виберуть Сомка, то наступить зрада. Крім того сам Сомко не припав до вподоби Москві, тому що ненастанно жалувал ся на кривди, що діяли московські вояки Українцям

і взагалі перед царськими послами заявляв ся вільним чоловіком. Московська управа рішила зібрати всенародну або чорну раду і затвердити гетьманом сего, хто буде на ній вибраний. В тій цілі виправлено в Україну князя Великогагіна.

Раду назначено в червцю в Ніжині. Брюховецький з підмогою своїх Запорожців нагнав там великі ватаги чорного народу, що йшов з ненавистю до богачів і знатних і в надії їх грабити. Методий був невідступно при царським послі. Московське військо, зложене переважно з чужоземців, прибуло також на раду. Дня 17-го червця, із сходом сонця відкрито раду читанем царської грамоти. Не вспів князь Великогагін скінчити читання, як підняло ся замішанє: одні окликнули гетьманом Сомка, другі — Брюховецького. Дійшло до бійки. Тоді московський полковник, Німець Штрасбург, розігнав їх, пустивши поміж них ручні гранати. За Брюховецьким була більшість. Сомко втік. Нарід кинув ся на вози старшин і знатних козаків і ограбив їх. Сомко та інші полковники і старшини, разом до пятьдесят людей, виратували ся перед народною злостью тим, що удали ся о поміч до князя Великогагіна і московський боярин вислав їх під сторожею в ніжинський замок.

На другий день князь Великогагін потвердив Брюховецького гетьманом. Три дні за відомостю Брюховецького діяли ся насилья, погана пиятика, грабежі. Лихо було кождому, хто носив тільки кармазиновий жупан; багато тільки тим способом виратувало ся, що одягли ся в свити. Як проминуло три дні пільги, велів Брюховецький застановити безлад, що ще довго проявляв ся в різних місцях.

З потвердженєм Брюховецького в гетьманстві, всі старшини і полковники були нові, настановлені з Запорожців; кождому полковникови дали осібну сторожу. На Україні настало панованє людей попереду бідних, незначних: тепер вони знов стали панами і упоєні незвиклим достоїнством, не знали міри своїм примхам і самоуправі. Нарід зведений мрією козацької рівности, був жорстоко одурений; ті, що кричали проти знатних і богачів, як тільки стали самі знатними і богачами, налягали на громаду ще з більшою вагою, як давні знатні.

Новий гетьман представив управі своїх скинених противників яко царських зрадників. Їх казали судити військовим судом. Та судьями були вороги обжалованих.

Дня 18-го вересня, в Борзнї, відрубали голову Сомкови, Золотаренкови і ще кільком людям; інших вислали в кайданах у Москву, а відтам у Сибір. Се були перші Українці, вислані в Сибір.

З того часу Україна розпала ся на два гетьманства, і се тривало до упадку козацтва правобіч Дніпра. Воно на час відізнало ся і в церковнім ладі. Денис Балабан умер в Чигирині, де була столиця гетьманства правобічної України; на його місце вибрали Осипа Нелюбовича - Тукальського, єпископа могилівського. Московська управа не узнавала його і не переставала називати надзорцем митрополії Методія і заходила ся, щоби сего ввести на уряд митрополита, та царгородський патріарх на се не годив ся.

Успіхи Поляків у війні з московським государством спонукали короля Яна-Казимира до сего, що він забажав підчинити собі і лівобережну Україну. В січні 1664 р. він посунув ся через Дніпро. З ним приневолені були йти також козаки під начальством свого гетьмана Тетері і сотаюні Татари. Гіроди лівобережні піддавали ся. Тільки містечко Салтикова Дівиця боронило ся завзято і всіх населенців вигублено. Король дійшов до Глухова, стояв під ним пять неділь і не міг його взяти. Тут в польським таборі розстріляли козацького полковника Івана Богуна, одного з найхоробріших товаришів Богдана Хмельницького, підозріваючи його о зраду. Між тим Запорожці під начальством Сірка і Сулими, що були позаду короля, почали відбирати козацькі гіроди правобіч Дніпра. Се приневолило короля вернути ся на правий берег Дніпра.

Польський начальник Чарнецький розбив Сулиму, а польський полковник Маховський спіймав бувшого гетьмана Виговського, що носив уряд київського воеводи, і розстріляв його з підмови Тетері, котрий обвиняв Виговського о намір піддати ся Москві. З усього видно, що Виговський був дійсно з Сірком в порозуміню: роздратований проти Москви, бояв ся він, щоби Москва не закріпустила України, помирился з Поляками, надіючись дати

своєму рідному краю незалежність і свободу в тім виді, в яким вона була доступна його розумінню, та жорстоко завів ся; власне вивиснене не вдовольняло його; і так він ще раз відважив ся повстати і згинув перед часом, не вспівши нічого вдіяти.

Не обмежуючи ся сим, Тетеря обвинив о зраду митрополита Осипа Тукальського і свого шурина Юрія Хмельницького, що в постриженю звав ся Гедеоном. Король велів обох вислати в Марієнбурську твердиню, де вони просиділи два роки.

Брюховецький по відступленю короля, сам перейшов за Дніпро, взяв Канів, Черкаси, але відтак відступив назад, а Чарнецький знов підбив відобрані Польщі гори і містечка, вийшов до Суботова і викинув з могили кости Богдана Хмельницького. Незабаром був сам Чарнецький небезпечно ранений в одній стичці і зійшов з дієвого поля.

Гетьман Тетеря скоро переконав ся, що йому не дати ради з козаками і не вдержати України під властю Польщі. Він похватив ся забрати військову скарбону і втікав з жінкою в Польщу, та в дорозі Сірко відбив у його скарбону.¹⁾ На його місце в Україні одно сторонництво з підмогою орди вибрало Степана Опару, а друге, також з допомогою Татар, скинуло Опару і настановило гетьманом Петра Дорошенка: се стало ся 1665 р.

З того часу до 1677 р. історія українського козацтва переважно обертає ся коло сеї личности. Постійною цілю змагань Дорошенка було, злучити Україну під одною владою і злучити козацькі сили; він не терпів Поляків і ніяк не хотів, щоби Україна зіставала під їх владою; все заявляв готовість бути під владою Москви, та не інакше, як із збереженням прав самостійности України, щоби московська управа не посилала там своїх воєводів, не мішала ся у внутрішні справи і обходила ся з козаками, як з вільним народом. Обставини спиняли його з усіх сторін добити ся такого політичного ідеалу і він був при-неволений вести тяжку завзяту боротьбу з ними.

В осени 1665 р. Брюховецький виправив ся в Москву, де його прийняли з великою шаною і надали боярство.

¹⁾ У Тетері видурили в Польщі всі гроші, привезені з України; він пішов до Туреччини, де вмер в бідности.

Він оженив ся з боярською дочкою і дістав богате придане від царя, близько Стародуба, сотню Шептаківську, що займала багато сіл і земель, а полковникам, котрі з ним приїхали, надали дворянство. Щоби догодити Москві, Брюховецький сам заявляв бажане знищити місцеві привілеї краю: так на приклад подавав він раду знищити привілеї українських городів, впевняв, що міщани тягнуть на польську сторону, що між ними бідні висилають ся податками і підводами, а купці і богачі коштом бідних багатіють; равав помножити московських воєводів, завести орендарську продаж горівки, зробити спис народу, установити на московський лад митарів і прислати митрополита з Москви, замість виборного вільними голосами. По повероті в Україну з почином 1666 р. Брюховецький через усе те опинив ся в неприязних взаєминах до цілої України. Козакам не сподобало ся його вивиснене в боярство. „В нас перше бояр не було, — говорили вони: — через його в нас усі вільности запропащують ся“. Полковники поставлені дворянами, бояли ся показати перед козаками, що цінять новонабуте достоїнство. Один з них говорив: „Мені дворянства не треба, я по давному козак!“ Епископа Методія роздратовала пропозиція, щоби посилати митрополита з Москви; українське духовенство поділяло його невдоволене. Роздратоване змогло ся, як приїхали нові московські воєводи на всі значні гори,¹⁾ і з ними вояки; Брюховецький прохав, щоб їх було більше; приїхали переписці, стали списувати всіх людей по городах і селах і накладати данину. В городах з міщан настановили митарів, щоби збирали царські доходи. Москалі стали погано обходити ся з людьми: „Полтавський воєвода — жалували ся козаки — лає нас поганими словами (що найбільш драгувало Українців); коли хто приїде до його — плює на того, каже солдатам бити в карк...“ В багато місцях жалували ся на великі драчки, на насиле і грабіж, на зневагу жінок і дівчат і т. і. Сам гетьман був вельми користолюбний, жорстокий і надіючись на захист Москви, не знав границь своїй самоволі; його полковники були також напасні

¹⁾ Крім Києва, Переяслава і Ніжина, де вже були московські воєводи — в Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин, Глухів, Сосницю, Новгород-Сіверський і Стародуб.

і грабежливі. Нарід не довго терпів; повстало зворушене разом в кількох містах, стали убивати московських вояків. В Переяславі вбили козацького полковника Ермоленка, спалили місто, позабивали вояків; сам царський воєвода ледво врятувався. На Брюховецького загальною обурилися; розширилося бажання вступити під владу Дорошенка.

В 1667 р. заключено Андрусівський мир і се стало новою, сильнішою причиною зворушення. Українці вважали Нащокина найбільшим ворогом своїм, толкували, що з його підмови московський цар мириться з польським королем, щоби вигубити козаків; Запорожці, рішучі і відважніші від інших, спіймали царського посла Ладиженського, що їхав у Крим, і вбили.

Від самого приїзду Брюховецького нарід не хотів платити податків і всяких данин, заведених на московський лад. Козаки грабили і били збирачів; та тоді й між Українцями був нелад: міщани й селяни дерлися з козаками, котрі з приказу гетьмана і полковників збирали для сих дачки. Всі тим не менше згоджувалися в тім, що не терпіли гетьмана.

Методий, що перед тим найбільш підмагав вивисшене Брюховецького, став його ворогом і лихословив Брюховецького в своїх письмах до московських бояр. Брюховецький з свого боку писав у Москву доноси на Методія. Бувши на соборі, що засудив Никона, Методий замітив, що з ним у Москві обходяться не так ласкаво, як перше, і повернувшись на Україну предложив згоду Брюховецькому і став його намовляти до зради цареві. Брюховецький побачив, що зайшов далеко, що козаки роздратовані проти Москви вважають його головним справником тих нападів, які терпить Україна від московських людей: здавалося, що поправити діло можна було чим скоршою зрадою Москві. Брюховецький на самперед погодився з Дорошенком. Сей разом з митрополитом Тукальським заманив Брюховецького надією, що він лишиться гетьманом, як стане з ними ділати одностайно і відступить від Москви. Брюховецький зібрав на раду своїх полковників: усі рішили відорватися від Москви і піддати турецькому султанові, щоби з підмогою Турків видобути собі з під московської влади. Дня 8-го лютого, в Гадячі, Брюховецький заявив

воєводі Огареву, щоби він геть забирався з вояками. В Огарева було всего трохи над 200 людей; випадало забиратися. Та козаки кинулися на Москалів, половину вирізали, останніх оббили і взяли в полон. Брюховецький оповістив своїм універсалом, що московські послани з польськими послами постановили зруйнувати цілу Україну і вигубити всіх людей від малого до великого. Таку саму грамоту післяв він донським козакам, вговорюючи їх з „господиномъ Стенкою“ одностайно ділати.¹⁾ Нарід, що й без того ворухився по всіх усядах, став вигубляти всіх Москалів у своїм краю.

Зрада Брюховецького сильно вразила московську управу; вона сего не сподівалася. В Києві, Переяславі, Ніжині й Острі воєводи з трудом відбилися від козаків і сиділи в облозі, дізнаючи чималого недостатку; в інших — вони погинули разом з військовими людьми під ножами і киями розлюченого народу. Коли про се дізналися в Польщі — то Поляки говорили московським послам: „Треба нашим володарям послати війська — випалити і повбивати сих зрадників-козаків, щоби міста їх були пусті, тому що вони і вас і нас зраджують і добра від них не буде!“

Весною князь Ромодановський розпочав війну облогою міста Котельви. До Брюховецького прийшли на поміч Татари. Зза Дніпра йшов з козацьким військом Дорошенко; Брюховецький вийшов йому на зустріч з Гадяча. Недалеко Опочні прийшло до його десять сотників з домаганем, щоби віддав булаву, знамя і пушки. Брюховецький побив сих сотників і вислав їх закованих у Гадяч. Та тут зворушилася проти його громада козаків, вдерлася в шатро, спіймала і затаскала до Дорошенка. Дорошенко тільки дав знак рукою: козаки здерли з Брюховецького одіж і били до смерті оружєм, вилами і киями.

Ворохобня між народом була так велика, що вслід за тим розлягалися крики: вбити Дорошенка. Та за дніпрянський гетьман утихомирив юрбу, викотивши їй кілька бочок горівки. Дорошенко вибрав всенародну раду

¹⁾ Варто замітити, що поміж обжалованими проти Москви найпоганішим вчинком Москалів названо се, що „вони скинули священішого вітця патріярха, котрий учив їх мати милість і любов для ближніх“. Никона взагалі шанували на Україні.

і питав ся: „Що тепер діяти? Чи мирити ся з Москвою? Чи піддавати ся Польщі або султанови?“ Нарід не хотів чути про Польщу, лаяв Москалів за їх напасти і давав перед турецькій владі. Дорошенко виступив проти Ромодановського, котрий сей час відступив від Котельви. Тепер ціла Україна була в руках Дорошенка; йому лишило ся тільки укріпити свою владу, та тут на лихо прийшла до його вість з Чигирина про зраду жінки: він пішов за Дніпро, забравши з собою полонених московських начальників і єпископа Методія, а начальство над лівобережною Україною поручив своєму генеральному осаулови Демянови Многогрішному. Зараз по відході Дорошенка Ромодановський рушив на Вкраїну і заняв Ніжин; Многогрішний замість бити ся з ним, заявив бажане піддати ся цареві, надіючи ся зістати гетьманом. Тоді заступником козаків явив ся чернігівський архієпископ Лазар Баранович; він просив письменно в царя прощення народови, та молив, щоби на Вкраїну не посилати воєводів; то само прохав і Многогрішний і представляв, що все лихо склало ся від напасти з боку воєводів та з хитрощів єпископа Методія. Толки про вибір нового гетьмана вели ся кілька місяців, а тим часом московська управа зносила ся з Дорошенком. Царські послы намавляли Дорошенка відлучити ся від бисурман і бути покірним Польщі. Дорошенко стояв на однім: що він із своїми козаками ніяк не хоче бути під владою Польщі, тому що з Поляками задля їх хитливости годі заключати який тривкий договір, — впевняв, що він зовсім не ворог Москви, що бажає з усею Україною бути під владою великого государя, але не інакше, як тоді, коли государ прийме під свою владу обі сторони Дніпра, не буде посилати воєводів і нарушати козацьких прав, одним словом, щоби все було так, як постановлено в першій договорі, заключенім з Богданом Хмельницьким: інакше Дорошенко ніяк не хотів покидати думки про підданство Туреччини. Само собою розуміє ся, що московська управа не могла посунути ся до того, чого домагав ся Дорошенко, бо була в союзі з Польщею.

В марці 1669 р. в горі Глухові зібрала ся рада і на ній вибрали гетьманом лівобережної України Демяна Многогрішного. Всі заходи нового гетьмана, архієпископа

Петро Дорошенко.

Лазаря і старшин про визволені України від воеводської управи остали марними тим більше, що тепер, як і давніше між Українцями були такі, що гляділи власної кар'єри; котрі писали в Москву противне тому, чого прохало українське начальство і впевняли, що нарід більше бажає воеводської, як козацької управи. Першим з таких був Семен Адамович, ніжинський протопіп, що думав, як здає ся, йти слідом Методія. Після договору заключеного в тім часі, воеводи оставали тільки в деяких гóродах.¹⁾ Реєстрових козаків установлено тільки 30.000, котрі мали жити з податків з усяких місцевин, крім монастирських і церковних. Зруйнованим гóродам дано пільгу на десять літ: гетьманів будуть вибирати наперед на радї, а цар буде потверджувати та вони не можуть зносити ся з чужоземними володарями. Тодї козаки на радї замітили, що всі усобиці на Вкраїні походять з того, що ратаї самовільно хотять називати ся козаками і починають чвари, а тим самим — справдешним козакам роблять нечесть. Щоби се відвернути, рішено установити окремий козацький полк в 1000 людей, котрий мав наглядати, де починають ся бунти і згноблювати їх в зародї. Сей полк названий компанійським. Таким робом найважнїше суспільне питанє, що хвилювало Україну з самого почину повстаня супроти Польщі, московська управа рішала тепер так, що вивисшувала виключно привілейований стан, з ущербом змагань народу до зрівняня своїх прав.

Новий гетьман лівобережної України, Многогрішний, не визначав ся здібностями, а нарід не любив його; до тогож ще він запивав ся і по п'яному допускав ся всіляких нечемностей. Його рідний брат, Василь, назначений чернігівським полковником, був також чоловік буйний, розпустний, звисний з того, що бійкою загнав жінку свою в могилу, за що носив на собі церковну клятву. Власть гетьмана не простирала ся на всі області України, що мала бути під його начальством. Полки: лубенський, гадяцький, прилуцький твердо стояли при Дорошенку; перяславський полк також стояв з ними одностайно, та потім — полковник Дмитрашко Райча, молдавський виходець, пристав

¹⁾ В Києві, Переяславі, Ніжині, Чернигові й Острі.

з своїм подком до Многогрішного. Дорошенко силкував ся, яким би се ні було робом, удержати цілу Україну під своєю владою, писав ненастанно універсали, впевняв Українців, що усуне всякі суперечки і стоятиме одностайно за погибаючою вітчиною. Тимчасом він усе приязно відносив ся до Москви, визволив на царську просьбу московських полоненників, ненастанно зносив ся то з Москвою з підмогою післанців, то з київським воеводою. Усе була в його одна і та сама мова, хоч і в ріжних формах; основа її була така: най московський государ возьме цілу Україну під свою верховну власть, виведе своїх воеводів і лишить козаків обох боків Дніпра під начальством одного гетьмана; zarazом Дорошенко прямо висловлював перед царськими послами, що він з konieczности віддає ся султанови і приведе турецькі сили на Поляків. Московська управа, зберегаючи договір з Польщею, вговорювала Дорошенка, щоби лишив ся вірним Польщі; таким способом вона піддержувала те саме роздвоєнє України, проти котрого так боров ся Дорошенко. Обставини поставили Дорошенка в трагічне положенє: він бажав, подібно як Хмельницький, своїй вітчині цілости і самостійности і разом уважав, що годї обійти ся, не признавши над собою влади якого небудь володаря; він давав перед владі московського государя, та мимо волі був приневолений виступати неприязно проти Москви і лічити ся до найлютіїших її ворогів. Йому приходило ся бороти ся разом і з Польщею і з Москвою; сего мало: його ждала ще боротьба із своїми. Запороже не хотіло підлягати ні Дорошенкови, ні Многогрішному; там вибрали іншого гетьмана Суховієнка, котрий прикликав Татар і вступив у володіння Дорошенка. Щість полків¹⁾ піддало ся йому. Дорошенко був на краї свого упадку і тоді вислав у Туреччину своїх послів з рішучою предлоγοю підданьства. Се спасло його на час. В сю пору, як Суховієнко обляг Дорошенка в Каневі, явив ся турецький чауш (гонець) і велів Суховієнкови відступити. Суховієнко не міг не послухати, позаяк його головна сила складала ся з Татар,

¹⁾ Уманський, білоцерківський, корсунський, паволоцький, брацлавський і могилівський.

турецьких підданих. Суховієнко зрік ся гетьманства: та вслід за тим уманський полковник Ханенко проголосив себе гетьманом. З ним мала сточити ся війна. Дорошенко підступивши під Умань, спершу уложив з Ханенком договір, щоби оба суперники їхали в Чигирин: най там рада рішить між ними спір і признає одного з них гетьманом; та Ханенко замість їхати на раду, завіззав кримську орду і пішов війною на Дорошенка. В обох суперників складало ся військо переважно з Татар. У Дорошенка була орда білогородська, підвласна силістрійському паші. З Ханенком злучив ся Юрій Хмельницький, що тоді скинув чернечу одіж. Під місточком Стеблем Дорошенко відніс перемогу, прогнав Ханенка на Запорожжя, а Юрія Хмельницького піймав і вислав у Туреччину, де він пересиджував у Семибаштовім замку.

Ханенко не успокоїв ся, вислав посольство до польського короля і дістав від його грамоту на гетьманство на услівях Гадяцького договору. З помістю коронного гетьмана Яна Собіського, Ханенко утвердив ся в Ладимирі. Поляки заняли гори Немирів, Браслав, Могилів, Рашків, Бар і інші та віддали під управу Ханенкови. Таким способом явило ся разом трох гетьманів на Україні: двох на правобережній, оден на лівобережній.

В церкві також було роздвоєне. Методий, що попав ся Дорошенкови в полон, утік до Києва; але тамошній воевода перевів його в Москву. Дорошенко прислав у Москву власноручне письмо Методія, що доказувало неперечну участь у заміслах Брюховецького, Методія замкнули в Новоспаський монастир, де він скоро вмер. Замість його Москва назначила другого надзорця митрополитового престолу, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Тимчасом правобіч Дніпра жив визволений з мариєнбурської в'язниці митрополит Осип Тукальський, котрого посвятив і узнав царгородський патріарх; в Москві не довіряли йому яко прихильникови Дорошенка і сторонникови цілости і незалежності України. Митрополит Осип, живучи в Чигирині, недалеко Дорошенка, випросив у царгородського патріарха, що сей наложив клятву на Дем'яна Многогрішного, за його зраду Дорошенкови. Се сильно тривожило Многогрішного, особливо коли він посовгнувшись

упав і розчохнувся. Многогрішний вважав се знаком божої кары і настійливо просив царя, щоби вимолив йому розрішене від патріарха. Цар вислав до патріарха Методія просьбу про Многогрішного. Патріарх був у труднім положенні: він хотів сповнити просьбу царя, та боявся турецької управи, котра попирала Дорошенка й Осипа; патріарх нарешті дав розрішене, але з тою умовою, щоби було тайне.

Скоро однак опісля обставини поставили Многогрішного в неприязні відносини з Москвою. Воеводська управа була крайно немила для Українців. Посполиті після давнього звичаю ся козакувати; компанійці, приборкуючи їх, заповідали їм всілякі кривди; стали проявляти ся вибухи народного невдоволення. Многогрішний, так як його попередник, вижидав загального бунту, котрий був тим можливий, що Дорошенко розсилав своїх агентів, щоби підмавляли лівобережних Українців — ділати одностайно з ним при турецькій помочі, щоби вернути своїй вітчизні волю і цілість. Деякі полки отверто стояли за Дорошенком. Українців драгувало крім сього й те, що підчас переговорів між Нащокиним і комісарами про потверджене Андрусівського миру українських послів не допустили до участі в сих переговорах. Ожидане видане Києва Польщі з усіма його св'ятотами вражало народне чуття. Многогрішний у своїх письмах до Артамона Сергієвича Матвієва вговорював московську управу, щоби визволила Україну від воеводської управи і суду; сего просив і Лазар Баранович. Та в Москву приходили письма і ніжинського протопопа, Семена Адамовича, котрий тільки обмавляв Барановича і Многогрішного, хоч рівночасно удавав приятеля сего останнього; в своїх письмах, що вислав у Москву, він впевняв, що Україна тільки й держить ся приливою воеводів і воєнних людей і негайно зворушиться, як тільки їх виведуть. Московська управа, наставлявана такими доносками, не виводила воеводів і веліла доглядати самого гетьмана; в гетьманській столиці Батурині був стрілецький голова Григорій Неєлов, котрий доносив у Москву про поступки гетьмана. Многогрішний висловлював по пьяному обидливі замітки і похвали над Москвою. Дорошенко війшов з ним у зносини і вговорював, щоби поступав з ним одно-

стайно. Невідомо, до якого ступня Многогрішний рішив ся бути союзником Дорошенка і почати неприязні виступи проти Москви, але Многогрішний висловив сам московському гонцеві, Танєєву, намір, що ніяк не віддасть Києва Полякам і разом з Дорошенком воюватиме Польщу.¹⁾ Поки московська управа рішила, як поступати з доносами на Многогрішного, повстала проти його змова; головою сеї змови був обозний Петро Забіла. Він нахилив на свою сторону писаря Мокриєвича, суддів: Домонтовича, Самійловича і переяславського полковника Дмитрашка Райча. Дня 13. марця, в ночі, змовці спіймали Многогрішного і вислали в Москву з писарем Мокриєвичем. В Москві Матвієв почав його допитувати і мучити. Демян випирав ся зради, але признав ся, що по п'яному говорив „нісенітниця“. Старшини іменем цілого українського народу просили покарати смертю бувшого гетьмана і його брата, Василя. Дня 28. мая 1672 р. вивели осуджених на кару в Москві; але цар вислав гонця з вістю, що він на „просьбу своїх дітей заміняє смертну кару на вигнання в Сибір“. Демяна вислали в Тобольск з жінкою Настасею, дітьми, братом Василем і племянником. Вислали в Сибір і друзів його: ніжинського полковника Гвинтовку і осаула Грибовича. Грибович утік з Сибірі, і тому тамтих вигнанців якийсь час держали в кайданах, виправили в Селенгинськ і заставили в службу. Опісля спіймали і вислали в Сибір, на донос запорожського отамана Сірка, але незабаром його признали невинним і повернули назад.

Дня 17. червця, тогож року, недалеко від Конотопа в козачій Дуброві, після розпорядку князя Ромодановського, в прив'язі архієпископа Лазаря, вибрали на раді нового гетьмана, Івана Самійловича, що був перше генеральним суддею. Його вибрано найбільш на бажанє і через хитрощі військової старшини. Нововибраний гетьман був сином священника, що жив перше правобіч Дніпра, опісляж перейшов на лівий бік у містечко Старий Колядин.

¹⁾ Після донесення Танєєва Многогрішний говорив йому між іншими от що: „Государ нас шаблею не взяв; ми йому добровільно піддали ся задля одної віри. Коли Києва й інших українських городів йому не треба і він їх віддає королеві, то ми поглядимо іншого володаря“.

Іван Самійлович був чоловік учений, але мало спосібний, низькопоклонний перед сильними, гордий і бутний з підчиненими, а zarazом користолюбний. На дієве поле вступив він яко сотенний писар; за Брюховецького підлещував ся генеральному писареві Гречаному і остав сотником, а відтак у Чернигові наказним полковником. Він не пристав до зради Брюховецького, зближив ся з Многогрішним, добув собі його довіре і став генеральним суддею, а опісля разом з іншими занастив Многогрішного, заслужив собі прихильність старшин надзвичайною догодливостю і ласкавим поводженем; вони вибрали його в надії, що матимуть в нім покірне оруде.

Переверт лівобіч Дніпра став ся тоді, як Дорошенко правобіч ухопив ся розпучливого і рішучого способу. Йому на поміч вирушило 300.000 турецького війська; сам падишах Магомет IV. проводив сими силами. Над урочищем Батогом розбили Ханска і проводиря польського війська Лужецького. Турки и Татари кинули ся на Каменець, де тоді була незначна польська залога. Осаджені вступили в переговори і піддали город з тим услівем, щоби залогу і населенців випустити на їх бажанє, а іншим населенцям, що схотять остати, забезпечити їх житє, майно і кілька церков для свободного богослуження. Турки веліли перемістити в мечети церкви і між тим її собор, та лишили для християн, православних, католиків і Вірмен по одній церкві. Вересня 19-го Махомет IV. триюмфально віхав у город прямо до головної мечети, що була соборною церквою; і як оповідають, Турки в знак побіди ісламу над християнством, клали образи святих на болотнистих місцях улиць, куди проїздив султан. Населенців пощадили; однак узали в гареми падишаха і його пашів найкрасші дівчата.

Поляків до крайности вразила отся подія і слабкий польський король Михайло поспішив просити в турецького султана мира. Мир заключено під Бучачом в Галичині. Поляки відступали Туркам Поділе й Україну а крім того обіцяли платити річно 22.000 червінців.

Дорошенко вельми помилив ся. Турки не думали повернути єдності в Україні, а між тим Дорошенко, ставши турецьким підданим, обурих на себе і свій нарід християнських сусідів. Мир Польщі з Туреччиною не міг

бути тривкий; одностайно з Польщею готовила ся проти неї виступати Москва: Дорошенко, союзник Турків, був приневолений перший прийняти на себе удари ворогів ісламу. Тимчасом сили його меншали; нарід, як перше переходив з правого боку Дніпра на лівий, тепер втікав тамтуди більшими ватагами; значна часть утікачів посувала ся на схід у вільні степи південних україн московського государства (нинішних губерній: вороніжської, курської і катеринославської). Правий бік Дніпра що раз ставав безлюдним. Дорошенкови і Ханенкови приходило володіти над бідними останками що дня зменшуваного населення, бороти ся чужими силами за опустілу рідну землю. Знов звертав ся Дорошенко в Москву, знов запевняв, що вірний государеві, і просив його прийняти в підданство, та всеж не інакше, як під тими умовами, які подавав перше: щоби Україна була одностайна і свої бідна. „В мене дітий нема — говорив він: — я про себе не дбаю, але діло йде про всіх людей наших“. Московська управа лестила Дорошенка обіцянками. Після того, як Поляки самі відступили Туреччині Україну і зrekli ся панювання над сею землею, відповіднійше було годити ся з Дорошенком на єдність обох боків Дніпра. Та Самійлович бояв ся, щоби його не збавили гетьманства і не віддали Дорошенкови, тому старав ся підбурити Москву проти Дорошенка і раїв йому не вірити. Замість примирення з Дорошенком вислали против його козацьке і московське військо під начальством Ромодановського. Се військо не вчинило нічого важного, але Ханенко, а з ним і кілька полковників прислали просити ласки царської милости. Дня 17. марця 1674 р. Ханенко а з ним кількох полковників¹⁾ правого берега Дніпрового явили ся на раду в Переяслав. Ханенко зложив гетьманську булаву, а правобережні полковники, що з ним були, вибрали гетьманом Самійловича.

Значна часть лівобережної України переходила знов під владу московського государя. Лишило ся тільки, щоби Дорошенко піддав ся. Справді чигиринський гетьман

¹⁾ Канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, торговийський, браславський і паволоцький.

вислав до Ромодановського генерального писаря Мазепу і заявив, як се він багато разів робив перше, що бажає бути в підданстві великого государя. Та Дорошенко ніяк не хотів, щоби ненависний і погорджуваний ним син півський, Самійлович, був гетьманом над обома боками Дніпра, тим більше, що сам Дорошенко бояв ся про власне житє й ожидав, що як він піддасть ся, то Самійлович казнить його, як Брюховецький казнив Сомка. Заразом вірні йому старшини і полковники бояли ся тогож і воліли ще раз поспробувати удержати незалежність при турецькій помочи. Дорошенко хилив ся то сюди то туди, а впевнивши ся, що ворог його Самійлович сильний і має царську ласку, ще раз закликав на поміч Турків і Татар. Се значило, як говорить ся, поставити на карту останній достаток. В серпню 1674 р. турецькі і татарські ватаги прийшли і опустошали Україну. Гіроод Ладижин взяли приступом. Уманці прийняли спершу залог турецьку, та опісля вирізали її, за що Турки збурили гіроод і вигубили всіх населенців. Після вістий сучасних, текла кров ріками. З другого боку Самійлович і Ромодановський з царськими військами пустишили Україну ідучи на Чигирин. Кримці відбили їх від гетьманської столиці; Ромодановський і Самійлович відступили, спалили Черкаси і відійшли за Дніпро. Турки віддалили ся. Тоді Дорошенко зовсім вже втратив прихильність народу. Остатки правобережної людности йшли ватагами в лівобережну Україну. Черкаси, Лисянка, Мишин, Богуслав, Корсунь зовсім опустіли. Приклад одних потягав за собою других; переселенці часто лишали ся в землях лівобережних полків; та незрівнано більше число їх ішло на слободи дальше на схід.

На Турків надії вже не було: два рази приходили вони на поміч Дорошенкови і не принесли ніякого хісна, а тільки спустошили край. В слідуючім 1675 р. і Москалі і Поляки збирали ся спільними силами покарати Дорошенка, та не погодили ся між собою. Польський король, думаючи все ще при собі удержати козаків, назначив гетьманом замість Ханенка, що піддав ся Московщині, бувшого подільського полковника Гоголя. Сей проводир козаків держав ся з малою горсткою на Полісю. Гетьман Самійлович не раїв московській управі посилати військо

разом з польським в Україну, представляючи, що як тільки козаки будуть разом з Поляками, — то зараз поперечать ся між собою.

Дорошенко, готовий віддати ся Москві, поспробував се так вчинити, щоби обминути Самійловича; він закликав на раду Сірка з Запорожцями. Так прибули і Донці під проводом Фрола Минаєва. Дорошенко в неприязні духовенства присягнув на євангеліє на вічне підданство цареві, просив Запорожців і Донців причинити ся, щоби цар лишив його з усім „товариством“ в своїй ласці і обороняв своїми військами від Турків, Татар і Ляхів, щоби правий бік Дніпра під царською рукою знов міг залюднити ся. Сірко дав про се знати в Москву; та Самійлович і тепер бояв ся, щоби таким робом не повстало сильне сторонництво і не збавило його гетьманства в користь Дорошенка. З підмогою Ромодановського він успішно заходив ся в Москві, обмавляв Дорошенка і Сірка і представляв, що таким поступком нарушені його права як гетьмана. Цар велів заявити догану Сіркови за те, що таке робить мимо гетьмана Самійловича, тому, що гетьманови а не кому іншому поручено зробити лад з Дорошенком. В січні 1676 р. в останні дні життя Олексія Михайловича прибув у Москву тесть Дорошенка, Павло Яненко-Хмельницький, і привіз турецькі „санжаки“: бунчук і два знамена (що означали колишнє підданство Дорошенка Туреччині, від котрого він тепер відрікав ся); через його Дорошенко заявляв покірність московському цареві і просив тільки, щоби дозволив йому, всім його своякам і цілому народови лишати ся правобіч Дніпра і не переводити народу на лівий бік, позаяк розійшла ся вість, що управа хоче спалити всі города і виселити з правобережної України весь нарід. В Москві Дорошенка похвалили за його готовість покорити ся цареві; та домагали ся від його такого діла, від котрого він хотів всяким способом вивинутись — зложеня присяги перед Самійловичем.

Цар Олексій Михайлович умер; минув ще рік. Самійлович намагав ся всіми силами очернити перед московською управою Дорошенка і Сірка. Він чув се, що його в Україні не любили за пиху і лукавство, він бояв ся, що полковники зроблять проти його змову. Самійлович

намагав ся всіми силами, щоби Дорошенко був у неласці у Москві і не міг стояти йому на дорозі.

В 1677 р. Самійлович писав у Москву, що на заклик Дорошенка знов ідуть Турки на Київ. У відповідь на се письмо веліли йому йти разом з Ромодановським війною на Дорошенка. По невеликій стичці під Чигирином, Дорошенко вийшов з духовенством, старшиною і народом з Чигирини і три верстви від города, над річкою Янчаркою зложив булаву, знамя і бунчук і присягнув цареві. Його спершу помістили в Сосниці.

В тім часі на Вкраїні відкрили змову проти Самійловича. Проводирами єї були стародубський полковник Рославець і відомий уже нам своїми доносами протопіп Адамович. Рославець наклонив деяких полковників,¹⁾ котрих Самійлович був настановив, щоби скинули Самійловича і признали гетьманом Дорошенка. Тоді Дорошенка завізвали в Москву ніби го для того, що цар хоче держати його при собі для поради у важних справах. Самійлович був вельми нерад з того тому, бо бояв ся, щоби Дорошенко не приєднав собі ласку в Москві і не пошкодив йому; та мимо заходів Самійлович ніяк не міг спинити покликання свого суперника. Рославця й Адамовича засудив суд військовий на кару смерти, Мокриєвича на вигнання а іншим رایали тільки, щоби вони присягнули вірність гетьманови. Цар Федор помилував осуджених на смерть: Адамович постриг ся, але Самійлович все-таки наставляв, щоби Рославця з Адамовичем вислати в Сибір. Дорошенка приняли в Москві дуже ласкаво, бо він не мав участі в змові і його тому не прослідували. Але йому було вельми тяжко там пересилати ся; після його слів їхав він у Москву, як на смертну кару. Він уже не вернув на Вкраїну. Московська управа рішила його держати в Московщині і зажадала, щоби прислали з України його жінку й дочку. Жінка Дорошенка, дочка Яненка-Хмельницького, була ледача і склонна до пиятики. Чоловік, разом з тестем, всадив її до монастиря, але опісля погодив ся з нею і вона обіцяла йому ніколи не брати в губи напиків, але по відїзді чоловіка

¹⁾ Переяславського Дмитрашку Райча, прилуцького Горленка і генерального писаря Карпа Мокриєвича.

в Москву вела знов ледаче жите а як її заявили, що вона має їхати до чоловіка, то сказала: „Як мене пішлють силомістю в Москву, тоді Петрови не жити“. Дорошенко не домагався її покликання і здає ся був навіть рад, що її позбув ся. Підчас побиту в Московщині Дорошенка наставляли воеводою і дали яко посілість тисячу хат в селі Ярополчі, Волоколамського повіту. З того часу він щез з історії¹⁾.

Турки сильно докучали, дізнавши ся, що Дорошенко, котрого вважали турецьким підданим, віддав ся Москві. Щоби вдержати владу над Україною, велів султан визволити з вязниці Юрія Хмельницького, проголосив його гетьманом і князем України і вислав з турецьким військом добувати батьківщини.

В Чигирині, по відході Дорошенка, московським воеводою настановлено Німця Трауерніхта. В серпні 1677 р. Турки і Татари облягли Чигирин, та на поміч обложенцям припіли Ромодановський і Самійлович і прогнали Турків. Слідуючого 1678 р. в липцю знов явилось турецьке військо з самим визиром і Юриєм Хмельницьким під Чигирином, де вже був інший воевода московський — Іван Ржевський. Сим разом Турки і Татари приступили до завзятої облоги. Ржевський поляг на городській стіні від неприятельської гранати. Турки підкопали долішній город, що лежав на березі Тясмина: обложенці кинули ся на міст, але Турки підпалили міст і багато потопило ся. Турки стали приступати до горішнього города, розложеного на високій горі над долішнім. Українці боронили ся завзято; на останку з приказу Ромодановського, що стояв недалеко з військом, запалили горішній город і втекли до Ромодановського, а неприятель прослідував їх без успіху. Українці говорили, неначеб Ромодановський навмисне не прийшов в пору на відсіч Чигирину, тому, що син його був у Турків в полоні і неначеб йому Турки дали знати, що сина його визволять, як він допустить Турків взяти Чигирин, в противнім случаю пішлють йому замість сина шкіру його напхану сіном. Як би се ні було, Ромодановський не вступив

¹⁾ Він умер в пізнім віці в своїй посілости і вірний даному слову, не мішав ся більше в українські справи.

у бій з Турками і посунув ся на лівий берег Дніпра.¹⁾ Юрій Хмельницький заняв і підчинив своїй владі Жаботин, Черкаси, Корсунь, Канів й інші гóроди в тім часі вже дуже малолюдні.²⁾ Юрій опісля стало осів у Немирові і прийняв небувалий титул сарматського князя. Юрій підписував ся Гедеон-Юрій-Венжик Хмельницький, князь сарматський і гетьман запорожський. Силу його творили Турки й Татари. З почином 1679 р. намагав ся він напасти на лівобережну Україну, та великі сніги спинили його; весною він повторив напад на дармо; Самійлович вслід за ним перейшов на лівий берег і відобрав гóроди, що недавно підбив Юрій. Тоді Самійлович велів навмисне палити всі гóроди і села правобіч Дніпра і понукував усіх позісталих там людей переселяти ся на лівий бік.

Тимчасом Московщина продовжала мир з Польщею ще на 13 літ і відступила Польщі Невель, Себеж; Велиж і крім того заплатила 200.000 рублів замість відступити їй Київ. Велі ся переговори про спільні военні виправи проти Турків. Україна була затривожена: ожидали нового нападу Турків з Юриєм Хмельницьким; ходили вісти, що напад буде вимірений на Київ; взяли ся наборзі укріпляти Київ на всіх точках; Самійлович положив підвалини кріпости около печерського монастиря; але Турки не явили ся. В тім часі, коли в Києві горячо працювали, а московські военні сили стягали ся на полудне, волоський господар, Іван Дука, підняв ся за посередника між Туреччиною і Московщиною. Самійлович з свого боку наставляв, щоби помирити ся з Туреччиною і Кримом, бо не терпів Поляків і всіми силами намагав ся не допустити Москалів до союзу з ними проти невірних. Переговори тягнули ся більш як рік. В серпні 1680 р. поїхав у Крим стольник Тяпкин, що був кілька літ у Варшаві резидентом, разом з українським генеральним писарем Раковичем (з ним був учитель Петра Великого, Микита Зотов). Тяпкин завзято не хотів

¹⁾ І в Москві винували Ромодановського за сю безчинність; алачу Чигирину пригадали йому й тоді, як він згинув жертвою народного завзятого підчас стрілецького бунту 1682 р.

²⁾ В Каневі, як оповідають, населенці зачинили ся в камінній церкві; Турки обложили її соломомою і запалили: всі подушили ся від аниму.

віддавати ханови цілої правобережної України; справа дійшла до сего, що хан грозив засадити московських послів у земляну яму і се приневолило Тяпкина усунути і згодити ся на зневажливий мир двадцятилітний, після якого Московщина обовязала ся платити річну данину. Київ із своїм давнім повітом¹⁾ лишив ся Московщині, але ціла правобічна Україна від ріки Бога до Дніпра мала остати зовсім безлюдною. Установлено з обох боків не класти там ні гóродів, ні сіл, і не заводити ніяких осель. По заключеню сего мира, визволено московських полонеників а між ними й нещасного Василя Борисовича Шереметева, що двадцять два роки мучив ся в неволі. В 1681 р. потверджено сей договір у Царгороді. Питане про се: до кого належить Запороже, лишило ся нерішеним; хоч Москалі й вимовили собі Запороже у кримського хана, а всеж таки Турки не згодили ся на те, щоби признати нарешті Запороже займищем царя.

Про дальшу долю Юрія Хмельницького зберегли ся всілякі вісти, згідні у тім, що його скоро вбили.²⁾ Память сего чоловіка прокляв український нарід: про него зложили легенду, неначе-то земля його не приймає і він блукає ся по землі до суду-віку!

З того часу впала влада козацтва правобіч Дніпра. По смерті Хмельницького турецька управа назначила гетьманом із свого боку волоцького господаря, Івана Дуку; Дука приїхав на своє нове володарство і застав там повну пустиню та став закликати поселенців, обіцяючи їм пільги, що нарушало договір, заключений з Туреччиною. Дуку піймали Поляки і віддали під сторожу. В 1683 р. Польща, що боронила Австрію проти Туреччини, розпочала війну з Туреччиною. Вересня 12-го Ян Собіський розбив Турків під Віднем, і ще кілька разів опісля їх поразив. Тоді на

¹⁾ Васильків, Триполе, Стайки з селами і висше Києва Ділішчина і Радомисль.

²⁾ Український літописець Величко, що писав з початком XVIII в., переказує, мабуть після чуток, котрі до його доходили, що Юрій Хмельницький здер шкіру з живої жидівки, чоловік її пожалував ся турецькому паші в Каменці-Подільській; сей знїс ся з Царгородом, завізав Юрія до себе на суд і узнавши винуватим, засудив на смерть: Хмельницького після звичаю турецького вдусили шнурком.

передодні війни з Туреччиною, наміряла Польща воскресити козацтво і настанавляла своїх гетьманів одного за другим. Та на Україні вже не доставало для козацтва підстави; воно, очевидно, переживало свою історію. Змагання, щоби його привернути правобіч Дніпра, проминули без сліду.

Воюючи з Турками, Поляки сильно добивали ся, щоби втягнути Московщину в сю війну, та вона довго не піддавала ся їх радї, бо Самійлович напосїв ся і ненастанно представляв, що Полякам ні в чім вірити не можна, що вони з роду віроломні вороги українського народу, що гаразд хосеннійше бути в дружбі з Турками. Однак мимо всіх заходів Самійлович, що жив віддалік Москви, не міг слідити за тамошніми справами. Могучий в тім часі боярин, приятель Сфії, Василь Васильович Голіцин, піддав ся вговорюваням польських послів, заступництву папи й Австрії, і 21. цвітня 1686 р. заключили польські послы Гржимутовський і князь Огінський вічний мир між Московщиною і Польщею. Київ з Васильковом, Триполем і Стайками відступали Московщині на віки, а Московщина обовязала ся заплати за се 146.000 рублів. Обі держави обовязали ся разом воювати проти Турків і Татар. Важним в будучину услівем сего мира було, що Польща обовязала ся лишити повну свободу совісті православним.

Самійлович був крайно невдоволений сим миром, та ще більше розлютив ся, як йому веліли готовити ся в похід проти Татар. Він не перестав посилати в Москву свої представлення проти союзу з Польщею і війни з Турками, поки не дістав нагаї за своє „противеньство“. Многі не любили гетьмана на Україні, а він тимчасом своїм сьмилувим судом давав повід, що вороги обвиняли його о неприхильності для Москви: „Купила собі Москва лиха за свої гроші, Ляхам дані. Жалувади малої данини Татарам давати, будуть платити більші скарби, яких забажають Татари“, — так говорив він в кружку своїх товаришів. Йому приходило ся виступати в поле, а він називав задуману війну „чортівською, гнусною“, величав Москву дурною: „Хоче дурна Москва завоювати кримське государство, а сама себе оборонити не може“. Вороги Самійловича жадібно ловили і підслухували такі вислови.

Управа московська задумувала велике діло. Гадка завоювання Криму заблисла за Грізного і закінчила ся мало важними походами, блисла за Михайла Федоровича, але лишили її про недостачу гроша. Тепер рішили ся іти з московським і українським військом степом і знищити кримське царство.

В осені 1686 р. видано до військових людей царський указ, котрий взивав їх до важного діла. „Злочестиві, богоненавистні бисурмани — було сказано в указі — з ніякої іншої віри не брали стільки невільників, як з українних городів нашого царства і з України, розпродуючи їх з Криму неначе скотину по всім усюдам в бисурманську неволю. Наше государство до нині дізнає від усіх країв посьміху і докору за те, що ми що року давали бисурманам данину, чого ніяке государство не робить, а бисурмани над нашими післанцями, що возили їм гроші, соболі і мяхке манатя, знущали ся; деякі наші післанці і гонці від довшого задержування і мук в Криму і повмирали“. Все то було всім тоді відомою правдою. Близшою причиною зірвання договору, постановленого з Кримом за царя Федора Олексієвича подавали сю обставину, що після того договору Татари нападали на московські краї, а в Кримі задержували й обижали виправленого там післанця Тараканова.

Весною 1687 р. рушило сто тисяч московського війська в південні степи; провадив їх князь Василь Василевич Голіцин, приятель царівни Софії, що був надворним воеводою великого полку і великої печати і хоронителем государственных великих діл посольських; до його прилучив ся над Самарою гетьман Самійлович з усіма своїми полками; козаків було до пятьдесят тисяч. Дня 14. червця перейшло військо через Кінку, минуло Великий Луг, а дійшовши до річки Карачакрана, стрітило ся з несподіваною перепорою. Весь степ був випалений, трави не було, живности для коней не взяли з собою, не було дров; московські коні почали гинути, люди терпіли від безхліб'я і безвід'я: була чутка, що дальше до самого полуострова так само випалено. Годі було дальше йти. Военна рада начальників рішила вислати берегом долі Дніпром відділ двадцятитисячний; до них Самійлович прилучив три ко-

зацькі полки під начальством свого сина. Сей відділ мав прикривати відступлене останнього війська, а як буде можна, то мав напасти на турецькі твердині, поставлені над Дніпром. — Отже — все останнє військо посунуло ся назад.

Тоді в Москалів сильний підзор впав на гетьмана і на козаків взагалі: чи не з їх намови і остороги Татари спалили степи, щоби спинити успіх московського війська? Оден з чужоземців (Гордон), що служив у московськiм війську, впевняє, що підзор був імовірний. Козаки — говорить він — самі збройною рукою визволили ся з польського ярма і просили в Москалів тільки помочи; вони називали себе підданими, а не холопами царськими. Мир з Поляками, що відступили Москві свої права над козаками, лякав їх; вони побоювали ся, щоби Москва не обходила ся з ними як із справдешними підданими і не обмежала їх привілеїв і вільностей. Гетьман і інші розумні люди вбачали, що вийде для них з того, як Москві вдасть ся завоювати Крим. Татари вважали себе вільним народом; падишах мав над їх ханом слабу власть і звертав ся до його більше з просьбою, як з наказами. Природне причуте зближало козаків з Татарами і одні й другі були поневолені до того, що завойоване одного з двох народів буде занапащенем другого.

Як би се ні було, а вороги Самійловича вихиснували невдачу походу; вони зрозуміли, що Голіцинови мило буде звернути на гетьмана сором невдачі. Повертаючи, Самійлович, як видно, не здержував язика і виговорював ідкі замітки про тодішні справи. „Чиж я не казав — говорив він — що Москва нічого Криму не вдіє. Се нині справді так є; і треба буде їм в будучині добре від Кримців відділятись“.

Військо, вернувши з походу, розложило ся станом над рікою Коломаком. Тут старшина зробила змову і написала донос на свого гетьмана¹⁾.

У сiм доносi переказувано всілякі вислови невдоволення, котрі висказав гетьман проти московської управи

¹⁾ Се були Василь Борковський, обозний судя Воехович, писарі Прокопович і Василь Кочубей і полковники Кость Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Дмитрашко Райча і Степан Забіла.

задля мира з Польщею; вказувало на поступки, що сприяли успіху у війні з Татарами. Він позваляв возити в Крим всякі засоби і гонити товар на продаж. Тут між іншими замічали, що він не вислав наперед звідунів і сторожі, щоби рзвідати ся про стан поля, а побачивши около таборів поля в пожарі, не посилав їх гасити. Дійшовши до Кінки, не вивідав ся, як далеко вигорів степ, а посунув ся наперед на спалене поле; його неохота до сеї війни і недбальство давали повід додумувати ся, що з причини і приказу гетьмана спалено степи. Крім того в доносі жалували ся на лиху управу гетьмана: він сам все робив, не закликаючи нікого на раду; без суду і слідства відбирав уряди, понижав старинних козаків і вивисшав дрібноту, простаковато поступав із старшиною, а більш усього був осоружний своєю користолобністю: за полковничі уряди брав хабарі і позваляв гнобити людей всякими способами: що в кого припаде йому до вподоби, то й бере, а чого він сам не возьме — то діти його візьмуть. На останку просили іменем всего війська запорожського усунути його з гетьманства.

Сей донос подали Голіцину 7. липця. Могучий боярин не любив уже давнійше Самійловича: Голіцин жив у розладі з Ромодановським, з котрим Самійлович жив у приязни. Донос вислано в Москву, а в Москві поступили з ним так, як бажав Голіцин.

Дня 22. липця привіз гонець з Москви царську грамоту. Голіцину поручено заявити старшині, що як Самійлович козакам не до вподоби, то вони можуть вибрати собі іншого, а від Самійловича приказано відобрати знаки гетьманського уряду і самого приставити в Московщину, поступаючи так, як Господь Бог напутить і навчить боярина.

Голіцин знав, що козаки не терпіли Самійловича і бояв ся, щоби вони дізнавши ся, що гетьмана змінюють, не допускали ся сваволі і не розправили ся з тими, що розбудили їх злість на себе. Він закликав до себе своїх московських полковників, велів, щоби вони сповістили старшину про царський указ і самим все уладити, щоби Самійловича можна спіймати без усякого шуму; для того казали вечером заперти табор; шатро гетьмана і його

достатки були в таборі; казали також незамітно оточити гетьмана з усіх сторін возами. Хоч так тихо все діяло ся, та деякі прихильники гетьмана догадали ся, що задумують щось злого і звістили Самійловича. Самійлович був певний, що годі його обвинити о зраду і не надіяв ся, щоби хто-небудь рішив ся на то; він підозрівав, що як його обжалували, то певно за його управу, котра після його признання для многих була осоружна, та в сій справі надіяв ся оборонитись і оправдати ся, тим більше, що не міг ніяк припустити, щоби московська управа, знаючи про його довголітню службу, відобрала йому гетьманство. Гетьман запер ся в своїм шатрі, в ночі писав оправданє своїх поступків і вислав до полковників. Йому не відповідали. Докола його шатра в певних віддалях стояла сторожа. О півночі генеральний писар Василь Кочубей явив ся у Голіцина, звівши, що все готове, все зроблено тихо, гетьман під сторожею і просив приказу, що чинити дальше. Голіцин велів досвіта привести до себе гетьмана разом з його сином, а тимчасом держати під сторожею прихильників гетьмана, щоби не дали в пору знати другому його синові, котрого дожидали з походу на дніпровський низ.

Та досвіта Самійлович пішов у церкву на утренью; старшини не рішали ся входити до церкви і нарушати богослуження; вони дожидали його перед входом до церкви. Як тільки по утрені гетьман вийшов з церкви, бувший полковник переяславський, Дмитрашко Райча, вхопив його за руку і сказав: „Иди іншою дорогою!“ Гетьман не показав найменшого здивованя і сказав: „Я хочу говорити з московськими полковниками“. Тут надійшли полковники і вели увязненого гетьманського сина Якова, що досвіта хотів продерти ся крізь табор, та його спіймали. З гетьманом нічого не говорили, посадили його на дрантивий віз, а сина його на шкапу неосідлану і повезли обох у шатро Голіцина.

Голіцин і воеводи й полковники московського війська сиділи на стільцях, на відкритім місці. Гетьмана з сином поставили коло судового шатра; старшина, позивачі, на візване Голіцина явили ся перед радою воеводів і в короткій промові повторили головний зміст позви, котру представили в своїм письмі, а на закінченє просили поступити

після справедливості з гетьманом. Всі, що сиділи, повставали. Голіцин сказав: „Чи не подали ви на гетьмана жалобу з неприязни, злості або задля якої-небудь обиди, котру можнаб залагодити іншим способом?“

Козаки відповіли: „Великі були обиди, що заподіяв гетьман всьому народови, а найбільш деяким з нас; та миб не зняли рук на його особу, як би не його зрада; про се годі нам було мовчати; гетьмана всі ненавидять; так багато труду стояло здержувати нарід: він би розшарпав його на шматки!“

Голіцин велів прикликати гетьмана.

Самійлович прийшов, опираючи ся на палку із срібною головою; його голова була обв'язана мокрим платком: він слабував на біль голови й очий.

Боярин виложив йому коротко, о що його обжаловують.

Самійлович відпирив усе, що наводили против його, і став оправдувати ся. Але тут виступили на його полковники: Солонина, Дмитрашко-Райча, Гамалія. Вивязав ся горячий спір; полковники так розлютили ся, що готові були побити гетьмана, але Голіцин не допустив до сего і велів відвести обжалованого.

Голіцин заявив, що тепер вони можуть вибирати нового гетьмана, а до того треба скликати духовенство і знатніших козаків з усіх полків. Зараз виправлено гонця до околичного Неплюєва, що був начальником відділу післаного в дніпровий низ. Неплюєву веліли ув'язнити гетьманського сина Григорія, його друга, переяславського полковника Леонтия Полуботка й інших, і приставити їх до Голіцина.

Однако, чого бояли ся, від того не ухилили ся. Козаки дізнавши ся про се, що стало ся з гетьманом, почали поступати самовільно. В гадяцькому полку вбили полковника Кіашку, а з ним кілька передових людей; козаки збирали ся ватагами, втікали і ширили ворохобню в краю. Гетьмана вельми усі ненавиділи, а також ненавиділи його синів і прихильників. Самійлович завів обтяжуючі монополії на горівку, мід, доготь і інші речі, видумував усякі новості, щоби збогатити ся. Придбати-богатство для себе і для своєї рідні — се була ціль його життя. Він оточував ся

компанійцями і сердюками (піше військо), котрих заведено для приборкання народу, що все ще не втерів свого споконвічного потягу до оказачення; гетьман опирав ся крім того й на московські сили і поступав яко самовластець. Навіть із старшинами обходив ся він гордо; ніхто не сьмів сісти при нім або накрити голову; хоч сам походив з духовного стану, гордував сьвященниками. Розумно буде, що упадок його викликав не жаль для його, а запеклість против усіх тих, що вірно служили йому, що потакували його жадобі і чванливості, хто сам під його опікою рядив ся або допускав ся гноблення. Московське військо було приневолене згнобити ворохобню. Се спонукало Голіцина негайно приступити до вибору нового гетьмана.

На другий день по зложеню Самійловича подали Голіцинови статі, після котрих має бути вибраний новий гетьман. Вони були відповідні давнім статям. Козаки на сей раз намагали ся розширити права віддільної самоуправи України і просили, щоби гетьманови було дозволено зносити ся з чужоземними державами; сего не прийняли. Землевладельці вимовляли собі право судити підданих і брати від них установлені приноси, казати їм возити сіно і дрова. Маєтності генеральної старшини, заслужених знатних осіб, а також добра архієпископські, митрополичі й монастирські, вільні від усяких військових поборів. Таким способом змагала ся влада нового паньства, що грозило закріпостити нарід. З московського боку вставлена стаття, що показувала напрям зблизити два народи: гетьманови і старшині вкладано обов'язок лучити український нарід з московським, як з підмогою вінчання, так і іншими способами, щоби ніхто не говорив, що український нарід гетьманського регіменту (управи), і щоби Українців уважали з Москалями яко оден нарід.

Старшини, що укладали статі, дали Голіцину на догад, що вони виберуть гетьманом зпоміж себе того, на кого він укаже. Боярин назвав Мазепу, котрий умів йому подобати ся.

На другий день, 25. липця, розпочала ся рада. Відправлено молебен в походній церкві, що була в шатрі. Винесли знаки гетьманського уряду і положили на стіл,

накритий килимом. Боярин спитав зібраних козаків: кого бажать вони вибрати гетьманом?

Закричали: Мазепу!

Кільканайцять голосів, котрі не знали, що справу вибору рішили вже давно могучі люди, кликнули ім'я обозного Борковського, та прихильники Мазепи зараз їх заглушили.

Мазепу вибрано і затверджено, а Голіцин дістав від його десять тисяч рублів на спомин. Бувшого гетьмана з сином Яковом вислано в Сибір. Другого сина Григорія казнили в Сівску. Жінки Самійловичів лишено на Вкраїні і дано їм з царської ласки скупий прожиток з майна їх чоловіків.

Майно Самійловича списано: половину взяли для го сударя, половину дали до військового скарбу.

XII.

Голятовський, Радивилівський і Лазар Баранович.

В історії схолястичної літератури, що повстала на Україні після того, як Петро Могила розбудив умовий рух, особливу звертає увагу історика Йоаникий Голятовський своєю живою і відповідною духови свого віка і суспільности участю у питаннях, що доторкувалися важних сторін тодішнього політичного й суспільного життя. На скільки нам відомо, жите сего чоловіка, як по більшій часті жите черців, проминало досить одностайно. Він родився на Волині, учився в Києві, слухав між іншими науки Лазаря Барановича, постригся в черці, був ігуменом Купятицького монастиря на Полісся; від 1659 р. кілька літ був ректором київських шкіл, опісля жив у Москві і на останку на Вкраїні, де був архимандритом, спершу новгородсько-сіверського, відтак чернігівського елеського монастиря. Умер 1688 року. Голятовського попирав бувший його наставник Лазар Баранович, архієпископ чернігівський, і з його порученням удався він у Москву, де його щиро прийняли. Як бачимо, се був чоловік незабагливий, скромний, але zarazом більше, як багато сучасників його, неспосібний обертати ся тільки в самих абстракціях і ненастанно звертався до житевих питань.

Оцінюючи Голятовського, треба порівняти його з іншими письменниками його часу, і тоді, при всіх недотачах його, він представить для нас значний інтерес. Твори його можна й тепер без нудьги читати. Склад його не дуже розтяглий; виклад у Голятовського всюда ясний, язик зближає ся до народної української мови, хоч він уживає такі польські слова, що нині забуті, та мабуть тоді їх уживали. Тоді навіть польський язик не переставав ще